

С. І. ДОРОШЕНКО,
П. С. ДУДИК

ВСТУП
ДО
МОВО-
ЗНАВСТВА

Допущено Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти УРСР як навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей університетів і педагогічних інститутів

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
ГОЛОВНЕ ВИДАВНИЦТВО
КИЇВ — 1974

У посібнику охоплено основні мовознавчі поняття і проблеми відповідно до програм з курсу «Вступ до мовознавства». Висвітлено марксистське розуміння природи мови, її суспільної суті як засобу спілкування людей. Розглядаються питання взаємозв'язку мови і мислення; дається аналіз елементів структури мови; викладено проблему походження звукової мови; простежується розвиток мов на різних етапах історії людського суспільства.

Посібник розраховано на студентів філологічних спеціальностей університетів і педагогічних інститутів. Ним можуть користуватися також вчителі середніх шкіл.

Автори розділів

Дорошенко С. І.: «Предмет, завдання і методи науки про мову. Галузі мовознавства», «Структурні елементи мовної системи. Відділи мовознавства», «Походження мови. Історичний розвиток мов».

Дудик П. С.: «Мова, її природа і функції», «Генеалогічна класифікація мов».

Редакція літератури з філології та педагогіки
Зав. редакцією В. Г. Петік

Д 70101 — 220
М211(04) — 74 105 — 74

Ⓒ Видавниче об'єднання «Вища школа», 1974

Курс «Вступ до мовознавства» є навчальною дисципліною, що вводить в теорію науки про мову. У ньому з позицій марксизму-ленінізму розкривається зміст поняття «мова», походження мови, її функціонування і розвиток, дається пояснення головних одиниць мови, їх взаємостосунків, з'ясовуються методи лінгвістичних досліджень і класифікація мов. Розв'язання перелічених питань робить «Вступ до мовознавства» самостійною теоретичною дисципліною, яка посідає важливе місце у розвитку наукового мислення майбутніх учителів української мови.

Як початковий курс «Вступ до мовознавства» готує студентів-філологів до свідомого сприймання предметів мовознавчого циклу.

Такі вступні курси прийнято називати пропедевтичними (від гр. *pro* — перед і *deu* — попередньо вивчаю). Вони в стислій формі викладають основні поняття науки, пояснюють існуючу наукову термінологію.

Викладання «Вступу до мовознавства» у вітчизняній вищій школі запровадив на початку ХХ століття російський учений В. К. Поржезинський. Він видав перший посібник «Введение в языковедение» (1907).

З того часу методика опрацювання цього предмета збагатилась блискуче написаними підручниками В. О. Богородського «Очерки по языковедению и русскому языку» (1910), І. О. Бодуена де Куртене «Введение в языковедение» (1913), Д. М. Кудрявського «Введение в языкознание» (1913), Д. М. Ушакова «Краткое введение в науку о языке» (1913, 1928), Є. Д. Поліванова «Лекции по введению в языкознание и общей фонетике» (1923), Р. Й. Шор, М. С. Чемоданова «Введение в языкознание» (1945), М. Я. Калиновича

---

¹ Тут і далі терміни грецького походження даються у латинському написанні.

«Вступ до мовознавства» (1947). Наукова цінність і практичне значення цих посібників не втрачені дотепер.

Досягнення мовознавства останнього двадцятиріччя зумовили появу ряду нових цінних з наукового і навчального боку підручників з вступу до мовознавства, написаних А. С. Чікобавою, Л. А. Булаховським, О. О. Реформатським, Р. О. Будаговим, Б. М. Головіним та ін. Їх курси вагомо збагатили мовознавчу теорію, опрацювання яких суттєво допомагає студентам у засвоєнні складних питань науки про мову.

Участь визначних мовознавців у створенні курсу «Вступ до мовознавства» сприяла виробленню чіткої програми цього навчального предмета, визначенню обсягу і послідовності викладу матеріалу у ньому.

Автори цієї книги спиралися на випробовану багатьма роками традицію будови курсу «Вступ до мовознавства».

**ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ І МЕТОДИ
НАУКИ ПРО МОВУ.
ГАЛУЗИ МОВОЗНАВСТВА**

§ 1. Мовознавство як наука про мову. Загальне і часткове мовознавство. Мовознавство, або лінгвістика (від лат. *l i n g u a* — мова), є наукою про мову як суспільне явище, що служить засобом зносин людей, знаряддям творення й вираження думок, тобто як явище загальнолюдське. Водночас це — наука про всі конкретні мови (російську, українську, англійську та ін.), що їх певний колектив людей (плем'я, народність, нація) використовує як засіб спілкування. У цьому випадку ідеться про мову як конкретне виявлення попереднього поняття, як окреме щодо загального.

Мовознавство виникло за кілька століть до нашої ери в Давній Індії, Китаї, Греції, на Арабському Сході. Розвивалося воно в основному в лоні філології (від гр. *p h i l e o* — люблю, *l o g o s* — слово, вчення), яка об'єднавала в собі науки, що вивчали культуру народу, виражену в мові й літературі. Завдяки філологічним дослідженням у науковий обіг було введено значну кількість цінного матеріалу, який склав надійну основу для теоретичних узагальнень.

Велику роль у формуванні мовознавства відіграли вчені Давньої Індії і Давньої Греції.

Давньоіндійські філологи описували тексти давньоіндійської літературної мови — санскриту, вивчали звуки і морфологію санскритської мови. Були написані праці, присвячені аналізу її словникового складу. Серед інших виділяється граматики Паніні (5—4 ст. до н. е.), яка характеризується тонкими спостереженнями над мовними особливостями санскриту і детальним їх описом.

У Давній Греції вчені александрійського періоду створили перші описові граматики старогрецької мови. Їх досвідом скористався римський учений Варрон (1 ст. до н. е.) — автор першої граматики латинської мови.

В епоху Відродження і в наступні віки у Західній Європі, Росії і на Україні було видано ряд граматик і словників. Зокрема, 1596 року вийшла «Грамматика славянская» Лаврентія Зізанія, 1619 року — «Грамматика славянская» Мелетія Смотрицького. У 1755 році з'явилась славетна «Российская грамматика» М. В. Ломоносова.

Важливим етапом у розвитку мовознавства епохи Відродження було знайомство європейських учених з санскритом.

У XVIII ст. європейські вчені звернули увагу на близькість санскриту до латинської, перської і ряду європейських мов. Накопичення мовних фактів (фонетичних, граматичних, словникових), зіставлення мов і встановлення їх близькості дало поштовх до зародження наукового підходу у вивченні мов. Це сталося внаслідок сполучення історичного розгляду мовного матеріалу з аналізом сучасного стану існуючих мов. Таке поєднання двох підходів у дослідженні мов дістало назву порівняльно-історичного вивчення їх.

Перші спроби порівняльно-історичного осмислення лінгвістичних даних здійснили незалежно один від одного датський учений Р. Раск (1787—1832), німецькі лінгвісти Ф. Бопп (1791—1867), Я. Грімм (1785—1863) і видатний російський мовознавець О. Востоков (1781—1864). Їх прийнято називати основоположниками порівняльно-історичного методу.

Порівняльно-історичний метод вніс у дослідження мов принцип історизму, завдяки якому встановлювалось, що кожна мова має свою історію, а зіставлення мов дає історичну перспективу, тобто виявляє змінність мов у часі.

Порівняльно-історичне вивчення мов дало можливість установити історичну спорідненість їх, тобто об'єднати в групи, кожна з яких має спільне джерело походження, так звану мову-основу.

Порівняльно-історичний метод відкрив дію мовних законів.

На ґрунті порівняльно-історичного методу постала класифікація мов за їх спільним походженням.

Такий доказовий і більш дійовий, ніж раніше застосовуваний, метод заклав наукові основи мовознавства.

Порівняльно-історичне вивчення мовних фактів спричинилося до виділення з філологічного комплексу наук мовознавства як самостійної науки, де було визначено, що вивчати (предмет дослідження) і як вивчати (методи, прийоми його аналізу). А, як відомо, з визначення предмета

і встановлення методу дослідження його починається будь-яка наука з її теорією і практичним застосуванням.

Залежно від проблем і мети вивчення мовного матеріалу мовознавство поділяється на загальне і часткове.

Загальне мовознавство — це теорія науки про мову, що спирається на філософське розуміння природи і суті мови.

Воно вивчає різні мови світу в їх давньому і сучасному стані для з'ясування загальнолюдських властивостей мовного процесу. Наукова проблематика загального мовознавства широка. Вона включає:

1) проблему предмета лінгвістики (тобто суті мови, співвідношення мови і мислення, походження мови і зв'язку між історією мови та історією суспільства); 2) проблему місця мовознавства в системі наук; 3) проблему методів дослідження складових частин мов, їх взаємодію і становлення; 4) проблему встановлення і наукового пояснення структурних елементів мови — звуків, слів, їх форм, речень і виділення у зв'язку з цим лінгвістичних наук, присвячених аналізу цих елементів; 5) проблему класифікації існуючих на земній кулі мов.

Успішне розв'язання перелічених проблем немислиме без знання фактів конкретних мов. Влучно зауважив І. П. Павлов, сказавши, що «як не досконале крило птаха, він не зміг би літати, якби не спирався на повітря; факти — повітря ученого». Загальне мовознавство одержує необхідні йому дані від часткового мовознавства, яке досліджує окремі мови: українську, російську, польську, французьку та ін.

Вивчення певної мови здійснюється під різним кутом зору: в історичному плані і в сучасному стані. Дослідженню піддаються літературна мова і територіальні діалекти (від гр. *dialektos* — говір, наріччя) — місцеві різновиди загальнонародної мови; їх описує окрема лінгвістична наука — діалектологія. Предметом вивчення можуть бути «живі» і «мертві» мови. «Живими» прийнято називати мови, які мають свого носія і які функціонують для задоволення його повсякденних потреб. «Мертвими» вважаються мови, якими зараз ~~не~~ говорять, але які, будучи закріпленими у писемних пам'ятках, дійшли до нашого часу. «Мертвими» є, наприклад, латинська, старослов'янська, давньоруська, пруська, полабська, ~~готська, тохарська, хеттська~~ мови.

В аналізі будь-якої конкретної мови увага може зосереджуватись на розгляді звукового чи словникового складу,

морфологічної чи синтаксичної будови. Такий всебічний підхід до розкриття будови відповідної мови, її історії забезпечує загальне мовознавство усім необхідним для створення загальної теорії мовознавства.

Наукові принципи, теоретичні обґрунтування, вироблені загальним мовознавством, у свою чергу стають міцним ґрунтом при вивченні конкретних мов.

Окремі мови досліджуються з різною метою. Найчастіше дослідники задовольняють практичну потребу суспільства — оволодіти якоюсь мовою. Для цього укладаються посібники, словники тощо. Щоб їх створити, не досить знати мову практично. Потрібне знання лінгвістичної теорії, зокрема, розуміння будови мови, закономірностей її історичного розвитку. У цьому виявляється взаємозумовленість галузей мовознавства — загального і часткового.

§ 2. Практичне і наукове значення мовознавства. Поняття прикладної лінгвістики. Велике коло розв'язуваних мовознавством питань, зумовлених проникненням мови в усі сфери діяльності людини, визначає практичне й теоретичне значення науки про мову.

Створення письма для безписемних мов — це культурна революція в житті кожного народу. Здійснюється вона з допомогою мовознавців. Яскравим прикладом цього є розробка алфавітів для мов близько п'ятдесяти народів Радянського Союзу, які до Великого Жовтня не мали писемності.

Легко уявити собі практичну корисність словників в оволодінні будь-якою мовою, підготовку яких здійснюють мовознавці-словникарі.

Велика роль методики навчання мов, що ґрунтується на наукових засадах лінгвістики. Сюди входить створення підручників для середньої і вищої школи, укладання збірників вправ і диктантів, написання методичних розробок з питань викладання мов.

Важливе практичне значення мовознавство має і для логопедії (від гр. *logos*—мова і *paideia*—виховання) — медичної науки, яка розробляє спеціальні методи виправлення у дітей неточної вимови окремих звуків і звукосполучень, лікування вад мовлення (заїкання, гуляння). Лікар-логопед, користуючись даними мовознавства, зокрема описом творення звуків, добирає методику виправлення спотвореної вимови, сполучаючи це з лікуванням нервової системи дитини.

Сфера практичного застосування мовознавства особливо розширилась у зв'язку з появою кібернетики (від гр. κυβερνήτης τέχνη — мистецтво керування) — науки про зв'язок, керування і контроль у машинах і живих організмах. Зараз розв'язується ряд лінгвістичних проблем кібернетики: створення стенографів-автоматів, автоматизація реферування науково-технічної літератури та ін. Усе це здійснюється з допомогою електронних машин.

Розмах практичного застосування мовознавства покликав до життя виділення окремої галузі, яку називають прикладною лінгвістикою. Ця галузь мовознавства опрацьовує лінгвістичну теорію на основі вивчення практичних потреб сучасності, таких як автоматичний пошук інформації, машинний переклад тощо.

Поряд з практичною цінністю мовознавство має теоретичне значення. Наукове осмислення суспільної суті мови, її функцій та історичних процесів сприяє поглибленому опрацюванню діалектико-матеріалістичних поглядів на суспільство, на суспільну свідомість та її розвиток. У мові відображаються різні етапи, різні стадії людського мислення. Оскільки це так, то вивчення історії мови набуває пізнавального значення. Саме на це вказував В. І. Ленін, відніши історію мови до тих галузей знання, «з яких повинна складатися теорія пізнання і діалектика»¹.

§ 3. Місце мовознавства серед інших наук та зв'язок з ними. Залежно від об'єкта дослідження всі науки поділяються на суспільні і природничі. Об'єктом суспільних, або гуманітарних (від лат. *h u m a n i t a s* — людство, людяність), є суспільство, його виникнення й розвиток, усі прояви його матеріального і духовного життя. До суспільних наук належать: філософія й історія, логіка й естетика, педагогіка і психологія, археологія й етнографія, літературознавство й мистецтвознавство. Мовознавство — теж суспільна наука. Його предметом є мова — суспільне явище, що задовольняє потреби колективу людей і окремої людини в зносинах у процесі їх трудової і розумової діяльності.

Природничі науки мають своїм об'єктом природу в усій її багатоманітності історичного і сучасного розвитку. Природничими науками є математика і фізика, хімія і ботаніка, зоологія і геологія, механіка й астрономія.

Як і інші науки, мовознавство перебуває у близьких або віддалених зв'язках з багатьма суспільними і природничими

¹ Ленін В. І. Твори, т. 38, с. 337.

науками, беручи від них і даючи їм цінні відомості для розв'язання важливих наукових проблем.

Мовознавство тісно пов'язане з філософією, яка становить основу світогляду і допомагає у принциповому розв'язанні таких головних лінгвістичних проблем, як суть мови, її роль у суспільстві, походження мови і характер її розвитку, співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в мові. Марксистсько-ленінська філософія наголошує на первинності речей і вторинності слів (назви цих речей) і розглядає мовні одиниці як взаємозалежні, в розвитку, у зв'язку з особливостями матеріального і духовного життя народу.

Нерозривним є зв'язок мовознавства з логікою — наукою про закони і форми мислення. Усі акти мислення здійснюються з допомогою мови. Для мовознавця і логіка мова — один об'єкт дослідження: логік через мову розкриває закони мислення, мовознавець — мовні закони. Але аналіз цих законів взаємопроникаючий: мовознавець враховує вплив мислення на будову і зміни мови, логік при вивченні таких логічних категорій, як поняття і судження, не обходиться без розгляду слів і речень.

Процес мовного спілкування не можна пояснити без допомоги психології, яка аналізує процеси відображення в мозку людини об'єктивної дійсності, людські відчуття і сприймання, уявлення і думки, бажання, риси характеру, темпераменту, що не можуть бути збагнені без мови; вони так чи інакше втілюються в ній. На психологію, як і на логіку, мовознавець у першу чергу спирається, досліджуючи зміст, передаваний мовними одиницями.

Те, що «мова є першоелементом літератури» (М. Горький), пов'язує лінгвістику з літературою, її історією й теорією.

Взаємозбагачуючим є зв'язок науки про мову з історією суспільства. Щоб встановити походження і розвиток конкретної мови, необхідно спиратись на дані історичного розвитку носія цієї мови — народу. У свою чергу вивчення історичних даних мови може служити джерелом пізнання таких проблем, як походження і розвиток народу, специфіка його культури, зв'язки з іншими народами в різні історичні епохи.

Коли ж узяти до уваги те, що мовознавці розшифровують писемні пам'ятки зниклих народів, то тим більше стане зрозумілим корисність лінгвістики для історії як науки, адже давні письмена дають змогу заглянути у найдавніші епохи людства.

Учення про мову як другу сигнальну систему, створене на основі теорії І. С. Сеченова та І. П. Павлова про вищу нервову діяльність тварин і людини, пов'язує мовознавство з біологічними науками. Дані біологічних наук допомагають науково обґрунтувати виникнення мови.

Для усвідомлення процесу говоріння (вимовлення звуків) треба розуміти анатомію й фізіологію органів мови. Тут стають у пригоді природничі науки — анатомія і фізіологія.

З фізикою, зокрема її розділом — акустикою, пов'язане вивчення звуків людської мови, їхніх фізичних властивостей.

З розвитком автоматичної і телемеханіки (а це сталося в останні десятиріччя) відбулося зближення мовознавства з точними науками, зокрема математикою. Виявляється це передусім у застосуванні математичних методів до вивчення мовних явищ. Використання нових прийомів аналізу мовних одиниць мало своїм наслідком виникнення окремої галузі — математичної лінгвістики. Математична лінгвістика — це спеціальна математична дисципліна, яка з'явилась у зв'язку з необхідністю опрацювання точних методів дослідження мови. Вона не є складовою частиною власне мовознавства, яке досліджує конкретні мови. Математична лінгвістика вивчає деякі абстрактні поняття, які використовуються у мовознавстві як моделі різних мовних одиниць і які даються у формі теорем, математичних рівнянь, алгебраїчних формул.

Математичний підхід можна застосувати також до вивчення конкретних мовних одиниць, наприклад: встановити частоту повторюваності одних і тих же синтаксичних конструкцій, подати кількісну характеристику вживання тих чи інших класів слів, звуків. У цьому випадку йдеться про можливість застосування математики до вивчення мовних одиниць (детальніше див. у § 5). Однак таке використання математичних обчислень не належить до математичної лінгвістики, математичний апарат якої опрацьовується спеціально стосовно специфічних абстрактних моделей мови.

При всіх широких зв'язках з іншими науками мовознавство залишається самостійною наукою і не розчиняється ні в суспільних, ні в природничих науках. Специфічні завдання мовознавства — «виявляти, встановлювати закони природи, будови, функціонування, формування й розвитку мови»¹.

¹ Самійленко С. П. Природа, функції і сутність мови. — «Українська мова і література в школі», 1970, № 1, с. 27.

§ 4. Поняття філософського методу. Марксизм-ленінізм — методологічна основа радянського мовознавства. Усі явища природи і суспільства підпорядковані дії загальних законів. Шляхи їх пізнання і тлумачення встановлює філософський метод (від гр. *methodos* — спосіб дослідження, підхід до вивчення явищ). Є два підходи до пізнання і пояснення явищ природи і суспільства: матеріалістичний та ідеалістичний — залежно від того, що вважається первинним — матерія чи свідомість. Загальнометодологічні принципи обов'язкові для всіх наук, у тому числі й для лінгвістики. Вони не підмінюють конкретних наукових прийомів дослідження, а є їх загальнотеоретичною базою.

Радянське мовознавство ґрунтується на матеріалістичній основі, яка знайшла свій вияв у найпередовішому вченні сучасності — марксизмі-ленінізмі, в його філософському методі. За марксистсько-ленінським філософським методом — методом діалектичного матеріалізму — усі явища дійсності розглядаються на основі визнання об'єктивного, тобто не залежного від свідомості людей, характеру законів природи, первинності матерії і вторинності свідомості, в єдності якісних і кількісних чинників розвитку, як змінювані в часі і просторі, взаємозумовлені, сповнені внутрішніх суперечностей. Діалектичний матеріалізм обстоює пізнаність світу і відкидає агностицизм.

Безпосередню методологічну основу радянського мовознавства становлять висловлювання класиків марксизму-ленінізму — К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна — про суспільний характер мови, виникнення мови і мислення в процесі праці, єдність мови і мислення, зв'язок історії мови з історією носія мови — народу.

У підході до вивчення фактів мови як специфічного суспільного явища марксистське мовознавство використовує історизм, розглядаючи його як один з основних принципів діалектико-матеріалістичного аналізу. Радянське мовознавство керується при цьому ленінськими словами про те, що «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹.

Висловлювання класиків марксизму-ленінізму про мову визначають наше філософське ставлення до неї, до науко-

¹ Ленін В. І. Твори, т. 35, с. 200.

вих принципів її дослідження, до самої науки про мову.

§ 5. Дослідні методи мовознавства. Поняття про синхронію і діяхронію. На відміну від загального, філософського методу як способу пізнання будь-якого явища природи і суспільного життя дослідні методи вказують шляхи вивчення елементів певної науки — астрономії, біології, мовознавства.

Дослідні методи — це наукові принципи, які визначають мету й аспект аналізу предмета науки і служать основою для формування конкретних робочих прийомів, або процедур, чи методик, дослідження. Серед робочих прийомів виділяються прийоми спостережень і реєстрації фактів; встановлення відповідностей між звуками споріднених мов; методика картографування, що полягає у нанесенні на географічну карту з допомогою умовних знаків діалектних фонетичних чи граматичних явищ; експериментальна, або інструментальна, методика, яка забезпечує застосування фізичних приладів до вивчення звуків, і багато інших.

Між метою дослідження і робочими прийомами є певний зв'язок. Але повної їх взаємозалежності немає. Один і той самий прийом може використовуватись для задоволення потреб різних дослідних методів. Один і той самий метод користується різними процедурами дослідження.

Дослідні методи застосовуються до вивчення двох «зрізів» мови: синхронії (від гр. *s y n* — разом і *c h r o n o s* — час) і діяхронії (від гр. *d i a* — через, крізь).

Синхронія — це так би мовити горизонтальний зріз мови, умовне виділення одного стану, одного історичного етапу в розвитку мови, який береться як об'єкт лінгвістичного дослідження. Синхронне вивчення передбачає аналіз мовних явищ в одному якомусь часі розвитку мови: на сучасному етапі або в певну історичну добу, наприклад у XIV чи XVII ст.

На противагу синхронії діяхронія являє собою ніби вертикальний зріз мови, при якому предметом лінгвістичного аналізу стає історичний розвиток мови. При діяхронічному, або різночасовому, вивченні передбачається простежити весь шлях, який пройшов певний елемент мови.

Виділення спеціального методу визначається тим, що він досліджує і яка його кінцева мета. Здавалося б, що за наявності таких твердих вимог можна було б чекати чіткої класифікації мовознавчих методів. На жаль, лінгвістична

наука ще не має усталеного погляду ні на кількість, ні навіть на їх зміст і мету. Іноді не проводиться чітко межа між дослідним методом як науковим принципом і методикою як сумою робочих прийомів, а тому робочі прийоми кваліфікуються як спеціальні методи.

Подана нижче схематична характеристика деяких найважливіших спеціальних мовознавчих методів являє собою один з найбільш усталених варіантів загальної теорії дослідних методів науки про мову.

Описовий метод. Його вважають основним у лінгвістичній науці. Завдання цього методу — дати точний і повний опис складових одиниць окремої мови, пояснити особливості їх уживання. На основі цього методу створюються підручники, в яких описується фонетична система, граматична будова певних мов. Цей метод забезпечує необхідним матеріалом лексикографів, які укладають різні типи словників. Він інвентаризує й систематизує мовні одиниці, дає їм якісну й функціональну характеристику. Саме тому з ним взаємодіють інші дослідні методи, такі як історичний, порівняльно-історичний, зіставний, структурний.

Історичний метод. В. І. Ленін підкреслював, що при вивченні суспільної науки важливо «не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹. Це зауваження повністю стосується й мовознавства. Мета історичного підходу до мови — встановити закони її розвитку, пізнати мову в її динаміці. Предметом історичного студювання можуть бути звуки, словниковий склад, морфологічна система, синтаксична будова конкретної мови, які розглядаються в процесі їх еволюції. Для встановлення закономірностей змін залучаються факти відомих у даній мові історичних пам'яток, давніх писемних документів. До вивчення мов, що не мали в своїй історії писемності, цей метод не застосовується.

На матеріалах історичних досліджень структурних елементів мов створюються монографії і підручники з історичної фонетики, історичної морфології, історичного синтаксису.

Успішне застосування історичного методу до вивчення мов у поєднанні з даними історії народу, етнографії, архео-

¹ Ленін В. І. Твори, т. 29, с. 421.

логії сприяло виділенню окремої галузі лінгвістики — історичного мовознавства.

Порівняльно-історичний метод. Порівняльно-історичний метод застосовується до вивчення історично споріднених мов. Він спрямований на відновлення давніх, не зафіксованих ні в яких писемних документах мовних одиниць — звуків, слів, їх форм, значень. Кінцевий результат його застосування — відновлення спільних для кількох споріднених мов слів або їх форм у такому вигляді, якими вони могли бути до розходження так званої мови-основи на дві і більше мов. Здійснюється це на ґрунті порівняння фактів близьких за походженням мов, їх діалектів, на ґрунті фактів, засвідчених у писемних пам'ятках або вживаних у розмовній мові. Порівняння, наприклад, сучасних слів: укр. *мати*, рос. *мать*, польськ. *matka*, англ. *mother*, нім. *Mutter*, а також давніх, зафіксованих у пам'ятках: староінд. *mātár*, старогрецьк. *meter*, лат. *mater*, старосл. *мати* — наочно показує схожість звуків і морфологічної будови. Щоб переконатися у тому, що ця подібність не є випадковою і не зумовлена простим запозиченням слова з іншої мови, що ця подібність викликана спільністю походження матеріально споріднених форм і слів у різних мовах, — для цього необхідно знайти пояснення тим фонетичним і морфологічним змінам, що їх пережило слово кожної з цих мов у процесі історичного розвитку. Внаслідок урахування історичних змін, яким піддавалось це слово в названих мовах, можна дійти висновку, що всім цим словам у далекому доісторичному минулому відповідала не засвідчена писемністю форма *mātēr*, яка й береться як джерело спільного походження наведених вище слів.

На підставі таких даних обґрунтовується генетична (від гр. *γενεσις* — походження, виникнення) спорідненість цілих груп мов, зумовлена спільністю виникнення їх з одного джерела. Так, генетично спорідненими є індоєвропейські мови, до складу яких входять слов'янські, германські, романські, балтійські, індійські, іранські, кельтські та інші мови. Вони сформувались у різну історичну добу внаслідок поділу індоєвропейської мови-основи на окремі мови.

На основі порівняльно-історичного методу встановлюються звукові відповідності між спорідненими мовами (фонетичні закони). Прикладом фонетичних відповідностей є співвідносність звука російської мови *о* зі звуком української мови *і*: *конь* — *кінь*. Завдяки порівняльно-історичному

вивченню встановлено, що звуку української мови с відповідають грецький к, латинський с, пор.: укр. *серце*; гр. *kardia*; лат. *cor*.

Науково-пізнавальні здобутки порівняльно-історичного методу значні. Він є одним з найплідніших методів. Його успішно застосовують для встановлення спорідненості ще мало вивчених мов.

Однак у порівняльно-історичного методу є й слабкі сторони. Він неприйнятний для розгляду генетично ізольованих мов, наприклад, японської. Її генетичні зв'язки з іншими мовами досі не встановлено.

У порівняльно-історичному плані не вивчаються й не споріднені факти споріднених мов, як-от: рос. *полотенце*, *варежка*; укр. *рушник*, *рукавиця*, які нічого спільного у своєму виникненні не мають.

Широке застосування порівняльно-історичного методу спричинилося до виникнення у ХІХ ст. порівняльно-історичного мовознавства (або компаративістики — від лат. *comparativus* — порівняльний) як самостійної галузі науки про мову.

Зіставний метод. Цей метод вводить в орбіту свого вивчення і генетично споріднені, і не споріднені за своїм походженням мови. Зіставляються дві або кілька мов на якомусь етапі їх розвитку, переважно у стані сучасного їх існування. Уже цим зіставний метод відрізняється від порівняльно-історичного, який порівнює лише споріднені мови і розглядає їх у розвитку. Своєрідні у нього і завдання. Вони зводяться до виявлення специфічних особливостей зіставляваних мов у царині звуків, у словнику і граматичній будові.

Вивчення мов зіставним способом має завершитися встановленням рис подібності і несхожості, виявлених в їх співвідносності на значному і різноманітному матеріалі.

Цей метод важливий при вивченні інших національних мов. Значною мірою ним користуються в теорії і практиці перекладу. Річ у тому, що зіставлення мовних одиниць кількох мов дає змогу виявити такі особливості мов, на які при будь-якому іншому дослідженні увага не звертається. Справді, автори підручників з російської мови залишають поза увагою смислове розрізнення таких речень, як «У меня есть русский словарь» і «У него голубые глаза» (у першому з них вживається слово *есть*, у другому — його немає) як явище самоочевидне, само собою зрозуміле. Коли

російську мову вивчають, наприклад, словаки, у мові яких важливу роль відіграє дієслівна зв'язка, одразу виникає запитання: у яких випадках у російській мові треба ставити *єсть*, а коли речення може обійтись без цього слова? Оскільки виникає така трудність у вивченні іноземцем подібних конструкцій, автори підручників для іноземців змушені пояснювати специфіку вживання дієслівної зв'язки в російській мові. Отже, зіставний метод сприяє глибшому проникненню у будову мови, у функціональні особливості її одиниць¹.

На зіставному вивченні мов ґрунтується типологічна класифікація мов (див. § 105).

Структурний метод. Це — один з наймолодших у лінгвістиці методів, який склався за останні 30—40 років. Його завдання зводяться до аналізу всієї структури окремої мови на даному етапі її розвитку. Цим він відрізняється від характерного для порівняльно-історичного методу атомістичного підходу до вивчення мови, який допускає ізольований розгляд мовних елементів (окремих звуків, слів, їх частин). Структурний метод відрізняється й від описового тим, що він описує не всю сукупність існуючих у мові одиниць, а розглядає всі явища мови у системі їх взаємовідношень. Зокрема, він з'ясовує: у якому звуковому оточенні може стояти той чи інший голосний чи приголосний звук; якою може бути послідовність будови слова; які можливі і які неможливі сполуки слів. Для здобуття переконливіших результатів структурний метод широко залуцає прийоми дослідження з точних наук. З допомогою математики встановлюється, наприклад, частотність вживання звуків у певному сусідстві, частотність морфологічних моделей певної мови.

Цей метод має безсумнівні позитивні якості, бо він забезпечує точний структурний опис фонетичної і морфологічної будови мови. Його дані допомагають розв'язати завдання прикладної лінгвістики. Вони необхідні для створення інформаційних машин різного типу і призначення, автоматичного пошуку інформації з текстів тощо.

Водночас цей метод має й певні недоліки, його застосування значною мірою обмежене. Виявляється це передусім у тому, що він мало ефективний у дослідженні значеннєвої характеристики слова.

¹ Див.: Щербач Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. М. — Л., 1947.

У застосуванні структурного методу не всі вчені світу дотримуються єдиного погляду. Залежить це від того, на яких філософських позиціях стоять дослідники. Для лінгвістів Заходу й Америки (представників структуралізму), які дотримуються філософії ідеалізму, відправною є теза про те, що мова є форма, а не субстанція (лат. *s u b s t a n t i a* — сутність), що мова має розглядатись сама по собі й для себе самої. Внаслідок такого підходу до аналізу мовних явищ вартими уваги виявляються лише відношення між елементами, тобто функції одних елементів по відношенню до інших. Зміст таких мовних одиниць, як корінь, префікс, суфікс, слово, при цьому не враховується. Тим часом ігнорування змісту при вивченні елементів мови веде до заперечення єдності мови і свідомості.

При застосуванні цього методу радянські вчені керуються марксистсько-ленінськими настановами і шукають шляхів до подолання однобічного підходу структурного методу в аналізі мовних явищ.

Отже, треба чітко розмежовувати системно-структурний підхід до об'єктів дослідження і структуралізм як немарксистський філософський напрямок, що втілює в собі обидві класичні різновидності ідеалізму — суб'єктивного й об'єктивного¹.

Статистичний метод, або метод обчислень. Застосування статистичного методу зводиться до здобуття підрахунків структурних елементів мови, починаючи від звуку, наголосу в слові і кінчаючи реченнями чи навіть своєрідною в певному відношенні сукупністю їх. Осільки при статистичному описі доводиться оперувати числами, а нерідко й математичними формулами і рівняннями, цей метод ще називають квантитативним (від лат. *q u a n t i t a s* — кількість), тобто кількісним, або ще математичним.

Поява такого методу, який здійснює лише кількісне обчислення відповідних мовних одиниць, а не аналізує якісної сторони мови, дала поштовх до поділу лінгвістичних методів на кількісні і якісні, або квалітативні (від лат. *q u a l i t a s* — якість). Статистичний метод — кількісний, усі інші — якісні. Залишаючись самостійними, вони можуть доповнювати один одного, адже бувають випадки, коли

---

¹ Див.: Мельничук А. С. Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма. — В сб.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970.

кількісна характеристика сигналізує про характер якісного стану мови.

Наслідки статистичного підходу до вивчення фактів мови систематизуються у різних лінгвістичних працях, найповніше — у частотних словниках. Частотні словники показують, що одні слова надто часто вживаються у різних сферах людського життя, тобто мають високу частотність, інші — рідко використовуються у спілкуванні людей. Застосування статистичного методу дало змогу встановити, що найпоширеніші слова становлять порівняно невелику частину словникового складу. Так, з кількох десятків тисяч слів англійської мови середній англієць використовує лише 4—6 тисяч слів. Цей висновок має важливе практичне значення, зокрема для вивчення англійської мови: створено словники-мінімуми найнеобхідніших у вжитку слів, визначено послідовність засвоєння слів і зворотів у порядку їх частотності.

Кількісний аналіз слів, фонетично-граматичної структури мови надає значну допомогу іншим лінгвістичним методам, зокрема порівняльно-історичному і структурному. Всебічне і раціональне застосування статистичного методу дає можливість повніше пізнати мову як цілісну систему, збагнути такі її закономірності, які іншими методами описати важко або й неможливо.

Як показує розгляд дослідних лінгвістичних методів, кожен з них посідає важливе місце в лінгвістичній науці і має незаперечні досягнення. Однак цілком очевидно, що жоден з них не є універсальним, бо не в змозі проаналізувати всі мовні явища і процеси. Ніякий метод не може скласти основи для відповіді на всі запитання історичного розвитку і сучасного стану мови. Тим-то й видається неправомірним скільки-небудь категорично надавати перевагу якомусь одному методові.

Успішним лінгвістичним студіям найбільше допоможе повне використання всіх методів і розумне взаємопоєднання їх наукових завдань і можливостей для всебічного розкриття такого важливого суспільного явища, яким є мова.

§ 6. Мовознавство — арена ідеологічної боротьби. У теоретичному мовознавстві, можливо, й немає тієї широти ідеологічної боротьби, яка супроводить усю історію розвитку інших суспільних наук, таких, як філософія, політична економія та ін. Але й мовознавство не розвивалось і не розвивається без зіткнення протилежних думок, гострої

полеміки щодо філософського осмислення природи мови, її структурних компонентів, методів дослідження мови тощо.

Боротьба між матеріалізмом та ідеалізмом знаходить свій вияв насамперед у неоднаковому розумінні багатоаспектної проблеми природи мови, проблеми мови й мислення, мови і суспільства. Їх висвітлення в радянському мовознавстві ведеться з позицій марксизму-ленінізму. У сучасній же буржуазній лінгвістиці розгляд названих проблем здебільшого ґрунтується на ідеалістичній основі.

Так, у визнанні природи мови матеріальним чи ідеальним у своїй основі явищем виявляється матеріалістичний чи ідеалістичний підхід до пояснення специфіки мови. «Основною передумовою марксистського висвітлення природи мови,—пише О. С. Мельничук,—є розуміння мови як об'єктивно існуючого матеріального (зокрема звукового) явища, елементи якого — словосполучення, слова, морфеми (значущі частини слова. — *Прим. авторів*) — постійно відтворюються в мовній діяльності членів суспільства і відображаються їх свідомістю у вигляді конкретних психічних образів, що супроводяться більш чи менш абстрактними відображеннями відповідних предметів і явищ дійсності»¹.

Протилежної думки дотримуються прибічники суб'єктивно-ідеалістичного розуміння природи мови, які визнають первинність психічних образів мовних елементів по відношенню до матеріального виявлення мови. Для обґрунтування цього погляду вони посилаються на те, що перед тим, як бути вимовленими, мовні елементи з'являються в свідомості мовця у вигляді психічних звукових образів, а при штучному творенні нових слів вони не з'являються як матеріальні одиниці до того, як сформується їх образи у свідомості їхнього творця. Але, як зазначає О. С. Мельничук, поява в свідомості образів відомих мовних елементів перед їх вимовою у принципі не відрізняється від появи в свідомості образу ложки перед її використанням або образу нової машини перед її створенням. Не можна робити висновок про первинність ідеальних образів речей по відношенню до їх матеріальних проявів на основі того, що в свідомості з'являються образи відомих уже раніше матеріальних речей перед черговим випадком чуттєвого спри-

¹ Мельничук О. С. Принципи вивчення природи мови. — У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966, с. 28.

ймання цих речей або образи не існуючих у дійсності речей перед їх створенням. «Навіть зовсім нове слово, як і зовсім новий механізм, створюється на матеріальній основі об'єктивно існуючих слів чи механізмів, оскільки при цьому використовуються зразки і матеріальні складові частини наявних слів, як і наявних механізмів»¹, зауважує О. С. Мельничук.

Матеріалістичний та ідеалістичний (структуралістський) підхід виявляється також у розумінні ролі елементів і їх відношень у мовній структурі, конкретно: що в ній є визначальним: елементи структури, які перебувають у системних відношеннях між собою, чи сама система відношень, яка ніби зумовлює собою і конкретні елементи.

Ідеалістична концепція мовної структури базується на положенні Ф. де Соссюра про те, що «у мові немає нічого, крім розрізень». Цим вона визнає пріоритет системних відношень між елементами у структурі мови, а значить і первинність системних стосунків між елементами мовної структури по відношенню до самих елементів. Такого погляду дотримуються копенгагенські й американські структуралісти.

За марксистсько-ленінським ученням, первинними є не відношення, а конкретні елементи структури. Елементи мовної структури існують не завдяки системним відношенням між ними, а лише в зв'язку з потребою позначення певних явищ об'єктивної дійсності чи свідомості². К. Маркс, визначаючи суть відношень порівняно з відповідними речами, писав: «Властивості даної речі не створюються з її відношення до інших речей, а лише виявляються в такому відношенні»³.

Прикладом ідеалістичних вивертів сучасної буржуазної науки і її деградації є філософія семантизму, що підміняє теоретичні дослідження об'єктивної дійсності схоластичним, тобто відірваним від життя, аналізом слів і словосполучень. Центральну проблему її становить з'ясування характеру відношень між словом і його змістом. За твердженнями представників цієї науки, у мовах існують слова з фізичним і символічним контекстом. Словам з фізичним

¹ Мельничук О. С. Принципи вивчення природи мови. — У зб.: «Методологічні питання мовознавства», с. 29.

² Див.: Мельничук А. С. Поняття системи і структури мови в світлі діалектичного матеріалізму. — В зб.: «Ленінізм і теоретичні проблеми лінгвістики».

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 67.

контекстом відповідають у навколишній дійсності конкретні предмети, речі, дії, ознаки, як-от: *земля, дім, книга, читати, морський, великий*. Словом з символічним контекстом ніщо в житті матеріально не відповідає, і тому вони мають таке значення, якого їм надають різні особи. Кожний розуміє їх по-своєму. До слів з символічним контекстом належать такі, як *справедливість, демократія, свобода, дружба, соціалізм, капіталізм, мир* та ін., усвідомлення змісту яких індивідуальне. Неоднакове сприйняття значень слів спричиняється до непорозумінь у житті людей. Представники семантизму у філософії намагаються пояснити всі соціальні конфлікти (класову боротьбу, війни, незгоди в політиці та ін.) не соціальною природою капіталістичного ладу, а недосконалістю мови, якою начебто не можна точно й однозначно висловлюватись. Вони вважають, що більша частина провини за майже всі лиха, від яких страждає людство, падає на недосконалість мови як засобу спілкування. Підозрілість і взаємне недовір'я міжнародної дипломатії, розчленування суспільства на відокремлені угруповання з антагоністичними інтересами, несправедливий розподіл світової продукції серед населення, безробіття, страхіття війни — все вони пояснюють, головним чином, неправильним або неоднаковим тлумаченням значення слів, термінологічним різноб'єм.

Так сучасна буржуазна ідеологія вдається до будь-яких способів відвернення від істинного розуміння народами звичної суті капіталізму.

На ґрунті мовознавчої проблематики іде також боротьба інтернаціоналістських і націоналістичних світоглядів. Націоналістичній обмеженості, сліпому визнанню тільки «свого», хоч і малопоширеного, відсталого, намаганням будь-що протидіяти введенню іншомовних, інтернаціональних елементів, марксистське мовознавство протиставляє ідею розумного поєднання національного й інтернаціонального в мові, ідею взаємопроникнення лексичних одиниць, граматичних моделей мов світу.

Радянське мовознавство веде критику реакційної буржуазної філософії і націоналістичних поглядів з глибоких наукових позицій, що ґрунтуються на всепермагаючому вченні марксизму-ленінізму.

Література

Ленін В. І. Конспект книги Лассаля про філософію Геракліта. — Твори, т. 38, с. 337.

Ленін В. І. Інсі Арманд. — Твори, т. 35, с. 200.

Ленін В. І. Про державу. — Твори, т. 29, с. 421.

Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві. — У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.

Білецький А. О. Важливі проблеми сучасного мовознавства. — «Українська мова і література в школі», 1971, № 9.

Білодід І. К. Методологічні питання сучасного мовознавства. — У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.

Булаховський Л. А. Значення мовознавства. К., 1962.

Конрад Н. И. О перспективах развития советского языкознания. — В сб.: «Теоретические проблемы современного советского языкознания». М., 1964.

Ломтев Т. П. Современное языкознание и структурная лингвистика. — В сб.: «Теоретические проблемы современного советского языкознания». М., 1964.

Мельничук А. С. Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма. — В кн.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970.

Нікітіна Ф. О. Про зв'язок структурних методів з порівняльно-історичним мовознавством. — У кн.: «Структурно-математичні дослідження української мови». К., 1964.

Самійленко С. П. Предмет, завдання, галузі мовознавства. — «Українська мова і література в школі», 1973, № 2.

Филин Ф. П. О некоторых философских вопросах языкознания. — В кн.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970.

МОВА, ЇЇ ПРИРОДА І ФУНКЦІЇ

§ 7. Проблема суті мови в немарксистському мовознавстві. Вивчення суті мови — одна з центральних проблем мовознавства. На запитання «Що таке мова? У чому її суть?» в історії мовознавства давались різні відповіді.

Буржуазне мовознавство, що розвивалось на ґрунті ідеалістичної філософії, трактувало мову як явище людської природи — чи то біологічної, чи то психічної. Це приводило до виникнення різних течій (напрямоків) у лінгвістиці. Розгляньмо головні з них.

а) Розуміння мови як біологічного явища.

Прибічники біологічного (натуралістичного) напрямку (А. Шлейхер, 1821—1868, М. Мюллер, 1823—1900 та ін.) вважали мову особливою фізіологічною функцією людини. Вони наділяли мову ознаками живого організму, прирівнювали до нього. Так, уміння говорити хибно ставилось в один ряд з умінням їсти, ходити, бігати. Воно вважалось успадкованим так само, як успадкованими є вроджені біологічні ознаки людини: колір шкіри, волосся, очей тощо.

За твердженням представників натуралістичної школи, мова — це організм, подібний до всіх інших живих організмів, які народжуються, ростуть, розквітають, згодом старіють, немічнійють і гинуть. Воля людини не може нічого змінити в організмі мови, як соловей не може заспівати жайворонком (А. Шлейхер) або як людина не в змозі вплинути на свій кровообіг (М. Мюллер). Розвиток мови визнається законами біології, тому історія мови нічим істотним не відрізняється від історії тварин або рослин. Мова має тільки біологічний ріст, а не історію розвитку. Мови живуть, писав А. Шлейхер, як усі природні організми, вони не діють, як людина, й, отже, не мають історії.

Аналізуючи функції мови, апологети натуралізму не розглядали її як засіб зносин. Вони твердили, що мова є

тише засобом вираження думки у звуках і використовують-
ється як знаряддя мислі окремою особою. У цьому виявляв-
ся ще й індивідуалістичний підхід до мови.

Таке спрощене розуміння природи мови, яке повністю відкидало її суспільну суть, піддавалось критиці навіть мовознавцями ідеалістичної філософії, хоч деякі положення натуралізму вони й брали на своє озброєння.

Насправді дитина не успадковує мову як фізіологічну даність. Вона поступово набуває її у процесі життя в суспільстві. «...Тим, що Санчо говорить німецькою, а не французькою мовою, він зобов'язаний зовсім не родові, а обставинам»¹. Відомо, що діти емігрантів засвоюють, як правило, мову того народу, серед якого вони живуть, а мову батьків або погано або зовсім не знають.

Еволюція мови, закономірності її розвитку пов'язані
в суспільною діяльністю людей, з розвитком їх суспільного
мислення. Мова змінюється під впливом тих соціальних
зрушень, які відбуваються у житті її носіїв. На зміну мови
також впливає розвиток науки, техніки, культури. Закони
біології нічого спільного з цим не мають. Вони діють вна-
слідок інших причин.

б) Трактуння мови як психічного
явнща.

За переконаннями представників психологічного напряму (В. Гумбольдт, 1767—1836, Г. Штейнталь, 1832—1899), вся мовна діяльність людей визначається індивідуальною психікою особи (звідси — індивідуалістичний психологізм). Вони твердили, що суть і специфіка мови є проявом лише психічних процесів, що відбуваються у свідомості індивідуума, оскільки мова є вираженням духу божого або людського.

Якщо відкинути «божий дух» як чистісіньку фантазію, покласти в основу пояснення суті мови «людський дух» його матеріалістичному осмисленні (як сукупність впливів колективної чи індивідуальної психології), то й це поняття не розкриває справжнього стану речей. Якби мова була виявом внутрішнього життя людини, вона виникла б у кожної людини незалежно від впливу оточення, у якому живе індивід. Отже, окремі люди мали б свою мову і не могли б спілкуватися між собою. Природно, що таке суспільство, члени якого розмовляють різними мовами, не може

¹ Марке К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 407.

існувати. «Мова, — говорить К. Маркс, — як продукт окремої людини — безглуздя»¹. Мова — це продукт певного колективу.

Прихильники напрямку індивідуалістичного психологізму не відкидають суспільних функцій мови, а визнають їх роль додатковою. Не ці функції, а закони індивідуальної психіки визначають мовну діяльність людей. Подібний підхід до з'ясування суті мови і закономірностей її розвитку не може дати відповіді на те, чому мова є засобом спілкування, чим визначається спільність мови для певного колективу, чому для мовлення людей характерні однакові чи майже однакові зміни мовних одиниць (звуків, значень слів тощо).

в) У свідомлення природи мови молодогограматиками.

Своєрідне розуміння суті мови висловили у другій половині XIX ст. представники так званої молодогограматичної школи у мовознавстві (Г. Пауль, 1846—1921, К. Бругман, 1849—1919, значною мірою також і П. Ф. Фортунатов, 1848—1914, та ін). Вони вважали, що природа мовних явищ подвійна: мова складається з явищ частково психічних, частково фізичних. Одна сторона слова, а саме звуки, — фізичне явище, друга — поняття, яке цими звуками виражається, є психічне, або духовне, явище. Оскільки мова складається з слів, то її слід визнати як явище психофізичне, тобто наполовину фізичне, наполовину духовне. У такому твердженні спрощено об'єднано деякі положення біологічного і психологічного розуміння мови. Г. Пауль, наприклад, однобічно розумів характер зв'язку між мовою і мисленням. Він вважав, що матеріальне втілення (у звуках) уявлень і думок окремої людини виявляється тільки під час її спілкування з іншими людьми. Однак уже експериментально доведено, що й тоді, коли людина «розмовляє мовчки» (внутрішнє мовлення), її мовні органи не перебувають у стані спокою, вони ледь помітно утворюють звуки, слова.

Близький деякою мірою до молодогограматиків видатний російський мовознавець О. О. Шахматов (1864—1920) твердив, що «реальне буття має мову кожного індивідуума; мова села, міста, області, народу видається певною науковою фікцією». Ясна річ, такі погляди не можуть забезпечити правильного уявлення про суть мови.

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения, т. 46, ч. 1, с. 479.

г) Буржуазно-соціологічне пояснення суті мови.

Засновник цього напрямку (психологічного соціологізму) швейцарський мовознавець Ф. де Соссюр (1857—1913) вважав мову суспільним явищем. Однак природу суспільства він розумів своєрідно. Для нього суспільство — це тільки психічно об'єднаний колектив: будь-яка група людей, пов'язаних — бодай і на короткий час — якимись спільними психічними рисами. Виходить, що «суспільством» можна вважати армію, студентство, купецтво. Таке трактування суспільства неухильно веде до перетворення суспільної суті мови у психологічну.

Ф. де Соссюр твердив, що мова як система умовних знаків, якою користуються члени психічно об'єданого колективу, існує лише «в самій собі і для себе самої». У такому стані вона й повинна становити об'єкт «внутрішньої лінгвістики» (його термін), якій «нема ніякої потреби знати умови, в яких розвивається та чи інша мова» (Ф. де Соссюр). Отже, мова штучно відривалась від умов матеріального життя народу і від розвитку мислення.

Таке абстрактне й антиісторичне соссюрівське розуміння мови поділяється в сучасних напрямках західноєвропейської і американської лінгвістики, що відомі під загальною назвою структуралізму. В окремих випадках погляди сучасних послідовників Ф. де Соссюра доводяться до крайнього свого виявлення. Особливо виділяється у цьому копенгагенська школа, яка іменує себе глосематикою (від гр. *glossa* — мова). Глосематики зовсім відкидають матеріальну природу мови і її суспільну суть. Вони розглядають мову як одну з багатьох символічних знакових систем, позбавлених будь-якої реальності. Мова — це явище чистої форми.

З таким поглядом на мову не погоджуються навіть деякі представники буржуазної лінгвістики.

§ 8. Вульгарно-матеріалістичне розуміння мови. Відомий радянський учений М. Я. Марр (1864—1934), правильно розуміючи мову як суспільне явище, припустився помилки у визначенні її специфіки. Усі суспільні явища він відносив до двох категорій: до базису або до надбудови. Оскільки мову не можна віднести до базису, М. Я. Марр зараховував її до явищ надбудовного характеру, ставлячи поряд з ідеологією, культурою, релігією. У цьому, як і в тезі про класовий характер мови та ін., виявилась вульгаризація суті мови.

Згідно з ученням історичного матеріалізму не обов'язково розподіляти всі сучасні явища між базисом і надбудовою. Є такі суспільні явища, які не підпадають під жодну з цих категорій. Мова є специфічним суспільним явищем, яке не належить ні базисові, ні надбудові. Її не можна поставити поряд з іншими суспільними явищами і вважати частиною політичної чи естетичної надбудови. Мова має свої специфічні риси. Вона обслуговує суспільство як засіб зносин, як засіб, що дає змогу людям зрозуміти одне одного незалежно ні від їх філософських чи релігійних переконань, ні від класової чи расової приналежності.

Критикуючи М. Я. Марра у визначенні специфіки мови, не можна не відзначити того, що чимало мовознавчих проблем він розв'язував у світлі марксистсько-ленінського розуміння мови.

Сучасне радянське мовознавство після відомої мовознавчої дискусії 1950 року успішно пододало деякі збочення окремих мовознавців і здійснює свої наукові дослідження на засадах діалектичного та історичного матеріалізму.

§ 9. Марксистсько-ленінське розуміння суспільної природи мови та її функцій. Мова — явище суспільне. Вона виникла у колективі людей для задоволення потреб розуміння. Мова існує і змінюється разом з життям і розвитком суспільства, відбиваючи суспільні зрушення і залишаючись засобом спілкування. Вона перестає існувати як засіб повсякденних зносин за умови зникнення суспільства — її носія. Проте й сама мова є необхідною умовою суспільного життя: ніякий колектив не існував би без спілкування між собою його членів, а це неможливо без мови.

Як суспільне явище мова становить невід'ємну ознаку людського колективу. Забезпечуючи безперервну, регулярну комунікацію, постійний обмін думками, мова тим самим дає можливість людям спільно працювати, навчатись і вчити, передавати набутий досвід майбутнім поколінням, поборитися з силами природи, добиватися прогресу. Без мови неможливе саме існування суспільства в цілому і людини зокрема.

Суспільна природа мови на всіх етапах її існування була чітко визначена класиками марксизму-ленізму. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін приділяли велику увагу мові і проблемам мовознавства, присвятивши їм не тільки окремі висловлювання, а й спеціальні дослідження.

К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали, що звукова мова виникла «з потреби, з настійної необхідності спілкування

з іншими людьми»¹. На основі цього Ф. Енгельс створив матеріалістичну теорію виникнення мови в процесі трудової діяльності людей і виклав її у роботі «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину»². В. І. Ленін висловив матеріалістичне розуміння суті мови як суспільного явища у класичній формулі: «Мова є найважливіший засіб людських стосунків»³. Цими визначеннями мови як засобу спілкування членів суспільства виділяється одна з важливих її суспільних функцій — функція зносин, або комунікативна (від лат. *co-m-u-n-i-c-a-t-i-o* — зв'язок) функція. Суспільний характер мови, сама її суть найбільше зумовлюється цією функцією і виявляється у ній.

Роль мови, проте, цим не обмежується. Спілкуючись, ми передаємо один одному думки, бажання, прагнення. Це стає можливим завдяки тому, що думки набувають матеріальної оболонки. Слова, їх форми, сполучення слів і речення є тими мовними одиницями, які матеріалізують людську свідомість. Але мову не слід сприймати як таку, що служить лише для передачі готових думок. Вона не тільки знаряддя вираження думки, а й засіб її оформлення. Це підкреслюють К. Маркс і Ф. Енгельс словами: «Мова є безпосередня дійсність думки»⁴, «практична... дійсна свідомість»⁵. Здатність мови втілювати думку визначає другу її функцію — мислеоформляючу.

Обидві функції мови як суспільного явища (мова — засіб спілкування і мова — засіб реалізації думки) являють собою дві сторони одного і того самого явища, які, однак, не протиставляються, оскільки не виключають одна одну. Обидві функції існують в єдності: люди спілкуються, оформляючи свої думки в матеріальну оболонку для передачі їх одне одному. Саме у такій взаємодії функцій мова й сприймається як суспільне явище.

§ 10. Мова як система знаків. У широкому розумінні знаками мови, або лінгвістичними знаками, є всі ті мовні одиниці — звуки (навіть букви), морфеми, слова, словосполучення і речення, які різняться поміж собою своєрідністю функції і певним сталим місцем у системі мови. У точному ж розумінні знаками мови виступають лише ті її елементи, яким властива функція називання, або номінативна

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 28.

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 453—465.

³ Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 364.

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 427.

⁵ Там же, с. 28.

функція (лат. *n o m i n a t i o* — називання). Номінативну функцію виконують слова і такі сполучення слів, які значенням дорівнюють окремому слову.

Отже, слова, поскільки вони кого-небудь чи що-небудь називають, є знаками, що існують не ізольовано один від одного, а поєднано, в певних взаємозв'язках, у єдиній знаковій системі тієї чи іншої мови. Мовні знаки — це своєрідні представники, замітники предметів, дій, понять, кількостей, ознак тощо. Само по собі слово-знак *сніг* є тільки певною сполукою звуків (у вимові) або букв (при написанні). Ця сполука звуків не має нічого спільного з білим, холодним явищем природи, що так називається. Для німця, француза, які не знають української мови, це слово тільки акустично сприйманий, проте нічого не означаючий, комплекс звуків, який не співвідноситься з жодним конкретним об'єктом, поняттям, а тому й не може розглядатись як лінгвістичний знак. Уже цей приклад показує, що знаки мови є умовними у певному відношенні одиницями.

Знаки мови — тільки умовні позначення предметів. Коли б не було тієї умовності, невмотивованості зв'язку між значенням і звучанням, коли б найменування (слово) зумовлювалось природою предмета, то завжди і скрізь той самий предмет повинен був би називатись однаково. Отже, не існувало б різних мов, мала б існувати одна мова.

Інші найголовніші диференціальні (розрізнявальні) властивості мовних знаків полягають у тому, що ці знаки:

а) матеріальні одиниці, бо складаються з звуків або навіть одного звука. Тим самим їх можемо вимовляти і чути;

б) соціальні за призначенням одиниці, що знаходять свій вияв у закріплених за ними смислових значеннях. Тільки тому, що мовний знак має певне значення, яке усвідомлюється всім колективом, є спільним для його членів, він може служити засобом комунікації та інформації;

в) повторювані елементи мови. Саме функціонування мови немислиме без повторення тих самих мовних знаків, що здійснюється у різній послідовності і в різному кількісному вияві.

§ 11. Мова — універсальний засіб спілкування людей. Інші засоби комунікації. Крім словесної мови, для вираження думок і порозуміння люди користуються немовними комунікативними знаками, розрахованими на слухове чи зорове сприймання. Їх поділяють на дві групи: слухові (акустичні) і зорові (оптичні).

До акустичних немовних знаків належать: а) так звана

«мова» барабанів, яка побудована на принципі передачі інформації на віддалі ударами різної звучності і тривалості; такими сигналами користуються деякі народи Африки, Південної і Центральної Америки; б) «мова» свисту (s i l b o), яка поширена серед мешканців Канарських островів; для передачі інформації тут вдаються до мелодійного свисту, змінюючи висоту і ритм його; в) музика, особливо ті її різновиди, які повідомляють про щось конкретне (гімни, похоронні і військові марші, танці); г) нечленоподільні звуки, як-от: зітхання, щоб викликати співчуття; покашлювання, щоб привернути до себе увагу, тощо.

Оптичними (зоровими) немовними знаками є: а) численні жести рук (наприклад: відповідний рух рукою, щоб покликати когось), мімічні рухи (зсування брів — знак невдоволення), жести голови (похитування головою на знак осуду і схвалення), пантомімічні рухи (поворот до когось спиною на знак зневаги); б) дорожні знаки; в) сигналізація прапорцями у морській справі та ін.

Доцільність використання немовних знаків загально-визнана, підтверджена практикою. У певних життєвих ситуаціях вони виявляють навіть деякі переваги перед звуковою мовою, наприклад, у передачі сигналів тривоги на далекі відстані.

Однак ні за своєю значимістю, ні за поширенням немовні знаки не йдуть ні в які порівняння з людською мовою, яка являє собою систему звукових і словесно-граматичних засобів, що служать знаряддям вираження думок і використовуються для зносин людей у будь-якій життєвій ситуації.

Відмінність мови від перелічених способів передачі інформації полягає в тому, що вона відтворює не лише зміст фактів, а й ставлення мовця до повідомлення, його оцінку дійсності. Мова пов'язана з логічним мисленням, а психічною стороною життя людей. Саме тому вона визнається універсальним засобом, здатним передавати найтонші порухи людської мислі і відтворювати всю гаму людських почуттів. Ні свист, ні барабани не можуть виконати всього цього. Надто бідні у них засоби вираження.

Щодо мови жестів, якою користуються для міжплемінних зносин деякі народи Африки, Австралії й Америки, то вона вводиться як допоміжний засіб спілкування, підпорядкований звуковій мові.

Різного ж роду математичні символи, морські сигналізації, дорожні знаки та ін. становлять штучні творення.

Люди вводять їх у життєвий обіг за домовленістю. Зміст використуваних у них знаків встановлюється за допомогою мови. Ми розуміємо, наприклад, транспортні знаки лише тоді, коли знаємо їх «переклад» на звукову мову. І в цьому також виявляється її універсальність.

§ 12. Мова і мислення. Притаманність мові мисле-
оформлюючої функції свідчить про взаємопов'язаність
і взаємозумовленість мови і мислення. Класики марксизму-
ленінізму не раз вказували на це, науково обгрутовуючи
єдність мови і мислення. К. Маркс і Ф. Енгельс довели
нерозривність мови і мислення і в час їх виникнення, і
протягом усього існування суспільства. Торкаючись по-
ходження мови і появи мислення, вони наголошували, що
«мова така ж давня, як і свідомість»¹. Підкреслюючи спіль-
ність мови і мислення з генетичного погляду, К. Маркс
і Ф. Енгельс зазначали, що мова і мислення виникли з на-
стійної потреби людей у зносинах у процесі трудової ді-
яльності.

У світлі цих висловлювань стають зрозумілими не-
правильні погляди представників ідеалістичної науки, одні
з яких ототожнювали мову і мислення, а інші — відривали
мову від мислення.

Ототожнювати мову і мислення — це значить не бачити
тих специфічних ознак, які властиві окремо мові і окремо
мисленню. Ось кілька з них.

Процеси мислення однакові для всіх людей, що роз-
мовляють різними мовами. Ці процеси реалізуються в за-
гальнолюдських логічних формах понять, суджень, умо-
виводів. Вираження ж мислення у кожній мові своєрідне,
що залежить від внутрішніх ознак певної мови.

Специфіка мови полягає у тому, що вона є засобом зв'яз-
ку і обміну думками. Суть же мислення у тому, що воно
є відбиттям зовнішнього світу у мозку людини у формах
понять (тобто узагальненого уявлення про предмети, дії,
ознаки), суджень (тобто стверджень або заперечень про
предмети і явища) і умовиводів.

Форми і процеси мислення, будучи самі по собі ідеаль-
ним явищем, не існують самостійно, поза матеріальною
основою (мозком) і поза мовою, яка є для них своєрідною
фізичною оболонкою, способом втілення, буття. Проте
й мова поза мисленням не існує. Наприклад, слово книга —
одиниця мови, бо містить у собі певне поняття про реаль-

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 28.

до існуючий предмет. Навпаки, *агінк* — не одиниця мови, а тільки сукупність звуків без значення. Отже, мова можлива тільки в єдності з мисленням.

Елементи мислення (поняття, судження) являють собою образи, копії з предметів дійсності. Елементом мислення відповідають елементи мови. Але вони не тотожні. Поняття знаходить своє вираження у слові: поняття дерева — у слові *дерево*, поняття лісу — у слові *ліс*. Однак такі слова, як *хай, нехай, ой, ай, той, те, та* не відповідають ніяким поняттям. Судження, тобто ствердження або заперечення чогось, виражається у реченні, проте не у всякому. Наприклад, питальне речення нічого не стверджує і нічого не заперечує.

Отже, не враховувати специфічних ознак мови і мислення не можна. Розуміння специфіки цих явищ необхідне як застереження від їх ототожнення. Водночас усвідомлення специфіки мови і мислення не суперечить думці про їх єдність і взаємозумовленість і зовсім не свідчить про відрив мови від мислення.

Відривати мову від мислення — це значить допускати самостійне існування мислення без мови, інакше кажучи, мислення у чистому вигляді. Убивчу критику спробам відірвати мислення від мови дає Ф. Енгельс у праці «Анти-Дюрінг». Наводячи цитату з книги Дюрінга, який вважав, що «хто здатний мислити тільки за допомогою мови, той ще не пізнав, що значить абстрактне і справжнє мислення», Ф. Енгельс зауважив: «Коли так, то тварини є найбільш абстрактними і справжніми мислителями, бо їх мислення ніколи не затьмарюється настирливим втручанням мови»¹. Спростовуючи ідеалістичний погляд на мислення, класики марксизму наголошували на тому, що «ні думки, ні мова не становлять самі по собі окремого царства»².

За матеріалістичним ученням, мислення можливе лише у словесній формі, прийнятій тим чи іншим народом. Мова є спеціальним і унікальним засобом вираження будь-яких витворів людського розуму. Вона є матеріальним засобом існування мислення. Ми мислимо словами, хоч у процесі мислення можемо відтворювати в пам'яті предмети, явища, дії, мелодії тощо. Так зване образне мислення (у картинах) і технічне мислення (у кресленнях) також спираються на словесне мислення. Мовну, словесну основу має

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 81.

² Там же, т. 3, с. 428.

й формування мислення у глухонімих. Вони спілкуються за допомогою спеціальних знаків-жестів, які замінюють звукові одиниці тієї мови, яку вони відбивають. Ці знаки є зовнішнім виразом мови, якою глухонімі навчилися думати.

Отже, ні відривати мову від мислення, ні ототожнювати їх не можна. Мова і мислення становлять те, що в діалектичному матеріалізмі називається єдністю. В єдності їх існування розглядається взаємозумовленість розвитку і мови, і мислення. Не тільки мова розвивається завдяки розвитку людського мислення, а й розвиток мислення у багатьох моментах залежить від мови.

§ 13. Загальнонародний характер мови. Територіальні діалекти і жаргони. Люди спілкуються за допомогою конкретних мов. Існують численні історично витворені окремі мови. Вони відрізняються одна від одної звуковими одиницями, складом слів, граматичною будовою. Спілкування цими мовами досягається завдяки тому, що співрозмовники сприймають один і той самий зміст у вимовлених і почутих ними ж звукових комплексах. Це й робить кожну конкретну мову загальнонародним засобом зносин. Такою вона сприймається незалежно від територіального поширення, незалежно від того, які класи, які соціальні чи професійні групи користуються нею.

Загальнонародною мова виступає на всій території її поширення, незважаючи на те, що в різних місцях її функціонування спостерігаються відмінності у вимові, словниковому складі і граматичній будові. Наприклад, не на всьому масиві поширення української мови звукові о у відкритому складі (кони, воли) відповідає звук і у закритому складі (кинь, вил). В окремих областях (Чернігівській, Сумській), замість і чуються звуки у, и (кинь, вил, кинь, вил). На Лівобережжі відоме слово кабиця (літня піч), якого не знають мовляни Правобережної України. У багатьох західних областях республіки частка -ся не виступає складовою частиною зворотного дієслова, а існує окремо і ставиться перед дієсловом, як-от: *ся схилила (схилилася).*

Уся сукупність локальних (місцевих) фонетичних, морфологічних, синтаксичних, лексичних ознак, що становлять систему, прийнятну в спілкуванні на певній території поширення мови, складає територіальний діалект.

Близькі за фонетико-граматичними, лексичними ознаками діалекти об'єднуються у наріччя. В українській мові їх три: південно-східне, південно-західне і північне. Два

наріччя має російська мова: північне і південне, між якими пролягають середньоросійські діалекти (говори). Мовні особливості діалектів називаються діалектизмами, які бувають фонетичними (наприклад, твердий звук р у північному українському наріччі: *бура, говору*; цокання і чокання у північноросійському наріччі: *цасто, чветы*), морфологічними (*ходю, носе* — у південно-східному українському наріччі; *он идеть, заболемши* — у південноросійському), синтаксичними, лексичними, семантичними, фразеологічними (пор. відповідно у південно-західному наріччі української мови: *буду читав, мені болить нога, фурман* замість літературного *візник; метр* у значенні *центнер; ле як з цівки* замість літературного *ле як з відра*).

Як загальнонародне явище мова єдина для всіх. Усі люди, які розмовляють певною мовою, розуміють одне одного. Інакше вона не могла б виконувати комунікативної функції у певному суспільстві. В. І. Ленін, розвиваючи тезу про те, що «мова є найважливіший засіб людських стосунків», писав: «Єдність мови і безперешкодний розвиток є одна з найважливіших умов дійсно вільного і широкого, відповідного до сучасного капіталізму, торгового обороту, вільного і широкого групування населення по всіх окремих класах»¹. Однією і тією самою італійською мовою говорять італійські робітники і капіталісти. Одна і та ж українська мова забезпечує спілкування дружніх класів соціалістичної України — робітників і селян, а також трудової інтелігенції.

Однак, будучи суспільним явищем, тісно пов'язаним з життєвою практикою народу, мова зазнає впливу соціальних і професійних груп населення. Користуючись загальнонародною мовою, фахівці різних спеціальностей вводять до її складу специфічні слова, вирази, надають певним словесним одиницям своєрідних значеннєвих відтінків для задоволення своїх виробничих чи моральних потреб. Внаслідок цього створюються соціально або виробничо забарвлені елементи мови, головним чином, — слова. Сукупність словесних, фонетичних відгалужень, використовуваних окремими соціальними угрупованнями (часто для мовного відособлення), називають жаргоном, а властиві йому одиниці — жаргонізмами, або жаргоновими словами. Розрізняють жаргон дворянський, буржуазний, купецький, жаргон духовних осіб (служителів культу) та ін.

¹ Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 364.

Як про це пише М. Я. Калінович, французькі аристократи XIV ст., маючи своє класове уявлення про «прстойність» і «грубість» у поведінці, думках і мовленні, свідомо вдавалися до «шліфування» французької мови. Не рекомендувалося висловлюватись «Я люблю диню», а тільки «Я поважаю диню», бо це «принизило б» слово *aimer* (любити), яке повинно означати лише почуття до особи. Так само відкидалося слово «сорочка», його заміняли цілим зворотом: «вічна подруга мертвих і живих»¹. Щось подібне простежувалося серед аристократичних і буржуазних кіл Росії XIX ст. О. І. Герцен писав: «Простой смертний носит рубашку, а барин сорочку ..., один спит, а другой почивает, один пьет чай, а другой изволит его кушать»². Були також поширені слова типу: «жуир» (фр. *jouir* — утішатися) — людина, що шукає втіхи, насолоди; «журфикс» (з фр. *jour fixe* — встановлений день) — день, встановлений для прийому гостей; «комильфо» (з фр. *comme il faut* — як треба, як слід) — пристойний, пристойно. Це були, як тоді говорили, слова «высшего общества».

Соціально зумовленими є також професіоналізми — слова і словосполучення, притаманні мовленню людей, об'єднаних певною виробничою діяльністю (наприклад, «пришвартуватись» — морський термін; «на-гора» — слово шахтарів та ін). По суті професіоналізми становлять специфічну лексику певної виробничої галузі. Ця лексика існує з часу появи професій, вона постійно оновлюється. Професіоналізми в більшості випадків є літературними словами, проте серед них немало вузькопрофесійних елементів, які не входять до складу літературної мови (наприклад, слово «морковка» — спуск, близький до прямовисного (у мовленні льотчиків).

У мовах трапляються також слова і словосполучення, так звані арготизми, характерні для мовлення декласованих елементів, відокремлених соціальних груп населення (наприклад: *буза* — дурниця; *карточка* — обличчя). Сукупно арготизми утворюють арго (від французького — *argot*).

Арготизмами виступають слова загальнонародної мови (нерідко іншомовного походження, інколи фонетично змінені: «житуха» від життя, «магазуха» від магазин), що вживаються з умовним значенням, яке зрозуміле вузькому колу осіб.

¹ Калінович М. Я. Вступ до мовознавства. К., 1947, с. 22.
² Герцен А. И. Сочинения, т. 13. М., с. 190—191.

Проте, ці діалекти, ні жаргони не становлять самостійних, не пов'язаних із загальнонародною мовою засобів спілкування. Вони входять складовою частиною до широкого поняття загальнонародна мова, яка разом з усіма територіальними і соціальними нашаруваннями та відмінами функціонує як засіб комунікації єдиного народу або нації, маючи для цього єдиний звуковий склад, граматичну будову і основний словниковий фонд.

§ 14. **Ідеологічна суть окремих мовних явищ.** Як загальнонародне явище мова байдужа до своїх носіїв. Усіх і кожного вона обслуговує в матеріальних та ідеальних сферах незалежно від їх соціальної приналежності. Однак класи, соціальні групи не байдуже ставляться до мови, виявляючи передусім свій класовий підхід до мовних фактів.

Історія багатьох мов свідчить про те, що панівні верстви населення завжди намагались протиставити своє мовлення мовленню простого народу, або, як у царській Росії говорили, простолюду. Непоодинокі випадки, коли дворянсько-аристократичні кола обирали для себе мову іншого народу. Так було, наприклад, у Данії XVII—XVIII ст., де в дворянських і бюргерських сім'ях нерідко користувались німецькою мовою.

Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. російські дворяни нехтували рідною мовою, надаючи перевагу французькій мові. На Україні в XIX ст. певна частина панівних класів користувалася польською мовою.

Класовий підхід до мови полягає також і в тому, що панівні класи надають словам специфічно класового розуміння змісту. Відомо, що царська адміністрація, реакційні газети та інші видання царської Росії умисно уникали слів «революція», «революціонер». Замість них вони вживали слова «бунт», «бунтівник»; «крамола», «крамольник», «смута», «смутьян». Свого часу польська шляхта та українські пани, щоб принизити, зганьбити справжніх борців за народні права, за волю і національну незалежність, свідомо іменували їх бидлом, рванню, черню, хлопами, злодіями.

У цих і подібних прикладах знаходить свій вияв ідеологічний зміст мовних фактів. Для К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна аналіз і врахування ідеологічної вагомості та своєрідності значення слів і зворотів було невід'ємною частиною боротьби з ідейними противниками. Класики марксизму-ленінізму не раз показували класову суть «термінологічних хитрувань» буржуазних ідеологів.

Володимир Ілліч, наприклад, радить розрізняти значення слів «революція», «демократія», «повстання» у використанні їх більшовиками і представниками буржуазії. Він робить суворий закид меншовикам, які «фразерствують про «демократію» взагалі, про «Революцію» взагалі (притому, іронічно зауважує В. І. Ленін, це слово вони пишуть обов'язково з великої букви), щоб *прикрити* цим свою угоду з імперіалістською, на ділі вже контрреволюційною, буржуазією своєї країни»¹. Вождь революції писав, що для буржуазних і дрібнобуржуазних політиків характерне заплутування справи довгими, важкими періодами.

Такі соціальні відносини, у тому числі й класові, знаходять своєрідний відбиток у мові. Однак визнання ідеологічної суті окремих мовних явищ не заперечує загальнонародного характеру мови. Воно не є також свідченням поділу мови на класові мови відповідно до поділу суспільства на класи. Мовні відтінки не порушують єдності мови навіть у класовому антагоністичному суспільстві.

§ 15. **Стилістична диференціація мови.** Мова використовується у всіх сферах виробничої і розумової діяльності людей. Різні вимоги задовольняє мова, коли ставиться мета написати офіційно-діловий документ чи художній твір, науковий трактат чи пропагандистську статтю. Суворота доказовість викладу, відсутність емоційності при оформленні ділових паперів протиставляються образності відтворення життєвих ситуацій у художніх текстах. Логіка наукового викладу дещо відмінна від емоційної промови на суспільно-політичну тему. Відповідно до змісту висловлення і умов спілкування люди добирають ті чи інші слова, зрази, граматичні форми і синтаксичні конструкції. Вузька сфера застосування їх для передачі певного задуму спричинилась до появи у фонетиці, у словниковому складі і граматиці специфічних засобів. Їх сукупність стала ознакою відповідного мовного стилю — певного функціонального різновиду мови з своєрідними словами, зворотами і конструкціями.

Термін «стиль» походить від грецького *stylos*, що означає паличку для письма, різні розміри і форми якої вживалися для нанесення на глиняні дощечки відмінних знаків. З переносним значенням (не в розумінні палички, а своєрідних мовних елементів, пов'язаних з певними сфе-

¹ Ленін В. І. Твори, т. 24, с. 496.

рами вжитку) він закріпився і в лінгвістиці. Від нього походить і термін «стилістика» — мовознавча наука, що вивчає принципи виділення і використання мовних засобів для вираження певного змісту в різних умовах спілкування.

У двох формах мови — усній і писемній — виділяють стилі: розмовно-побутовий, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, художній. Поряд з функціональними стилями у кожній мові розрізняють ще й колоритно-стильові різновиди, пов'язані з наявністю у мові експресивно-емоційних і оціночних елементів. Найпоширенішими колоритно-стильовими різновидами є: урочистий (або піднесений), офіційний (або холодний), інтимно-ласкавий (або зменшено-пестливий), гумористичний (або іронічний), сатиричний, який часто переростає у саркастичний.

Стилістична диференціація мови стала основою розмежування стилістично нейтральних і стилістично забарвлених одиниць мови — слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій. Нейтральне забарвлення має більшість мовних засобів. Вони використовуються у всіх мовних стилях. Без них стилі й не існують. Слово, вираз, граматична форма дістають стилістичне забарвлення внаслідок переважного їх використання у тому чи іншому стилі. Властивість мовних засобів викликати уявлення про певну, обмежену сферу їх використання називають стилістичним забарвленням.

Стилістичні відтінки виявляються, як правило, при зіставленні ряду синонімічних (тих, що мають однакове або близьке значення) елементів. У російській мові, наприклад, паралельно із стилістично нейтральним словом «родина» існує стилістично забарвлене слово «отчизна», яке сприймається з відтінком піднесеності, урочистості. Цей відтінок яскраво виявлений у рядках пушкінського вірша «Мой друг, отчизне посвятим души прекрасные порывы». Своєрідне стилістичне використання спостерігається у синонімічному ряді слів французької мови, які виражають загальне значення «житло, місце проживання»: *demeure f* — вживається у всіх стилях; *domicil m* — адміністративно-юридичний термін; *habitacle m* — поетичне слово; *cabuse f* і *picule f* — одиниці фамільярно-розмовного мовлення¹. Вживання в українській мові дієслівних форм третьої особи однини без закінчення і суфікса типу *бига, зна* становить

¹ Див.: Морен М. К., Потеревникова Н. Н. Стилістика сучасного французького мови. М., 1960, с. 11.

ознаку розмовно-побутового стилю. У науковому, діловому й публіцистичному стилях можливі лише форми *бігає, знає*.

У російській мові відома стилістична закріпленість форм називного відмінка множини у слові *учитель*: *учителей* — міжстильова форма, *учители* — піднесена (наприклад: Маркс и Энгельс — учителя мирового пролетариата).

Стилістична диференціація мови, проте, не порушує її цілісності, єдності як загальнонародного явища. Ознаки стилю дають себе знати лише багатьма окремими словесними чи граматичними засобами. Увесь же основний словниковий фонд, уся граматична будова їх загальнонародні.

§ 16. Мова і мовлення. Взаємодія суб'єктивних і об'єктивних факторів у мові. Як засіб зносин кожна мова живе, функціонує і розвивається у живому говорінні кожного і всіх разом членів колективу, інакше кажучи, в мовленні окремих індивідуумів. Що ж таке мовлення у зіставленні з мовою?

Мова у відношенні до мовлення — явище загальне. Вона належить усім, хто нею користується. Мова зберігає у своїй системі одиниці, елементи, що їх витворили члени певного суспільства в процесі спілкування. Вона, за образним висловом А. О. Білецького, — інвентар матеріальних лінгвістичних елементів — звуків, слів, граматичних моделей, використовуваних для спілкування між людьми. Існуючі в мові одиниці загальноприйняті. За ними закріплені спільні і загальнозрозумілі для всіх значення і функції.

Мовлення ж — часткове, окреме, індивідуальне у відношенні до мови. Це одна з багатьох форм загального, що виникає в устах окремих осіб у різних життєвих обставинах як результат застосування мови для передачі конкретних думок. Як зауважує Б. М. Головін, «засоби спілкування у можливостях (потенції) — мова. Ті ж самі засоби в дії (реалізації) — мовлення»¹.

Мовлення — це процес, дія, а мова — знаряддя спілкування. Тільки мовлення, а не мова, може бути голосним або тихим, тривалим або коротким, швидким або повільним.

У мовленні живе мова, проте ним вона ніколи не вичерпується. Мова обіймає у собі десятки й сотні тисяч слів з сукупністю властивих їм значень, форм, витворених цією масою індивідуальних мовлень. Але в кожному з них мова виявляється тільки частково, бо окрема людина, наприклад, використовує у розмовно-побутовому вжитку від 4 до 6 ти-

¹ Головін Б. Н. Введение в языкознание, вид. 2. М., 1973, с. 28.

сяч слів, які в своїй більшості є найуживанішими, життєво необхідними, через що їх достатньо для зносин. Отже, не все, що є в мові, трапляється у мовленні, словник мови далеко більший за словник індивідуального мовлення. Це й зрозуміло, адже мова акумулює, втілює у собі все суспільно важливе, що було і є у колективному мовленні.

Мовлення, на відміну від мови, несе на собі відбиток віку людини, її освіти, професії, того середовища, в якому вона живе. Мовці мають свої лінгвістичні звички, трохи по-своєму користуються мовою: іноді надміру вживають певні слова і звороти, почасти переосмислюють їх, надаючи їм своєрідних значенневих відтінків, подекуди навіть створюють нові слова. Ці риси становлять характерні ознаки мовлення. Леся Українка, наприклад, у реченні «Де візьметься у птиці віщої коханий погляд голубки, що воркує?» вживає слово «коханий» у значенні «закоханий» замість загальнопоширеного значення «любимий». Надання слову «коханий» такого своєрідного значенневого відтінку є фактом індивідуального мовлення. Відомо, що П. Г. Тичина вводив до своїх поезій чимало власних новотворів. Ось один з багатьох зразків: «Весна, весна! Яка блакить, який кругом прозор! Садками ходить *брунькоцвіт*, а в небі *злотозор*». Виділені слова повнокровні змістом і зрозумілі, бо створені за словотворчими зразками нашої мови, хоч і залишаються «тичинівськими». Такі індивідуальні відтінки значень та індивідуальні новотвори є виявом суб'єктивних факторів у мові.

Як правило, індивідуальні новотвори лишаються у сфері мовлення і не стають надбанням мови. Проте трапляються випадки, коли мова вбирає їх у себе. Щоправда, введення нових слів або нових значень не залежить від волі окремих індивідів, від їх бажання. Визнанню новотворів сприяє загальна потреба у вираженні відповідних понять. І коли цей новий елемент одержує «санкцію» колективу й засвідчується у мовленні багатьох, тоді він стає одиницею мови, а не лише індивідуального мовлення. Так, до першого космічного польоту Юрія Гагаріна ні в російській, ні в українській мовах не було слів «космонавт», «космодром». Однак вони уже існували у мовленні творців і учасників цього чуда радянської науки. Коли ж космічний подвиг здійснився і одержав всенародне визнання, ці слова поширились у мовленні всього народу. Це означає, що вони стали фактом мови, а не тільки мовлення, тобто перетворилися у фактор об'єктивний.

Введення в мову новотворів, поява у словах нових значень свідчить про зміни мови. Місцем їх зародження є індивідуальне мовлення. Звідти вони потрапляють у мову. Так, функціонуючи в індивідуальних мовленнях, мова в них і розвивається. У цьому знаходить свій вияв взаємодія суб'єктивного й об'єктивного факторів у мові.

§ 17. Поняття норми у мові. Арсенал мовних засобів, що функціонують у мовленні, величезний. У ньому є-одиниці обмежено територіального поширення, що характеризуються своєю вимовою, дещо відмінним від загальнонародної мови словниковим складом, специфічними формами слів і конструкціями речень. Він включає в себе також елементи соціальних діалектів, жаргонів. Трапляються й індивідуальні новотвори.

Будучи елементами спеціального і вузького функціонування, ці явища лишаються поза сферою, власне, наукового і культурно-освітнього вжитку. Вони не можуть задовольнити потреб усього суспільства в усіх ділянках його багатогранного життя: в науці, культурі, літературі, освіті, виробництві. Тому виникає необхідність у виробленні норми у вживанні звуків і їх сполучень, слів і речень. Під нормою розуміються об'єктивно вироблені, загально-визнані і загальноприйняті засоби мови і сукупність правил, що беруться як зразок для мовлення індивіда. Втіленням норми є літературна мова — зразкова, нормалізована мова, яка сприймається як правильна і загальнообов'язкова для всіх, хто користується нею. Вона протиставляється територіальним і соціальним діалектам.

Літературна норма служить критерієм, який прокладає межу між усталеним у загальнонародному мовленні і випадковим, неунормованим. Які ж критерії літературності мови? Вважається, що такими критеріями мають бути: критерій авторитетних письменників (певні слова є нормативними тоді, коли їх можна підтвердити кількома посиланнями на твори авторитетних письменників); територіальний, або культурно-історичний критерій (при визначенні норми належить орієнтуватися на мовлення чітко окресленої території, яка репрезентує культурний центр відповідного народу); критерій визначних зразків, що полягає в наслідуванні мовної практики видавництва, газет і журналів, телебачення, радіо, кіно, навчальних посібників тощо; інші критерії нормативності полягають у врахуванні мовної традиції, поширеності певних фактів,

їх кількісного вияву в різних стилях мови, відповідності законам мови, естетичності тощо.

На літературну норму орієнтуються при навчанні дітей, мовлення яких має індивідуальні риси, залежні від віку, оточення, загальнокультурного розвитку. У прищепленні дітям мовної норми поле діяльності вчителя безмежне.

Література

Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 27, 28, 407, 427, 428.

Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 81.

Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Твори, т. 20, с. 364.

Ленін В. І. Про шкідливість фраз.— Твори, т. 24, с. 494—496.

Белецкий А. А. Знаковая теория языка.— В сб.: «Теоретические проблемы современного советского языкознания». М., 1964.

Білодід І. К. Лінгвістика і соціологія.— «Мовознавство», 1968, № 2.

Білодід І. К. Мова і ідеологічна боротьба.— «Мовознавство», 1973, № 5.

Білодід І. К. Психологічні основи індивідуального мовлення.— У зб.: «Філософські питання мовознавства». К., 1972.

Мельничук О. С. Мова, УРЕ, т. 9, с. 270—272.

Мельничук О. С. Принципи вивчення природи мови.— У кн.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.

Пилинський М. М. Основні критерії літературної норми.— «Мовознавство», 1969, № 3, 5.

Русанівський В. М. Роль мови в житті суспільства.— «Українська мова і література в школі», 1973, № 9.

Русанівський В. М. Природа мови і аспекти її вивчення.— У зб.: «Філософські питання мовознавства». К., 1972.

Самійленко С. П. Природа, функції і сутність мови.— «Українська мова і література в школі», 1969, № 12; 1970, № 1.

Филин Ф. П. О некоторых философских вопросах языкознания.— В кн.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970.

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ МОВНОЇ СИСТЕМИ.
ВІДДІЛИ МОВОЗНАВСТВА

§ 18. Структурні елементи мови, їх функції. Мова складається з елементів різного функціонування, відмінного значення і ролі. Це — властиві даній мові звуки, слова, значущі частини слів і речення. Вони служать втіленням суспільних функцій мови — комунікативної і мислеоформляючої.

Звуки мови, маючи фізичну природу (вони є результатом коливання пружного тіла у повітряному просторі), забезпечують сприйняття мови на слух. У цьому виявляється їх перцептивна функція (від лат. *perceptio* — сприймання).

Водночас звуки виступають розрізнявачами змісту слів і їх форм, як-от у прикладах: *сорока* — *морока*, *сад* — *суд*, *сніг* — *сніп*, *вода* — *води*. Цю їх функцію — функцію диференціації, розрізнення мовних одиниць — називають сигніфікативною (від лат. *significare* — позначати), або диференціальною.

Своєрідні функції у мові виконує слово. Словам, значення яких співвідносні з предметами, ознаками і діями оточуючої дійсності, властиві функції називання предметів і вираження понять. Першу з них іменують номінативною (від лат. *nominatio* — називання). Її у чистому вигляді виконують власні назви (слова, а також сполучення слів): *Україна*, *Союз Радянських Соціалістичних Республік*. Ця функція властива також називному відмінкові загальних назв (*країна*, *школа*) і неозначеній формі дієслова (*учити*, *працювати*). Другу функцію називають семасіологічною (від гр. *semasia* — позначення). Поряд з номінативною її виконують слова загальних назв, оскільки вони виступають виразниками логічних понять. Крім слів, функцію вираження понять (але без називання) виконують частини слова — корені, префікси, інфікси, суфікси, флексії (про них див. у § 94). Корені передають ре-

чові поняття, суфікси, інфікси і префікси — поняття ознак, флексії — поняття відношень, наприклад: *мал-есеньк-ий (-ого, -ому та ін.)*, у якому корінь виражає поняття розміру, суфікс — ознаку зменшеності, флексії — відповідні синтаксичні і значеннєві відношення до інших слів у реченні.

Деяким словам властива вказівна функція, або функція дейктична (від гр. *deiktikos* — вказівний). Її виконують займенники (*ти, він, той*), які для повноти свого вияву іноді супроводжуються і доповнюються жестами.

У словниковому складі є слова, завдяки яким досягається передача експресивної (від лат. *expressio* — вираження) функції, або функції вираження емоційного стану мовця, його волі, побажання, які він може адресувати слухачам, наприклад: *А...* (здивування), *Ох!* (страх), *Івасику* (голубливість) та ін.

Важливі функції виконує речення. Будучи одиницею повідомлення, воно тим самим забезпечує у мові функцію комунікації.

Реченням можна висловити наказ. І в цьому його імперативна (від лат. *imperativus* — наказовий) функція. Ця ж функція властива формам наказового способу дієслів (*іди, мовчи*). Через це їх називають імперативними.

Становлячи послідовність викладу думок, які ведуть до логічних умовиводів, речення виконує також і дискурсивну (від лат. *discursus* — міркування) функцію.

Завдяки названим та іншим функціям структурних елементів мова стає тим засобом, який задовольняє найрізноманітніші запити суспільства в зносинах, мислеоформленні і волевиявленні.

§ 19. Мовні рівні. Відповідно до членування мовного потоку на звуки, слова, їх значущі елементи і речення виділяються функціональні мовні рівні (їх ще називають площинами або ярусами). Вони складаються з одиниць певних структурних частин. Рівні — це сукупність сумірних і однорідних структурних мовних елементів¹. Розрізняють кілька рівнів, які поділяються на нижчі і вищі.

Нижчий рівень — звуковий. У ньому мовні одиниці (звуки) позбавлені конкретного значення, але функціонують у мові як важливі її елементи, завдяки яким передається повідомлення.

¹ Див.: Білецький А. О. Основні методи дослідження в сучасному мовознавстві. — У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966, с. 14.

Цей рівень називають виражальним, оскільки він виконує єдину функцію — функцію виразу. Ніяких значень звуку не передають.

Висхідний рівень обіймає такі мовні елементи, у яких, крім виразу, існує ще й значення. Їх іменують значеннєвими одиницями мови. У них є план виразу і план значення. Такими елементами є слова, які становлять єдність звучання і значення. Вони складаються з одного звука чи комплексу звуків, що виражають певне значення або передають почуття. До цього рівня належать і частини слова (корені, префікси, інфікси, суфікси, флексії), їх прийнято називати морфемами, значеннєвість яких виявляється у складі слова. Так, в українській мові існує зменшено-пестливий суфікс *-ик-*. З цим значенням він сприймається у слові, будучи поєднаним з іншими морфемами, зокрема з коренем (пор.: *брат* — *братик*, *стіл* — *столлик*).

План виразу і план значення має також речення — найважливіша комунікативна одиниця мови, з допомогою якої оформляється думка і здійснюється порозуміння мовців.

За наявністю таких одиниць вищого рівня, як слово, його частини і речення, виділяють рівні: словниковий, морфологічний і синтаксичний. Два останні іноді об'єднують в один і називають граматичним.

Ці рівні утворюють ієрархію, основою якої є звуковий рівень, вершиною — синтаксичний.

§ 20. Поняття структури і системи мови. Елементи мовних рівнів — звуки, слова, морфеми, речення, як і самі рівні мови, внутрішньо взаємопов'язані, знаходяться у певних відношеннях один з одним. Така внутрішня організованість мовних елементів і рівнів знаходить свій вияв у структурі і системі мови.

Структура мови — це будова мови в її ієрархічній співвідносності, за якою елементи нижчих рівнів закономірно використовуються для будови одиниць вищого рівня. Конкретно ця співвідносність виявляється у мовному потоці, у послідовному розташуванні мовних одиниць: на базі звуків утворюються частини слова — корені, префікси, інфікси, суфікси, флексії, з яких у свою чергу складаються слова, а з слів — речення. Водночас структура мови — це і спосіб поєднання взаємозумовлених неоднорідних одиниць, своєрідних у кожній мові. Відомо, що в одних мовах припустима сполука кількох приголосних на початку складу, як-от в українській мові (*стіл*, *стріляти*), в інших, зокрема в татарській, подібні сполучення немож-

ливі. Пояснюється це різною структурою мов: їм властиві не однакові закономірності поєднання звуків.

Другий приклад. У французькій і англійській мовах основа слова може починатися сполученням свистячого *s* і подальшого *t* або *p*. У літературній німецькій мові такі сполучення спостерігаються лише у деяких запозичених словах. Як правило ж, свистячий німецької мови *s* перед *t* і *p* переходить у шиплячий. Слова типу *der Student* (студент), *der Stahl* (сталь), *stehen* (стояти), *spät* (пізній) вимовляються як *штудент*, *шталь*, *штеен*, *шпет*¹. На початку слів можливе сполучення шиплячого, а не свистячого із звуками *t* і *p*. Це теж є ілюстрацією структурних особливостей названої мови.

Відомі мови, у яких початком основи слова буває тільки корінь, до якого приєднуються суфікси. Таке спостерігається у турецькій мові. Основа ж українських слів може починатися не лише з кореня, а й з префікса (у багатьох випадках перед коренем може стояти не один префікс, пор.: *пере-роз-по-діл*).

Отже, мова становить не зібрання розрізнених звуків і певним чином організовану структуру із своєрідними, до того ж досить складними звуковими і граматичними схемами або моделями. Розгляд цієї упорядкованої послідовності відповідних звуків і їх сполучень, частин слова і можливих варіантів їх поєднань, членів речення та їх розташування у синтаксичному цілому становить предмет структурного вивчення мов, конче потрібного для глибокого усвідомлення їх внутрішньої будови.

Елементи кожного рівня (звукового, словникового, морфологічного і синтаксичного) пов'язані системно. На відміну від структури, що становить собою склад і внутрішню організацію єдиного цілого, розглядуваного з боку цілісності, під системою розуміють сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють більш складну єдність, розглядувану з боку елементів, з боку її частин². Нижчий рівень мови включає такі частини звукової системи, як система голосних і система приголосних, система наголосу і система складоподілу, система чергувань голосних і система чергувань приголосних. З них, наприклад, системи

¹ Тут і далі буквами українського алфавіту передається приблизне звучання слів інших мов.

² Див.: Мельничук А. С. Поняття системи и структури языка в свете диалектического материализма. — В кн.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания», с. 48—49.

голосних і приголосних служать для диференціації (розрізювання) звукових оболонок слів і їх частин (коренів, префіксів, суфіксів, флексій); система наголосу становить сукупність акцентних (від лат. *a c c e n t u m* — наголос) засобів, які вживаються для розрізнення значеннєвої характеристики слів (*замок, замо́к*).

Будь-яка система виникає на основі протиставності (опозиції) мовних одиниць. Одиничний мовний елемент не може скласти системи. Система дзвінких і глухих приголосних в українській мові виділяється завдяки наявності протиставних звуків: б—п, д—т, з—с. У німецькій мові існує система довгих і коротких голосних, оскільки у цій мові голосні протиставляються за ознаками довготи і короткості, пор. довгий і короткий і у словах *ihm* (вим. *iin*) — його та *in* (вим. *in*) — в. Тим часом в українській мові ні системи довгих, ні системи коротких голосних немає. Причина цього — відсутність протиставності довгий — короткий, які б служили показниками розрізненнь значень слів.

Системність слівникового складу виявляється у групуванні слів із значеннєвою протиставністю типу *перемога* — *поразка*, *говорити* — *мовчати*; слів, що виражають одне і те ж або близьке значення: *літак* — *аероплан*, *червоний* — *багрянний*; слів, стилістично нейтральних і стилістично забарвлених: *приїжджати*, *працювати* (стилістично нейтральні елементи), *прибувати*, *трудитись* (з відтінком піднесеності, урочистості). Названі протиставлення існують майже в усіх мовах, але в кожній з них вони мають своє конкретне наповнення. У російській мові, наприклад, є стилістично протиставні елементи *глаза́* (слово без стилістичного забарвлення) і *очи* (слово піднесено-урочистого значення). В українській мові такої відповідності слів на позначення цього поняття немає.

Морфологічна і синтаксична системи, які становлять сукупність відповідних засобів вираження значень, виділяють системи відмінкових форм іменників, прикметників, числівників, займенників, систему дієвідмінювання, систему дієслівних видів, систему незалежних і залежних членів речення та ін. Перелічені морфологічні і синтаксичні системи у кожній мові знаходять індивідуальне втілення. В українській мові, зокрема, є чотири зразки відмінювання іменників (так звані відміни), у російській — три. В українській мові існує сім форм іменників (сім відмінків разом з кличною формою), у російській — шість, у німецькій — чотири. Так виявляються специфічні озна-

ки морфологічної системи кожної мови, які надають своєрідності і їх синтаксичній будові.

Єдність систем усіх рівнів, взаємозумовлених і взаємопов'язаних, становить систему цілої мови. Тому мову називають системою систем.

Викладене про структуру і систему не є загальноприйнятим у сучасній лінгвістиці. Існують різні погляди на розуміння цих термінів і взаємовідношення між ними.

Більшість мовознавців схильна розрізняти ці два терміни, досить часто вкладаючи в них різний зміст. Частина ж авторів ставить знак рівності між цими термінами, що виявляється у введенні в текст одного слова замість іншого. Дехто з дослідників вживає тільки один з двох термінів без протиставлення його другому.

§ 21. Відділи мовознавства. Внутрішнє членування мови, що виявляється у розрізненні мовних рівнів, служить підставою для виділення відповідних відділів мовознавства, для яких ці рівні виступають предметами дослідження. Такими відділами є фонетика, лексикологія і граматики. Їх ще називають мовознавчими, або лінгвістичними, науками.

Вивчення звукового складу мови і всього того, що пов'язане із звуковим вираженням змісту в мові, становить предмет фонетики. Об'єктом лексикології є словниковий склад мови, Граматика розглядає форми словозміни, форми словосполучень і типи речень.

Як і будь-яка інша наука, лінгвістика розвивалась і розвивається, збагачуючись все новими і новими фактами. Поглиблене дослідження об'єктів названих лінгвістичних наук (звуків, слів, їх форм і речень) викликає до життя нові відділи мовознавства. Вони розглядаються переважно у складі перелічених вище лінгвістичних наук, бо мають спільний предмет вивчення, але аналізують його під певним кутом зору.

Так сталося з фонетикою, всередині якої виділяється фонологія — учення про функціональну роль звукових явищ мови.

На базі фонетики виникла й орфоепія — відділ практичного мовознавства, що встановлює правила вимови звуків і їх сполук, властивої літературній мові.

Майже повністю на основі даних фонетики окремих мов створюється теорія письма, норми якого визначає відділ практичного мовознавства — орфографія.

Всебічний аналіз слова зумовив виникнення ряду пов'язаних з лексикологією мовознавчих дисциплін, кожна з яких

визначила своєрідний предмет дослідження — одну з сторін такого складного явища, як слово. Це — семасіологія (учення про значення слова), етимологія (вивчає походження й історію окремих слів і морфем), лексикографія (визначає теорію укладання словників).

Грамматика як окрема мовознавча наука поділяється на морфологію і синтаксис у зв'язку з неоднаковим підходом до елементів граматичної будови мови: вивчення форм слова становить об'єкт морфології, дослідження будови речень і словосполучень — предмет синтаксису.

Кожна з лінгвістичних наук може розглядати мовний матеріал у загальному і частковому плані, на підставі чого виділяються: загальна і часткова фонетика, загальна і часткова лексикологія, загальна і часткова грамати́ка. При частковому вивченні фонетики, лексикології чи граматики увага зосереджується тільки на дослідженні звукових, лексичних або граматичних одиниць конкретної мови: української, німецької, англійської. Загальний план аналізу мовних явищ передбачає встановити загальні закономірності, що існують у фонетичній, лексичній чи граматичній будові різних мов, на основі чого й створюється теорія мовознавства. В курсі «Вступ до мовознавства» висвітлюються теоретичні основи кожного із мовознавчих відділів.

Між загальними і частковими лінгвістичними науками немає неперехідних меж. Загальне і часткове в окремих мовознавчих науках не розривається, тому що те й інше взаємозумовлені: загальне виникає на базі часткового, а часткове краще розуміється у світлі загального.

Майже до всіх відділів мовознавства можна застосувати синхронічний і діахронічний підходи. «Вступ до мовознавства» розкриває обидва плани у вивченні мовних одиниць: синхронічний і діахронічний, що забезпечує найповніше уявлення про мову як специфічне суспільне явище.

ФОНЕТИКА

§ 22. Матеріальна даність мови. Наука про звуки мови. Будь-який елемент мови не функціонує інакше, як в окремому звуку або в сполуках звуків. Вони роблять мову не тільки реально існуючою, а й такою, що може успадковуватись кожним наступним поколінням, постійно оновлюючись, розвиватись, задовольняючи життєво необхідні потреби суспільства. Звуки становлять матеріальну оболонку мови.

Кожна мова має своєрідну звукову структуру: тільки їй властиві звуки, звукосполучення, наголоси, інтонаційне оформлення звукового потоку. Тому мови відрізняються одна від одної на слух. Російська мова, наприклад, характеризується м'якою вимовою приголосних перед е (пор. українську і російську вимову слів: укр. село, нести, веду; рос. с'зло, н'зс'т'и, в'зду¹); білоруська — дзеканням (пор. укр. день, біл. дзень); польська — наявністю наголосу на передостанньому складі слова: życie — життя (вим. жіц'є), kobieta — жінка (вим. коб'єта), amatorski — любительський (вим. аматорск'і).

Перенесення фонетико-інтонаційних властивостей однієї мови в іншу створює так званий акцент, тобто спотворену вимову звуків певної мови особою, для якої ця мова є чужою. Запобігти цьому допомагає досконале опанування звукової структури вивчуваної мови, практичне володіння «механікою» звукотворення.

Для передачі мови на віддалі і в часі здавна користуються графічним способом спілкування — письмом. Але писемна форма зносин є вторинною щодо звукової. Вона виникла на високому щаблі розвитку людства і ґрунтується на звуковій мові. Письмо — це тільки неповна фотографія звукової мови. Оригінал же мови — її звукова сторона, яка становить основу існування і розвитку найважливішого засобу людських зносин. Тому про письмо можна говорити лише як про одну з форм передачі мови у просторі і закріплення її в часі. Мови, які мають писемність, існують у двох формах: усній і писемній.

Мовознавча наука, що вивчає звуки людської мови, називається фонетикою (від. гр. φ ο η η τ ι κ ο ς — звуковий).

Звук мови — явище складне. Щоб розкрити його сутність у всіх найголовніших проявах і змінах, фонетика розглядає фізичні властивості звуків, способи їх творення, функціонування, процеси змін, зв'язки між звуковою і писемною формами мови. У фонетичні аналізуються і такі одиниці звукової мови, як склад слова і наголос. Дослідження усього цього становить предмет фонетики.

§ 23. Три аспекти в характеристиці звуків мови. Звук мови утворюється (вимовляється) відповідними органами людини, чується мовцем і його співрозмовниками і сприймається у звуковому комплексі, за яким закріплено певний

¹ ['] — знак, що у фонетичному записі вимови звуків вказує на м'яку вимову приголосних.

зміст. Така природа і функціонування звуку мови зумовили різноаспектний (від лат. *a s p e c t u s* — погляд, поле зору) підхід до його вивчення: звук розглядається як явище: а) фізичне (точніше; — акустичне); б) анатомо-фізіологічне і в) лінгвістичне.

Тільки врахування ознак такої потрібної характеристики звуків допомагає скласти повне уявлення про звук мови, своєрідність його матеріальної сутності і функцій у мові.

✓ § 24. **Фізичний, або акустичний, аспект у характеристиці звуків мови.** Як і всяке інше коливання пружного тіла довколишньої природи, звук людської мови становить фізичне (акустичне) явище. Йому властиві й усі акустичні особливості, за якими розрізняються тони і шуми, а також висота, сила, тривалість і тембр. Для фонетики ці дані акустики стають фундаментом у поясненні класифікації звуків, типів наголосів, причин звукових змін тощо. Тому перелічені вище акустичні властивості звуків і розглядаються у фонетиці.

Так, акустичний поділ звуків на тони (рівномірні, ритмічні коливання) і шуми (нерівномірні і неперіодичні коливання) торкається фонетики. У ній тони — це голосні звуки, шуми — приголосні.

Висота звука, яка розрізняється залежно від частоти коливань на одиницю часу, і сила, що залежить від амплітуди (розмаху) коливань, а також тривалість звука, що залежить від кількості часу, витраченого для його вимови, пов'язуються з наявністю різних типів наголосу: музичного (або тонічного), динамічного (або силового), кількісного (або квантитативного). У мовах, що мають музичний наголос, наголошений звук вищий за ненаголошений. У мовах з динамічним наголосом наголошений склад вимовляється сильніше за ненаголошений, а в мовах з кількісним наголосом — довше, ніж ненаголошений. Залежно від тривалості голосні і приголосні окремих мов поділяються на довгі і короткі.

Тембр, або забарвлення, звуку виникає внаслідок накладання додаткових коливань, так званих обертонів, на основний тон. Важливу роль у забарвленні звуків, тобто в утворенні певного тембру, відіграє резонатор — порожнє тіло з твердими стінками і отвором відповідного розміру. У струнних інструментах резонатором є їх корпус, у мовному апараті людини — порожнини глотки, рота, носа. Від різних форм, яких можуть набувати порожнини рота і глотки, залежить, наприклад, якість голосних. З участю

носової порожнини у творенні звуків пов'язується набути голосними і приголосними носового відтінку.

Отже, розгляд акустичних властивостей звуків мови — не самоціль. Дані акустики залучаються у мовознавстві лише в тій мірі і настільки, наскільки потрібні вони для розкриття звукових ознак мови, пов'язаних з вираженням смислу.

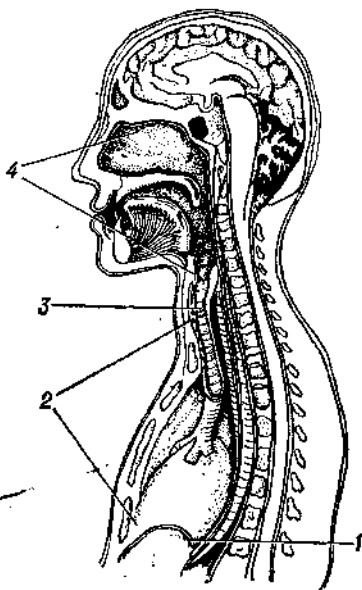
§ 25. Анатомо-фізіологічний аспект у характеристиці звуків. Поняття артикуляції. Звуки людської мови утворюються так званим мовним апаратом, який, крім звукотворення, виконує інші важливі фізіологічні функції людини.

Фонетиста цікавить не анатомія і фізіологія мовного апарата, а лише функції тих його складових частин, які беруть безпосередню участь у творенні звуків.

Виділяють три складові частини мовного апарата: дихальний апарат, гортань, надставну трубу, або надгортанні порожнини (мал. 1). Які їх функції?

Дихальний апарат (мал. 2) утворюють права і ліва легені, бронхи і трахея, або дихальне горло. Він спирається на діафрагму, що поділяє грудну і черевну порожнини тулуба. При скороченні діафрагми грудна порожнина збільшується, внаслідок чого тиск повітря у легенях стає меншим за атмосферний. Так відбувається процес вдихання. При розслабленні м'язів діафрагми тиск повітря у легенях стає більшим, ніж атмосферний. Відбувається видих. Саме видихом і визначається основна функція дихального апарата: він забезпечує струм повітря для утворення голосу в гортані і шуму в надгортанних порожнинах.

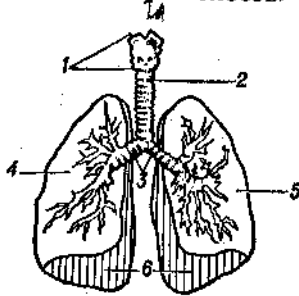
Гортань складається з хрящів, до трьох з них (цитовидного і двох пірамідальних) прикріплені голосові зв'язки: дві ніжні еластичні плівки (мал. 3).

Мал. 1. Мовний апарат:

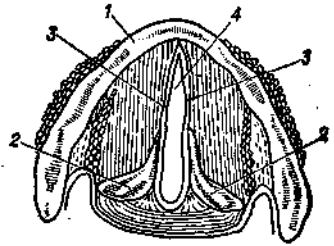
1 — діафрагма; 2 — дихальний апарат;
3 — гортань; 4 — надгортанні порожнини.

Пірамідальні хрящі¹ мають властивість рухатися (розходитись і сходитись). При диханні, коли людина мовчить, розслаблені голосові зв'язки знаходяться біля стінок

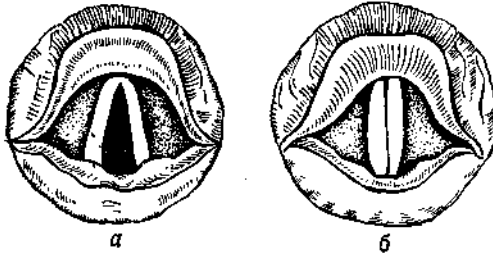
Мал. 2. Дихальний апарат:

1 — гортань; 2 — трахея; 3 — бронхи; 4 — права легеня; 5 — ліва легеня; 6 — основа легень.

Мал. 3. Поперечний розріз гортані (за М. Матусевич):

1 — шитовидний хрящ; 2 — пірамідальні хрящі; 3 — краї голосових зв'язок; 4 — голосова щільна.

Мал. 4. Два положення голосових зв'язок: а) при диханні; б) при говорінні.

гортані, повітря вільно проходить, не зачіпаючи голосових зв'язок. При говорінні зведені рухомими пірамідальними хрящами голосові зв'язки дрижать під тиском видихуваного повітряного струму (пор. два положення голосових зв'язок на мал. 4). Від їх дрижання утворюється голос, на базі якого виникають голосні і більшість приголосних. Отже, утворення голосу — головна функція гортані.

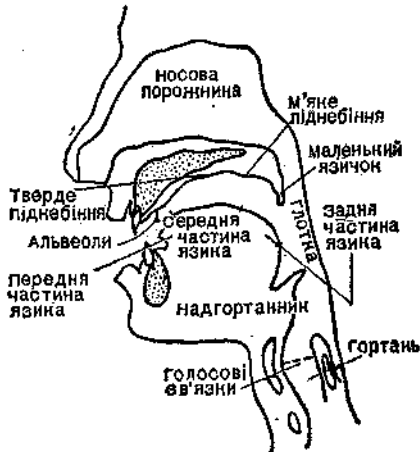
¹ Їх ще називають 'черпаловидними.

Крім голосу, гортань створює шепіт, який з'являється внаслідок проходження повітряного струму через щілину ненапружених голосових зв'язок.

Надставна труба охоплює порожнини глотки, рота і носа (мал. 5).

У глотці виділяються: нижня частина, що сполучає глотку з гортанню, середня — зів з рухомою задньою стінкою і верхня — носоглотка, яка переходить у два отвори, що ведуть до порожнини носа.

До ротової порожнини входять: губи — верхня і нижня; зуби — верхні і нижні; ясна, або альвеоли (лат. *alveolus* — виїмка), — тверді пухирці над верхніми зубами; тверде піднебіння; рухоме м'яке піднебіння, маленький язичок і язик, спинка якого умовно поділяється на передню, середню і задню частини.

Мал. 5. Надгортанні порожнини.

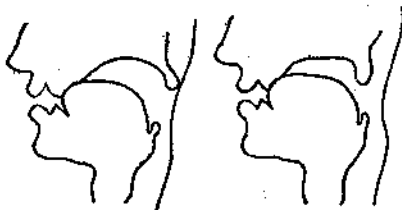
Порожнина глотки і ротова порожнина разом з усіма переліченими органами відіграють важливу звукотворчу роль. По-перше, вони служать резонаторами при утворенні тембральних відтінків голосних і приголосних; по-друге, вони є місцем виникнення шумів, необхідних для утворення приголосних звуків.

Порожнина носа, що поділена на дві половини хрящово-кістковою пластинкою, становить незмінний за формою резонатор. Функція носової порожнини — надавати носового відтінку окремим голосним і приголосним звукам. Носове забарвлення звуків виникає при опущеному м'якому піднебінні, що дає можливість струму повітря проходити через порожнину носа (пор. на мал. 6 і 7 вимову неносового д і носового н).

Залежно від участі у звукотворенні всі перелічені органи мовного апарата поділяються на активні і пасивні. До активних належать: голосові зв'язки, задня стінка зів, маленький язичок, м'яке піднебіння, язик і губи, тобто всі рухомі

органи. Пасивними вважаються: зуби, ясна, тверде піднебіння, які не здатні міняти свого положення, а служать опорою, у напрямку до якої рухаються або з якою змикаються активні мовні органи. Розглянути дію тих та інших можна на творенні звука л: кінчик язика (активний орган) спрямовується до верхніх зубів (пасивного органа) і вплирається в них, залишаючи з обох боків прохід для повітряного струму, який несе коливання, утворене дрижанням активного органа — голосових зв'язок.

Поділ на активні і пасивні органи витримується при творенні більшості звуків, але не всіх. В окремих випадках

Мал. 6. Артикуляція приголосного д.

Мал. 7. Артикуляція приголосного н.

активні органи виконують функції пасивних. Наприклад, щоб утворити щілину, необхідну для вимови звука х, задня частина спинки язика (активний орган) піднімається до м'якого піднебіння, теж активного органа, який функціонує у цьому разі як пасивний, оскільки ви-

ступає опорою для активного органа.

Трапляються звуки, при творенні яких важко визначити, який з мовних органів виконує активну, а який пасивну роль. Таке спостерігається при вимові звука української мови в. Він виникає внаслідок протиснення повітря через щілину, утворювану наближенням однієї до одної верхньої і нижньої губів — активних органів мовного апарата.

Робота мовних органів, спрямована на утворення будь-якого звука мови, називається артикуляцією (від лат. *articulatio* — вимовлення).

Сукупність артикуляційних навичок, необхідних для вимови звуків і всіх можливих звукосполучень тієї чи іншої мови, прийнято називати артикуляційною базою мови.

Кожна людина володіє, як правило, артикуляційною базою своєї рідної мови, засвоєної з дитинства в тому оточенні, у якому вона виховувалась. Проте можна володіти і артикуляційною базою іншої або й інших мов. Для цього необхідно виробити бездоганну вимову звуків нерідної мови. Артикуляційні навички вимови іншомовних звуків найкраще набуваються у ранньому віці, що й ураховується при вивченні іноземних мов у школі.

Досить часто мовне оточення, у якому виховується дитина, буває не літературним, а діалектним. За таких умов дитина виробляє артикуляційну базу говірки своєї місцевості. Це може мати значні відхилення від норми, прийнятої літературною мовою. Так, наприклад, в артикуляційній базі мовців багатьох лівобережних українських говорів поширена пом'якшена вимова звука ч на відміну від твердої літературної вимови цього звука. На Харківщині, Сумщині вимовляють *ч'истий, ч'ого* замість *чистий, чого*.

Учитель покликаний постійно і в методично обгрунтованій системі виправляти неточності вимови окремих звуків, їх сполучень і, переборюючи говірковий вплив оточення, сприяти виробленню в учнів нормативної артикуляційної бази рідної мови.

§ 26. Лінгвістичний, або фонологічний, аспект у характеристиці звуків. Поняття фонем. Мовний апарат людини у змозі артикулювати різноманітні звуки неоднакової висоти, сили, тривалості і тембру. Щоб досягти цього, досить лише змінювати положення чи форму мовних органів, чергувати напруження голосових зв'язок з їх послабленням та ін. Але не всі акустико-фізіологічні відмінності звуків враховуються у мові, адже не всякі звуки важливі для спілкування.

У мові беруться до уваги лише ті звукові одиниці, які пов'язані з розрізненням смислу слів і їх граматичних форм. Наприклад, в українській мові виділяють два звуки: н (твердий) і н' (м'який) — не тільки тому, що вони відмінні за акустичними й анатомо-фізіологічними ознаками, а передусім на тій підставі, що вони як самостійні фонетичні одиниці здатні надавати словам різного змісту. Так, заміна звука н на н' викликає зміну значення: *син* — *син'*. До зміни форм слова спричинилась заміна о на а у прикладах: *дело* — *селá*, *вікно* — *вікнá*, у яких розрізняються називний і родовий відмінки однини іменників середнього роду.

Такі найменші і неподільні одиниці плану виразу мови, що служать для розрізнення смислу слів і їх форм, називаються **фонемами**.

Виділення фонем як смислорозрізняювальної одиниці для уточнення досить широкого поняття «звук мови» і становить лінгвістичний аспект у вивченні звуків. Звук — це акустичний результат рухів складових частин мовного апарата, іншими словами — це явище фізичне. Фонема — функціональна одиниця мови.

Фонемі визначаються на основі артикуляційних і акустичних протиставлень (опозицій), властивих тій чи іншій мові, як-от опозиції: глуха — дзвінка (укр. бити — пити), тверда — м'яка (рос. мол — моль), коротка — довга (англ. spot — вимова спот — пляма і sport — вимова спот — спорт) та ін.

На основі такого протиставлення встановлюються корелятивні пари (від лат. *co g g e l a t i o* — співвідношення), що утворюють ряди, у яких фонемі одного ряду мають одну і ту ж диференціальну ознаку, наприклад, дзвінкості і глухості: б — п, д — т, з — с, ж — ш, довготи — короткості: фр. *e* — *è*, пор. вимову *re:n* (орф. *reine*) — королева і *ren* (орф. *renne*) — північний олень.

Термін «фонема» було введено в науковий обіг в останній чверті XIX ст. нашими вітчизняними мовознавцями. Опрацювання теорії фонем належить російському і польському ученому І. О. Бодуєну де Куртене і його учням М. В. Крушевському і Л. В. Щербі. З виникненням теорії фонем почалась нова сторінка в розвитку світового мовознавства. Відкрився новий аспект вивчення мови — фонологічний. Нові дослідні методи, зокрема структурний і статистичний, почали успішно застосовувати саме до вивчення фонем. Теорія фонем стала однією з центральних у мовознавстві. Величезні досягнення, здобуті світовим мовознавством за останні тридцять років, завдячують саме теорії фонем, уперше опрацьованій в Росії видатними вітчизняними мовознавцями.

Сучасні лінгвісти в основному сходяться на одному визначенні фонемі як найменшій звуковій одиниці, що розрізняє слова за їх звучанням і значенням. Однак, маючи спільну думку щодо функції фонемі, вони розходяться у виділенні її конкретних ознак.

Так, представники лєнінградської фонологічної школи (Л. В. Щерба, Л. Р. Зіндер, М. І. Магусевич, І. П. Сунцова та ін.) у фонемі вбачають будь-яку звукову одиницю, яка служить розрізненню слова чи його форми. При цьому не береться до уваги те, що один і той же звук у різних фонетичних позиціях (під наголосом чи не під наголосом, у середині чи в кінці слова) може звучати по-різному. Враховується лише те, що зміна звука спричиняється до розрізнення значення.

Для ілюстрації цього береться вимова слів російської мови з наголошеним і ненаголошеним *о*. Форми слова *ноги* і *ногі* вимовляються не однаково, перша — *но́ги*, друга —

нагі¹. Приклад показує, що в корені одного і того самого слова, але в різних його формах чуються різні звуки — о і а. Ленінградські фонологи говорять про наявність у цих формах двох фонем, оскільки завдяки цим одиницям досягнуто формальної диференціації слова: *ноги* — форма називного відмінка множини, *нагі* — форма родового відмінка однини.

З погляду московської фонологічної школи, представниками якої є М. Ф. Яковлєв, В. М. Сидоров, П. С. Кузнецов, О. О. Реформатський та ін., у розглянутих вище прикладах звуки о і а вважаються однією фонемою на тій підставі, що вони, хоч і розрізняють форми одного і того самого слова, все ж зберігають єдність слова, єдність морфологічного елемента — кореня. З цих двох фонологічних одиниць о вважається основним видом фонemi (оскільки стоїть у сильній позиції, під наголосом), тоді як а — її варіантом, або алофоном (від гр. *α λ ο σ* — інший, *ρ η ο π ε* — звук).

Відповідно до такого розуміння фонemi радянський учений Р. І. Аванесов опрацював теорію фонемного ряду, тобто ряду фонемних варіантів, що виникають у різних фонетичних позиціях однієї складової частини слова — найчастіше кореня. Так, зіставлення слів з одним коренем *водный, вода, водовоз* (вим. *вoдный, вoдa, вoдвoз*) показує зміну звука о (у корені *вод-*) залежно від його місця щодо наголошеного складу: під наголосом — о, у першому переднаголосному складі — а (вимовляється близько до а), у другому переднаголосному складі — ь (майже не чутний звук, т. зв. редукований). Ця система о — а — ь і становить фонемний ряд.

Різний підхід до виділення фонем дає різну їх кількість: за методом ленінградських фонологів число фонем має бути більшим (конкретно: у корені слів *водный, вода, водовоз* вони нараховують три голосні фонemi), ніж за методом московської фонологічної школи (у цьому корені вони виділяють лише одну фонему з варіантами).

Така розбіжність у встановленні фонем практично не бажана. Але не віддавати належного обом цим поглядам не можна: вони однаковою мірою обґрунтовані.

Представники ленінградської школи, виходячи з фонологічної системи, пояснюють поняття фонemi як пучка розрінювальних ознак; учені московської школи обстоюють

¹ [Λ] — знак фонетичного письма, що відтворює звук, близький до а.

морфологічну систему, виходячи з тотожності значущих частин слова (наприклад, кореня) у різних його формах. Обидва погляди на фонему знайшли своє практичне втілення. Те, що лєнінградська фонологічна школа вважає фонемою кожну найкоротшу звукову одиницю будь-якої словоформи, використовується при описуванні системи фонем математичними методами. Твердження московських фонологів про фонематичну єдність у словоформах дає можливість якнайкраще пов'язати вивчення фонем з успішним дослідженням будови слова, тобто з морфологією.

§ 27. Фонетика і фонологія: Учення про фонему виділилося в окремий розділ фонетики, який називається фонологією.

У деяких авторів підручників, монографій, статей помітна тенденція до розмежування фонетики і фонології як самостійних лінгвістичних наук. Фонетику вони пов'язують з природничими науками, обмежуючи її завдання сферою досліджень фізичної (акустичної) і анатоомо-фізіологічної природи звуків. Фонологію вони вважають власне лінгвістичною дисципліною, у завдання якої входить розкриття смислорозрізнявальної функції звука у мові. Такий відрив фонетики від фонології неприйнятний з тих міркувань, що дослідження фонем не повинно проводитись ізольовано від їх акустико-фізіологічних властивостей. Представники різних фонологічних напрямів розрізняють фонему за акустичними (тверді і м'які, дзвінки і глухі) й артикуляційними (огублені і неогублені) ознаками. Це означає, що фонема є нічим іншим, як акустико-анатомічною одиницею. На цій підставі більшість радянських і зарубіжних фонологів не відривають фонологію від фонетики і не вважають їх різними науками. У фонетиці як науці виділяють два аспекти дослідження звуків людської мови: перший — вивчення природної матерії мови, тобто аналіз артикуляційних і акустичних властивостей звуків мови без урахування їх функцій, другий — це розгляд звукових явищ з погляду їх функцій. Для позначення першого аспекту вживають термін «фонетика», у вузькому розумінні цього слова (широке значення терміна «фонетика» — це загальна назва лінгвістичної науки, яка досліджує звукову будову мови, див. § 22). Другий аспект науки про звуки мови становить предмет фонології — галузі фонетики (як загальної назви лінгвістичної науки). Фонологія розглядає функціональну сторону звукових явищ. У цьому визначенні фонології не випадково вжито сполучення «звукові яви-

ща» замість очікуваного слова «фонема». Пояснюється це тим, що фонологія не обмежується розкриттям поняття «фонема». Вона охоплює значно ширше коло понять. У зв'язку з функціонуванням звуків з'ясовується позиційна реалізація фонем та їх варіантів, досліджується роль наголосу у розрізненні значень слів, зміни тону і функції пауз у вираженні смислу. Це й змусило вжити у визначенні предмета фонології сполучення «звукові явища», до яких входить не тільки фонема, а й наголос, тон, пауза, що, як фонема, виконують смислорозрізнявальну роль. Поряд з фонемою фонологія розглядає також і їх.

✓ § 28. Фонетична і фонематична транскрипції. Ні звуки, ні фонemi ніяк не можна змішувати з буквами. Букви — елементи письма, якими звукові одиниці передаються для зорового сприйняття.

Є різні системи письма, серед них і такі, у яких кількість букв наближається до існуючого числа фонем. Але немає жодної графічної системи письма, яка б забезпечувала відповідність вимови і написання, давала б правильне уявлення про вимову.

Часто одна і та сама буква у різних словах читається по-різному, зокрема буква українського алфавіту *г*, яку в слові *голова* треба читати як глотковий звук, а в слові *гавга* — як задньоязиковий проривний, інакше кажучи, як російський *г*.

Невідповідність букви звукові проявляється також і в тому, що одну букву почасти вживають на позначення сполуки двох звуків. Такою є буква *ш*, яка в алфавіті української мови служить для передачі звукосполучення *шч*, наприклад у словах *щока*, *щороку* (вим. *щока*, *щороку*), а також буква *ї*, яка відтворює два звуки — *ji*, наприклад: *її*, *їхати* (вим. *jiji*, *jixati*). У німецькому письмі буква *x* позначає сполуку двох приголосних *кс*, як-от: *der Komplex* (вим. дер комплекс), *der Exkurs* (вим. дер екскурс), *der Export* (вим. дер експорт).

Подекуди двома і більше літерами позначають один звук. У графіці української мови поєднання двох букв *дж* і *дз* виступають у корені слова знаками одного звука. Слова *джміль* і *дзвінок* вимовляємо як *джм'іла* і *дз'в'інок*. В алфавіті польської мови сполуку букв *cz* слід читати як *ч*: *czarna* (вим. *чарни*) — чорний, а *sz* — як *ш*: *zeszyt* (вим. *зешит*) — зошит. У німецькому письмі три букви *sch* передають один звук *ш*: *schlecht*, *schnell* (вим. *шлехт*, *шнел*) — погано, швидко.

Алфавіти окремих мов утримують у своєму складі по кілька букв, які передають на письмі один і той же звук; наприклад, у польській мові і буква **ó**, і буква **u** позначають звук **у**: *wóz* (вим. *вуз*) — віз, *góra* (вим. *гу́ра*) — гора; *ucho* (вим. *у́хо*) — вухо, *ustępn* (вим. *у́стемп*) — абзац.

Ще разючішим прикладом розбіжностей написань і вимови можуть бути букви українського алфавіту **я**, **ю**, **є**, які в одних випадках позначають два звуки (правописне — *ячмінь* читаємо як *ячм'і́н'*, *сіють* — *с'і́ют'*, *об'єм* — *об'е́м*), а в інших — один звук (слово *буряк* читаємо як *бур'а́к*, *рясно* — як *р'а́сно*).

Коли ж виникає потреба у письмовій фіксації додаткових ознак звуків, наприклад пом'якшеності приголосних, то український правопис дає кілька способів її передачі: вживання м'якого знака (*стань* — вим. *стан'*), букви **і** (*місто* — вим. *м'асто*), букв **я**, **ю**, **є** (*буря*, *лле*, *сюди* — вим. *бу́р'а*, *л'л'е*, *с'уді́*).

Крім цього, в алфавітах багатьох мов є букви, які ніяких звуків не позначають. Такими у німецькій орфографії є: **h** і **e**, наприклад у словах *sehen* (вим. *зе́ен*) — дивитись, *viel* (вим. *фі́ль*) — багато.

Отже, графічні системи мов досить далекі від точного відтворення звукової мови. Тим часом надто часто виникає потреба у передачі на письмі чіткої вимови кожного звука і звукосполучення. У таких випадках користуються фонетичною транскрипцією (від. лат. *t r a n s c r i p t i o* — переписування), або фонетичним письмом, що являє собою особливу систему знаків, яка забезпечує майже повну відповідність між вимовою і написанням.

Фонетичне письмо базується на таких принципах:

1. Кожному звукові відповідає тільки один знак, лише одна буква. Згідно з цією вимогою у фонетичній транскрипції не може бути однакового позначення різних звуків, як це спостерігалось у прикладах *голова* і *гава*. Тому і вживають у фонетичному письмі української мови для глоткового знака **г** (*голова*), для задньоязикового — **ґ** (*ґа́ва*).

Щоб дотримати названу вище вимогу, не можна використовувати і такі букви, як **щ** та **ї**, тому що вони служать для передачі двох звуків, кожен з яких у фонетичній транскрипції має відтворюватись окремою буквою, наприклад: *щока* — фонет. транскр. *шчока́*; *її* — фонет. транскр. — *jiíi*.

2. Кожен знак повинен передавати на письмі лише один звук. Цій вимозі не відповідають такі написання, як *джміль*, *schnell*, у яких дві і три букви вжито для позначення одного

звука. У фонетичній транскрипції для кожного з цих звуків створюється окремий знак, як-от: *джм'іл', žnel*.

Оскільки букви *я, ю, є* виконують подвійну роль (можуть передавати то один, то два звуки), їх також не вживають у фонетичній транскрипції. Тому слова *яма, своє* транскрибуються так: *јама, своје*, а слова *ряд, люди* — *р'ад, л'уди*.

3. Для відтворення додаткових відтінків, однакових для різних звуків (наприклад, пом'якшення або приглушення приголосних, нескладовості або ненаголошеності голосних), вживається система діакритичних (гр. *d i a s t i k o s* — розрізнявальний) буквених і підбуквених позначень.

Діакритичними є знаки: наголосу — який ставиться над буквою (наприклад, *á*); пом'якшення, що передається як *н'* або як *н^в*; приглушення дзвінких — *б*; довготи а: (або *а*) приголосних *н:* (або *н*); складотворчості приголосних *!*; нескладовості голосних: *ÿ* — нескладовий *у*, *!* — нескладовий *і* та *ін*.

4. Щоб полегшити на практиці вивчення і застосування фонетичної транскрипції, прийнято використовувати в кожній мові знаки вживаного в ній алфавіту. У російській, українській, білоруській, болгарській, а також казахській, узбецькій і деяких інших мовах фонетична транскрипція ґрунтується, як і орфографія цих мов, на кириличному алфавіті. В основу ж фонетичного письма мов з латинською графікою (німецької, французької, англійської та ін.) покладені латинські букви. Мови з арабською графікою базують свою наукову фонетичну транскрипцію на арабському алфавіті.

Основна вимога фонетичного письма — записувати звуки так, як ми їх чуємо, передавати текст не за правилами правопису, а за вимовою. Наприклад, у словах української мови *жжати, зсунути* внаслідок певних фонетичних процесів відбувається зміна префікса *з*, а саме: у першому слові він чується як *ж*, тобто *жжати*, у другому — як *с*, тобто *ссунути*. Такій вимові цих слів має відповідати і фонетичний запис: *ж:áти, с:ÿнути*.

Якщо деяким змінам піддається вимова твердих приголосних, які стоять поряд з м'якими, то це також повинно знаходити відображення у фонетичній транскрипції. Слова *стіл* і *після* слід записати так: *с'т'іл, п'іс'л'а*. Однак приголосні *б, в, п, ф, м, н, р, ж, ч, ш, дж, г, ї, к, х* не

піддаються уподібненню щодо м'якості; це й відбивається у фонетичному записі: борн'а (не бор'н'а), сѹмн'іѹ (не сѹм'н'іѹ), джм'іл' (не дж'м'іл'), багр'аніі (не баг'р'аніі), пр'амо (не п'р'амо).

Оскільки сполучення *тс* у вимові звучить як *ц*, фонетична транскрипція засвідчує його у вигляді *ц*, наприклад: братство (фонет. транскр. брацтво), а сполучення *тьс* як *ц'*: — бореться (фонет. транскр. борец'а).

В українській мові ненаголошені голосні *е*, *и* та *о* вимовляються невиразно: *е* наближено до *и*, звук *и* близько до *е*, а звук *о* перед наголошеним складом з *у* набуває відтінку звука *у*. Ці варіанти вимови фонетична транскрипція засвідчує у вигляді *е*, *и*, *о*, зокрема: бер'еза, жив'є, кожѹх.

Звук української мови в артикулюється у трьох варіантах залежно від позицій, у які він потрапляє. Губно-губний варіант чується перед голосними *а*, *о*, *е*, *и*, *у*. Фонетичною транскрипцією він записується так: *wáta* (вата), *wodá* (вода), *westí* (вести), *wíborи* (вибори), *wúлик* (вулик). Губно-зубний варіант виникає, як правило, перед голосним *і*, наприклад: *v'ítер* (вітер), *priv'ít* (привіт). Третій варіант — нескладовий у (*ŷ*) вимовляється на початку слова перед приголосним (*ŷперéd*), всередині слова після голосного перед приголосним (*poŷtorítти*), у кінці слова перед паузою (*ходíŷ*).

Приголосна фонема *й* реалізується у двох варіантах: 1) *й* перед усіма голосними (*jabлуко*, *jurба*, *jístи*, *jestвó*, *jogó*); 2) нескладовий *і* (*і*) чується після голосних у середині слова перед приголосним *і* в кінці слова: *zajmén:ик*, *velíкiі*.

Для підсумку наведемо приклад запису тексту фонетичною транскрипцією.

Орфографічний запис:

Україно! Ти в славній борні не одна,
В ній з тобою під стягом багряним — народи.
(М. Рильський).

Фонетичний запис:

Україно /ти ŷ слáŷн'іі борн'і не одná//.

Ў н'її с тоб'юу /п'ід с'т'агом багр'анім/ наро́ди//¹.

Отже, фонетична транскрипція служить письмовим засобом більш-менш точної передачі вимови звуків і їх варіантів, що виникають залежно від позиції й оточення, у яке потрапляють звуки. Так, у слові *не* ненаголошений звук *е* вимовляється невизначено, що й передано умовно знаком ^и*е*; у сполученні з *тобою* дзвінкий перед глухим приглушується, це й відбито у фонетичному записі: *с тоб'юу*; у словах *Україно* і *тоб'юу* фонема *й* реалізується середньоязиковим приголосним *й*, а в слові *сла́вн'її* — у варіанті нескладового *ї* (*ї*).

Завдяки цим якостям фонетичне письмо широко застосовується в науковому вивченні фонетики, при записах живого усного мовлення — літературного і позначеного говірковими рисами, у практичному оволодінні іншою мовою, бо для цього потрібне точне відбиття особливостей звучання виучуваної мови.

Крім фонетичної, зрідка застосовують фонематичну транскрипцію. Вона має своїм завданням фіксувати не будь-які відтінки звучання, що виникають залежно від оточення, від позиції звука у слові чи реченні, а лише фонемі, які об'єднують усі варіанти фонемного ряду. Узятий для фонетичного транскрибування текст у фонематичній транскрипції має такий вигляд:

Україно /ти в сла́вн'її борн'ї не одна́//

В н'її з тоб'юу /п'ід с'т'агом багр'анім /наро́ди//

На відміну від попереднього запису тут немає ^и*е*, бо наближення у вимові *е* до *и* становить лише варіант фонемі *е*. Тим часом варіанти фонемі у фонематичній транскрипції не позначаються. У сполученні з *тобою* не відбито вимову *с тобою*: у даному випадку *с* — усього-на-всього варіант фонемі *з*. У фонематичній транскрипції немає й такого знака, як ^и*у* (нескладовий *у*), оскільки він становить лише варіант фонемі *в*, а також знаків *ј* та *ї*, бо *ј* та нескладовий *ї* є варіантами фонемі *й*. Отже, відмінність фонетичної транскрипції від фонематичної полягає у тому, що перша фіксує на письмі всю гаму звукових варіантів, які виникають залежно від позиції і сусідства звуків, а друга передає лише

¹ З допомогою знаків / та // передаються відповідно мала і велика паузи, що, як відомо, не завжди збігаються з комою, крапкою та іншими розділовими знаками.

основний варіант фонему. Це робить фонематичну транскрипцію незамінним засобом запису слів при морфологічному аналізі їх складових одиниць (префікса, кореня, інфікса, суфікса, флексії).

Для задоволення потреб дослідників усіх мов створено Міжнародний фонетичний алфавіт (МФА), в основу якого покладено латинські букви. Близькі до МФА системи транскрипції, що їх використовують у підручниках з іноземних мов (німецької, англійської) і перекладних словниках (французько-російському, іспано-російському тощо). По-

Мал. 8. Вимова звука у.

Мал. 9. Вимова звука е.

зитивним у МФА є те, що він придатний для записування тексту будь-якої мови. Проте він не може відбивати тонкощі вимови всіх мов. Завдання вчених — удосконалити його, що й здійснюється зараз як у радянському, так і в зарубіжному мовознавстві.

§ 29. Експериментальне артикуляційне та акустичне вивчення звуків. Перед тим як перейти до артикуляційної й акустичної характеристики звуків, на базі якої створюється їх класифікація, доцільно розглянути прийоми, з допомогою яких установлюється «механіка» роботи мовних органів у творенні звуків і їх акустичних ознак. Займається цим окремий розділ фонетики — експериментальна фонетика.

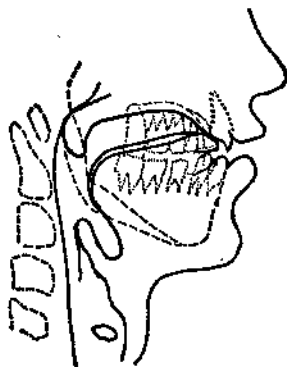
1. Артикуляцію звуків фіксують фото, кіно- і рентгензнімками.

Зовнішні прояви артикуляції, зокрема роботу губів, положення і місце передньої частини язика, фотографують фото- і кіноапаратами (мал. 8 і 9). Звичайно, кінематогра-

фічне вивчення артикуляції досконаліше від фотографічного: кінодемонстрація послідовного руху вимови супроводжується синхронним відтворенням звучання. Це дає змогу візуальне спостереження пов'язувати з слуховим і зрозуміти послідовні артикуляційні переходи від початку і до кінця творення звука.

Для фотографування мовних органів, розташованих у порожнині рота (язик, м'яке піднебіння, маленький язичок) використовують мікрофото- і рентгенапарати.

Мікрофотоапарат з електричним освітленням можна розмістити над або під язиком чи біля нього і зробити знімок ротових органів саме тоді, коли вони беруть участь у творенні звуків. Однак фотографічний відбиток не відтворює повної картини участі всіх органів порожнини рота в артикуляції звука. Тому останнім часом дослідники все частіше вдаються до рентгенапаратів, знімки яких забезпечують більш повне уявлення про артикуляцію того чи іншого звуку. Рентгенапарат дає, як правило, профільний знімок — рентгенограму, яка відбиває ступінь наближення активного мовного органа до пасивного, участь губів і зіву у творенні звука, розмір резонатора (мал. 10). Ніякі інші прилади експериментальної фонетики не дають можливості одержати такі важливі дані.

Мал. 10. Вимова звука т. Рентгеновський знімок.

✓2. До аналізу участі мовних органів ротової порожнини у творенні звуків застосовують один з найдавніших в експериментальній фонетиці метод палатографії (від лат. *p a l a t u m* — піднебіння і гр. *g r a p h o* — пишу). З його допомогою встановлюють місце зімкнення активного органа — язика з піднебінням, а також визначають характер перепони, яка створюється у роті на шляху видихуваного повітря.

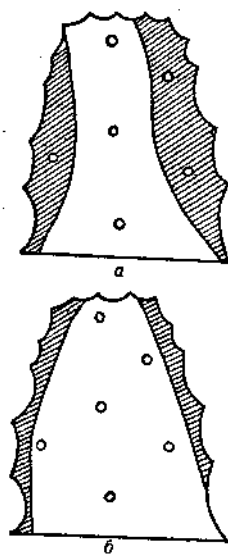
Процес одержання палатограм такий: з целулоїдної пластинки виготовляють штучне піднебіння, поверхню його покривають тальком чи пудрою і ставлять на своє місце. Вимовляють будь-який приголосний звук. У момент вимови звука язик торкається цього піднебіння і, отже, стирає тальк чи пудру. Штучне піднебіння виймають і наслідки

досліді переносять на спеціальну картку (мал. 11, 12), яка й становить палатограму. На палатограмах видно розмір отвору і місце зімкнення активного органа з пасивним (на малюнку це місце заштриховане).

3. В експериментальній фонетиці здавна існує прийом не безпосередньої фіксації роботи мовних органів, а з допомогою схем, що відбивають участь голосових зв'язок, силу струму видихуваного повітря, місце проходження повітряного струму (через порожнину рота чи носа). Апарат, що записує дані роботи різних мовних органів, називається кімографом (від гр. *k y m o* — хвиля і *g r a f h o* — пишу).

Мал. 11. Штучне підв'єбіння.

Мал. 12. Палатограми звуків російської мови: а) звука и; б) звука с (за Л. В. Шербою).

Основні частини кімографа: металевий циліндр, на поверхні якого закріплюється закопчений папір; пристрій (електромотор чи годинниковий механізм), який рухає циліндр з певною швидкістю; кілька тоненьких пер, закріплених на маревських барабанчиках і пристосованих для стирання кіптю з приведеного в рух циліндра; три гумові шланги, що сполучають апарат з мовними органами (носом, ротом, гортанню), показання яких мають зніматись (мал. 13).

Вимова одного звука фіксується трьома кривими лініями на закопченому папері: одна лінія позначає проходження повітря через носову порожнину; друга лінія завдяки різній

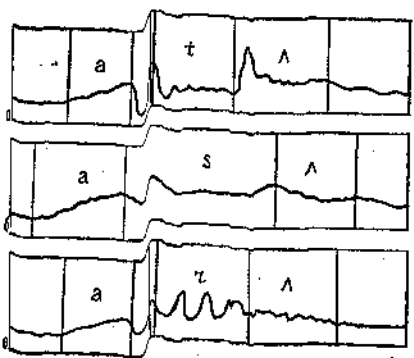
силі струму повітря показує періоди змичкання та розмикання розміщених у ротовій порожнині; третя лінія вказує на участь голосових зв'язок у творенні конкретного звука.

Мал. 13. Кімограф.

Основною в аналізі роботи мовних органів є друга лінія, яка відбиває три фази артикуляції: а) початок звуку (наприклад, *а*), б) утримання звуку (наприклад, *а*), в) закінчення звуку (наприклад, *а*).
 Приступ (або екскурсію — від лат. *е х с у* і *г і о* — вибігання), витримку і відступ (або рекурсію — від лат. *г е с у* і *г і о* — повернення).

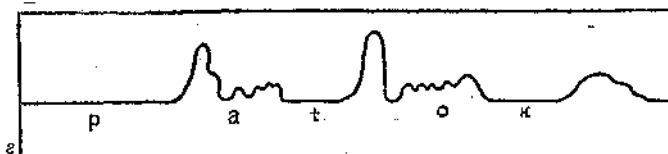
Приступ — момент, коли активний орган виходить з стану спокою і наближається до місця артикуляції звуку. Витримка — долі секунди, протягом яких артикулюється звук. Відступ — момент, у який активний орган залишає місце артикуляції і повертається до стану спокою. Різні моменти руху мовних органів супроводжуються зміною сили струму повітря, яку кімограф відбиває на закоптілому циліндрі (мал. 14, 15).

Мал. 14. Кімографічні криві приголосних звуків російської мови: а) початок звуку (фонет. транскр. а); б) утримання звуку (фонет. транскр. а); в) закінчення звуку (фонет. транскр. а).

4. Дослідження акустичних властивостей звуків проводять іншими методами. Сучасна експериментальна фонетика застосовує для цієї мети

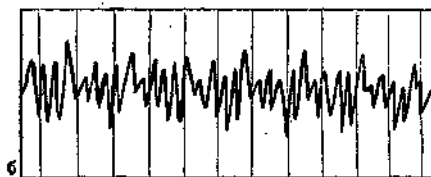
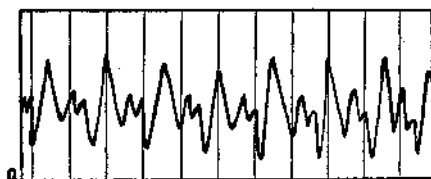
осцилографи (від лат. *oscillum* — качання і гр. *graphō* — пишу) і **спектрографи** (від лат. *spectrum* — видиме і гр. *graphō* — пишу). Перетворені в цих апаратах повітряні коливання в електричні фіксуються на кіно- і фотознімках (мал. 16).

Мал. 15. Кімограма російського слова *поток* (за Л. Р. Зіндером).

Перелічені прийоми аналізу «механіки» артикуляції звуків дають можливість скласти певне уявлення про роботу коли не всіх, то принаймні більшості органів мовного апарата, і, отже, встановити артикуляційну природу звука,

знайти і пояснити причини можливих змін.

Мал. 16. Осцилограми: а) наголошеного у російській мові; б) наголошеного а російській мові.

Мовознавці XIX і початку XX ст. використовували дані кімографів і палатограм у порівняльно-історичних студіях і здобули значних результатів. Сучасна лінгвістична наука, спираючись на новітню досконалу електронну апаратуру, ставить інші завдання: розпізнавати фізичну природу звуків і навчити кібернетичну машину сприймати і розуміти людську мову на слух. Хоч зробити це

нелегко (про це свідчать досліди учених різних країн, проведені в останні півтора десятка років), фізики і лінгвісти не втрачають надії знайти розв'язання цієї проблеми.

§ 30. Класифікація звуків. Основи поділу звуків на голосні і приголосні. Класифікація звуків мови — це поділ їх на розряди за характерними для них ознаками. В сучасному мовознавстві існує два підходи до класифікації звуків: акус-

тичний і артикуляційний, які не виключають, а доповнюють один одного.

Акустична класифікація — це розподіл звуків за слуховим сприйняттям. З погляду акустики голосні виділяються як чисто тональні звуки, у яких відсутні шуми. Розрізнення тонального ефекту, наприклад, у звучанні а чи о досягається лише зміною резонатора — порожнини рота, глотки й частю губів.

Ознакою приголосних є наявність шуму. Виявлений більшою або меншою мірою, шум визначає тембр приголосного. Саме тому вимова звука т, що на слух сприймається як сам шум, відрізняється від звука д, у якому шум поєднано з голосом. Більш докладних акустичних ознак голосних і приголосних поки що не встановлено. Тому в основі розрізнення голосних і приголосних звичайно кладуть артикуляційні дані.

Ще в середній школі діти усвідомлюють, що при вимові голосних на шляху видихуваного повітря не виникає жодних перепон на протипагу приголосним, при вимові яких з'являється перепона. Отже, наявність чи відсутність перепони — один з важливих показників артикуляційного протиставлення приголосних і голосних.

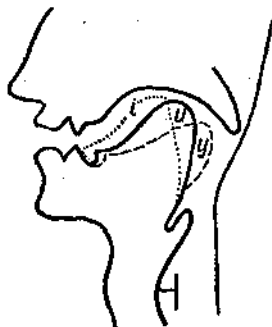
Іншою відмінною ознакою артикуляції голосних і приголосних є напруженість мовних органів. Вимова голосних супроводжується загальним рівномірним напруженням мовного апарата, зокрема стінок резонаторів — глотки і рота, що сприяє створенню резонаторних тонів. При артикуляції приголосних мовні органи напружуються лише у місці виникнення перепони.

І, нарешті, відмінною є сила повітряного струму. При вимові голосних вона слабка, при вимові приголосних — сильна.

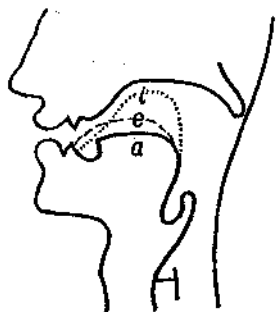
Такі три артикуляційні моменти розрізнення голосних і приголосних. Їх можна подати у схемі:

Ознаки артикуляції	Голосні	Приголосні
Наявність чи відсутність перепони	Немає	Є
Напруженість органів мови	Рівномірна, нелокалізована	Нерівномірна, зосереджена лише у місці створення перепони
Повітряний струм	Слабкий	Сильний

§ 31. Система голосних, їх класифікація. Спроби застосувати акустичну класифікацію голосних не дали позитивних наслідків. За силою голосу голосні розрізнати надто важко, адже всі вони достатньо сильні, оскільки їх основу становить голос. До того ж один і той самий голосний залежно від позиції у слові може міняти силу звучання. Це спричиняється до того, що сила звучання різних голосних у деяких позиціях може збігатися: то вони стають однаково сильними, то однаковою мірою слабкими.

Мал. 17. Рух язика по горизонталі при артикуляції звуків і, u, у.

Мал. 18. Рух язика по вертикалі при вимові а, е, і.

Класифікувати голосні за висотою тону теж складно. Адже висота голосового тону може бути однаковою у різних звуках і різною у вимові одного і того самого звука.

Розрізнати голосні можна за резонаторним тоном, який залежить від форми, розміру й об'єму резонатора порожнини рота чи глотки. Однак, щоб урахувати всі зміни резонатора, треба розглянути артикуляцію кожного з голосних, що практично зводиться до класифікації голосних за роботою мовних органів, тобто до артикуляційної класифікації.

Артикуляційна класифікація голосних є поки що єдиною практично діючою. Установлено, що резонатор, його форму та об'єм змінюють язик, губи та м'яке піднебіння. Залежно від їх положення і прийнято розрізнати голосні.

Найрухоміший активний орган — язик, він здатний змінювати своє положення в горизонтальному і вертикальному напрямках. Переконатись у цьому дуже легко, досить лише вимовити звуки і та у, стежачи за тим, як язик змінює своє місце: при вимові і кінчик язика упирається в нижні

зуби, тобто перебуває у передній частині порожнини рота, а при артикуляції у відтягується назад. Так язик рухається по горизонталі.

Зіставлення вимови звуків і та а показує, що язик змінює своє положення і по вертикалі.

Рух язика в горизонтальному та вертикальному напрямках наочно показують мал. 17 і 18.

Залежно від руху язика по горизонталі голосні поділяються на ряди: передній, середній і задній. За зміною положення язика по вертикалі розрізняють піднесення: ви-

		а		
		ПЕРЕДНІЙ	СЕРЕДНІЙ	ЗАДНІЙ
ПІДНЕСЕННЯ	ВИСОКЕ	І І		У
	СЕРЕДНЄ	Е		О
	НИЗЬКЕ			А

		б		
		ПЕРЕДНІЙ	СЕРЕДНІЙ	ЗАДНІЙ
ПІДНЕСЕННЯ	ВИСОКЕ	И Ы		У
	СЕРЕДНЄ	Э		О
	НИЗЬКЕ		А	

Мал. 19. Таблиці голосних звуків: а) української мови; б) російської мови.

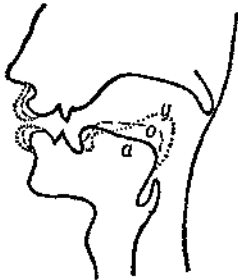
соке, середнє, низьке. Для зручності вивчення класифікації голосних прийнято використовувати дев'ятиквітний прямокутник, який заповнюється буквами, що передають звуки певної мови. Як приклад наводимо таблиці класифікації голосних української і російської мов (мал. 19).

Губи при артикуляції голосних бувають активними і пасивними. Діючи активно, вони витягуються уперед, надаючи резонаторові подовженої форми. Залишаючись пасивними, вони скорочують передню частину резонатора, бо отвором резонатора стають не губи, а верхні і нижні зуби. Голосні, утворені без участі губів, прийнято називати нелабіалізованими, наприклад українські е, и, і, а. Голосні ж, утворені з допомогою видовження губів, називаються лабіалізованими¹, як-от українські о, у, німецький у (наприклад, у словах *über* — через, *die Tür* — двері). При вимові німецького у положення губів таке, як при вимові німецького и, положення язика, як при вимові і.

Участь губів в артикуляції українських о та у демонструє мал. 20.

¹ Сама артикуляція, пов'язана з участю губів і надаванням звукам своєрідного звукового ефекту, називається лабіалізацією.

М'яке піднебіння, як рухомий орган, піднімаючись, змикається з зівом і закриває прохід видихуваному у порожнину носа повітря, а, опускаючись, відкриває прохід повітряному струму в носову порожнину. У першому випадку голосні звучать без носового відтінку, в другому — з носовим забарвленням, оскільки повітря проходить водно-раз і через рот, і через ніс. Голосні без носового відтінку належать до категорії неносових, або не на за лі з о в а

Мал. 20. Участь губів в артикуляції *о*, *у* (у зіставленні з вимовою *а*).

н и х, голосні з носовим резонансом — до носових, або на за лі з о в а н и х¹ (від лат. *nasus* — ніс). Теоретично до артикуляції будь-якого голосного можна додати носового відтінку, але практично як фонемі голосні носові трапляються лише в окремих мовах. У жодній з східнослов'янських мов (російській, українській і білоруській) носових голосних немає. Зате вони є в польській, французькій, португальській і в деяких діалектах сербської мови. Носові голосні властиві старослов'янській мові. У польській мові, зокрема, є носові голосні *о* і *е* (їх написання — *ą* і *ę*). Вимовляються вони приблизно як *он* і *ен*, наприклад: *maż* (вим. *монш*) — чоловік; *język* (вим. *єнзик*) — язик, мова, а перед губними *b* і *p* вимовляються як *ом*, *ем*; *zab* (вим. *зомп*) — зуб, *zębu* (вим. *зємби*) — зуби.

В аналізі будь-яких голосних звуків треба враховувати всі ознаки їх артикуляції за рядом, піднесенням, лабіалізацією і назалізацією. Наприклад: звук української мови *і* є звуком переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізованим, неносовим; у російській мові звук *а* — середнього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, неносовий; у французькій мові звук *ā* — середнього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, носовий (назалізацію голосного передано відповідним діакритичним знаком).

Перелічені принципи класифікації голосних однакові для всіх мов: голосні будь-якої мови розподіляються за наведеною вище дев'ятиклітинною таблицею. Характер артикуляції звуків у різних мовах часто буває відмінним. Так,

Перелічені принципи класифікації голосних однакові для всіх мов: голосні будь-якої мови розподіляються за наведеною вище дев'ятиклітинною таблицею. Характер артикуляції звуків у різних мовах часто буває відмінним. Так,

¹ Надання звукові носового відтінку називають назалізацією. Носовому забарвленню піддаються не лише голосні, а й приголосні, як-от: *м*, *м'*, *н*, *н'*.

російський **ы** — голосний середнього ряду, високого піднесення, нелабіалізований і неназалізований. На перший погляд може здатися, що звук української мови **и** нічим не відрізняється від нього. Проте це не так. В українській мові звук **и** щодо ряду — передній.

На слух такі тонкощі в розрізнявальних ознаках звуків не сприймаються. Вони встановлюються експериментальним дослідженням.

Системи голосних різних мов відрізняються не тільки відмінною артикуляцією окремих звуків, а й неоднаковою кількістю їх. В українській мові 6 голосних фонем, у польській — 8, в англійській — 12.

§ 32. Система приголосних, їх класифікація. В основі класифікації приголосних лежить розрізнення їх за наявністю чи відсутністю голосу (інакше — за участю голосу), за активним мовним органом і за способом творення шуму.

Розглянемо ці три принципи класифікації приголосних. **А** 1. Як встановлено раніше, шум супроводжує артикуляцію всіх приголосних. Голосу може й зовсім не бути або він може додаватися до шуму більшою чи меншою мірою. Залежно від співвідношення голосу і шуму приголосні поділяються на сонорні (від лат. *s o n o r u s* — звучний) і шумні, серед яких є дзвінкі і глухі. Наведена нижче таблиця дає уявлення про питому вагу голосу і шуму в групах приголосних.

Сонорні	Шумні	
	Дзвінкі	Глухі
Голос Шум	Шум Голос	Шум

Сонорні звуки характеризуються тим, що в них при наявності шуму голос все ж переважає над ним: голосові зв'язки працюють активно (у таблиці слово «голос» поставлено над словом «шум»). Це такі звуки української мови, як **м, н, р, л, й, в**. Сонорність (звучність) названих звуків у різних мовах не збігається. В окремих мовах сонорні настільки звучні, що можуть бути складотвірними, тобто, як і голосні, становити основу складу, що свідчить про їх акустичну близькість до голосних. У більшості мов сонорні не складотвірчі.

У шумних звуках шум або переважає над голосом (це —

дзвінки; на таблиці слово «шум» і «голос» відповідно розміщені), або він виступає єдиною ознакою звуку (це глухі). Як правило, дзвінки і глухі утворюють співвідносні пари звуків, у яких один звук відрізняється від іншого наявністю чи відсутністю голосу, як-от в українській мові:

Дзвінки	б	д	з	ж	дж	ж	г	г
Глухі	п	т	с	ш	ч	ц	к	х

Це, однак, не значить, що в усіх мовах світу кожному дзвінкому відповідає глухий і навпаки. У російській мові, наприклад, глухі ч і ц не мають відповідних дзвінких, зате є пара в—ф, в українській же мові глухий ф виступає без пари, а глухим ч і ц відповідають дзвінки дж і ж. В естонській мові немає дзвінких b, d, g.

У більшості мов світу розрізняють три ступені звучності приголосних: сонорні, дзвінки і глухі. Однак у деяких мовах визначають не три, а чотири ступені звучності. Наприклад, в іберійсько-кавказьких мовах виділяють сонорні, дзвінки, напівдзвінки і глухі.

II. За активним мовним органом, або за місцем зімкнення активного органа з пасивним, приголосні поділяються на:

а) губні, або лабіалізовані, наприклад: укр. б, п, в, м, ф, які в свою чергу поділяються на губно-губні (укр. б, п, м, в), або білабіальні (від лат. bis — двічі і лат. labialis — губний), і губно-зубні (укр. ф), або лабіодентальні (від лат. labium — губа і dens — зуб);

б) язикові, серед яких розрізняють передньо- (укр. д, т, л, н, р, з, с, ч, ш, ж, дж, ж), середньо- (укр. й; нім. ch, що називається *ich-Laut* (вим. *іх ляут*), наприклад: *ich* — я, *mich* — мене) і задньоязикові (укр. г, к, х; рос. г, к, х);

в) язичкові, або увулярні (від лат. uvula — маленький язичок), наприклад: фр. і нім. г;

г) глоткові, або фарингальні (від лат. pharynx — глотка), як-от укр. г; нім. h, який у фонетиці прийнято називати *hauch-Laut* (вим. *хаух ляут*); пор.: *der Held* (герой), *die Freiheit* (свобода).

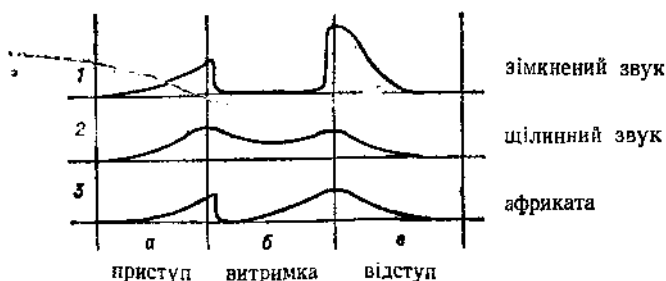
III. У класифікації приголосних за способом творення шуму (інакше за характером перепони) враховують три види перепон, що виникають на шляху видихуваного повітря.

1. Активний орган, рухаючись до пасивного, не змикається з ним, а утворює щілину. Повітряний струм, проходячи через щілину, третється об її стінки і утворює шум. Так з'являються щілинні, або протиснено-щілинні, або фрикативні (від лат. *f r i c a t e* — терти), або спіранти (від лат. *s p r i g o* — дує): с, з, ш, ж, в, ф, г, х. Характерно, що, яким би не був ступінь наближення активного органа до пасивного (зокрема язика до зубів, альвеол, твердого чи м'якого піднебіння), повного зімкнення їх не відбувається. Завдяки щілині ці звуки протягуються.

2. Перепона створюється повним зімкненням на якусь долю секунди активного мовного органа з пасивним і раптовим, моментальним розривом під тиском видихуваного з легенів повітря. Утворювані таким чином приголосні називають зімкненими, або проривними, або зімкнено-проривними. Протяжність не властива цьому типу звуків. Переконує у цьому найпростіший експеримент — порівняння вимови проривних б, п, д, т, к з фрикативними ш, з, х. При вимові зімкнених м і н струм повітря не прориває перепони, а спрямовується у порожнину носа.

З системи зімкнених виділяється окрема група приголосних — африкати (від лат. *a f f r i c a t a* — притерта). Особливість їх артикуляції полягає в тому, що після зімкнення активного органа з пасивним настає повільне (а не раптове, як при творенні проривних) розімкнення, яке поступово переходить у щілину. Тому африкати ще називають зімкнено-щілинними звуками. Так артикулюються звуки ц (укр. *цокати*; рос. *цыплёнок*), ч (укр. *червоний*; рос. *честный*), дз (укр. *дзвін*), дж (укр. *джміль*), дз' (біл. *дзень*), pf (нім. *das Pferd* — кінь, *der Apfel* — яблуко, *der Kopf* — голова).

Поеднання в одному звукові елементів зімкненої щілинної вимови показує кімограф. Це стає видно при зіставленні трьох кімографічних схем:

Вертикальні лінії умовно розподілять артикуляцію на фази: а) приступ, б) витримку і в) відступ. Лінії по горизонталі — це криві сили струму повітря у кожній з трьох фаз при вимові 1) зімкненого, 2) щілинного, 3) африкати.

При вимові зімкненого (1) після закінчення першої фази (а) внаслідок зімкнення мовних органів спостерігається моментальне припинення струму повітря. Перо кімографа фіксує це тим, що проходить по нейтральній лінії. Після раптового розімкнення з'являється значний повітряний струм, який змушує перо кімографа стрибнути високо вгору.

При вимові щілинного (2) у другій фазі (б) активний орган утворює з пасивним щілину, через яку проходить повітря. У цьому випадку потік струму повітря не припиняється, що й відбиває кімограф: сила струму повітря то повільно зменшується, то повільно збільшується; перо кімографа при цьому не торкається нейтральної лінії.

Зіставлення третьої схеми з першою і другою показує, що при артикуляції африкати друга фаза (б) являє собою синтез елемента проривного, коли мовні органи зімкнулися і повітря не проходить, і елемента фрикативного, коли зімкнення повільно (а не раптово) переходить у щілину.

За цією особливістю артикуляції — злиттям елементів проривного і фрикативного — африкати ще називають злитими звуками. У вимові африкати ц злились елементи, що нагадують артикуляцію зімкненого т і щілинного с, африката ч утворилась злиттям елементів, що дорівнюють проривному /т і фрикативному ш; *дж* — злиттям елементів д і ж; *дз* — злиттям елементів д і з. Перехід від вимови елементів проривних до елементів фрикативних слухом не відчувається, тому африкати сприймаються як один звук.

Не слід змішувати вимову африкатів з їх графічним відтворенням. У багатьох мовах для передачі деяких африкатів на письмі не існує окремих знаків, і їх позначають двома буквами, як-от укр. *дзвін*, *джміль*; біл. *дзень*; нім. *Pferd*, що і є одним із проявів невідповідності вимови написанню. Але це не повинно порушувати нормативності вимови і шкодити правильному розумінню артикуляційної природи цих своєрідних звуків.

Залежно від ступеня наближення активного мовного органа до пасивного, а також від плоскої чи котловинно вгнутої форми язика створюється відмінний акустичний ефект вимови протиснено-щілинних і зімкнено-щілинних звуків. За акустичним враженням плоскі протиснено-щілинні

передньоязикові з і с, а також зімкнено-щілинний ʒ сприймаються як свистячі, а котловинні протиснено-щілинні передньоязикові ж і ш та зімкнено-щілинний *ds* — як шиплячі.

Різновидами африкатів вважаються аспірати (від лат. *a s p i r a t e* — дути, видихати), або придихові приголосні. Аспіратами називаються дзвінки або глухі приголосні, вимова яких відзначається легким гортанним придихом, утворюваним проходженням видихуваного повітря крізь звужену голосову щілину. Придихові є у грузинській і вірменській мовах — *ph, th*, у староіндійській *bh, dh, gh* (придихові позначаються у фонетичній транскрипції або знаком грецького придыхання с, або з допомогою букви *h*). Наближаються до придихових звуки німецької мови *p, t, k*, які вимовляються з придихом, наприклад: *die Post* — пошта, *retten* — рятувати, *der Kahn* — човен (приблизна вимова *die Phooſt, retthen, der Khaan*).

3. Перепона створюється частим ритмічним змиканням і розмиканням активного еластичного органа з пасивним. Властивість дрижати у струмені повітря мають кінчик язика і маленький язичок. Спостерігається це при вимові передньоязикового звука *p*, властивого багатьом мовам, і увулярного *g*, характерного для французької і німецької мов. За такою своєрідною артикуляцією ці звуки називають дрижачими, або вібрантами (від лат. *v i b r a t e* — дрижати, дрижачий).

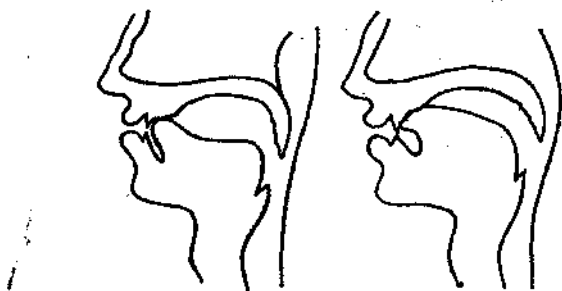
4. Крім розглянутих трьох принципів класифікації приголосних (за участю голосу, за місцем артикуляції і способом творення), їх розрізняють ще за додатковими ознаками, які накладаються на основні звучання приголосних і відповідно забарвлюють їх. Серед додаткових ознак приголосних виділяються палаталізація, або пом'якшення, і веларизація, або ствердіння.

Те, що на слух сприймається як пом'якшення приголосних, створюється накладанням додаткової артикуляції на основну, необхідну для творення певного звука. Додаткова артикуляція полягає у піднятті середньої частини спинки язика до твердого піднебіння (по латині *p a l a t u m* — звідки й термін «палаталізація»), що спричиняється до підвищення характерного для звука тону і шуму.

Уявлення про накладання додаткової артикуляції на основну дає мал. 21. При вимові звука *n* спостерігається підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння.

Звуки, що утворюються внаслідок накладання на основну артикуляцію додаткової, пов'язаної з підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння, називаються палаталізованими.

Розрізнення приголосних за твердою і пом'якшеною вимовою (або спрощено за твердістю і м'якістю) створює пари: н — н', г — г', д — д', з — з', с — с', л — л'. Однак не всі приголосні входять у коло такої співвідносності. Не мають відповідних пар м'які за своєю природою, тобто творенням,

Мал. 21. Положення язика при вимові звуків н і н'. Підняття середньої частини язика до твердого піднебіння створює акустичне враження пом'якшеності приголосного.

звуки. До них належать середньоязикові, наприклад: укр. й, нім. ch (*ich-Laut*). При їх творенні підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння становить не додаткову, як це показано на мал. 21 при вимові звука н', а основну артикуляцію. Такі звуки називаються палатальними, вони ж твердопіднебінні.

Протилежна палаталізації ознака приголосних — веляризація (ствердіння), яка виникає внаслідок додаткового підняття задньої спинки язика до м'якого піднебіння (по латині v e l u m, звідки й термін «веляризація»), що викликає зниження тону і шуму, пор.: укр. т'ук і тук; рос. мел' і мел. Звуки, для яких підняття задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння є основною артикуляцією, називаються велярними, або м'якопіднебінними. Це — звуки української мови г, к, х.

У мовному потоці палатальний чи велярний характер приголосних впливає на артикуляцію сусідніх голосних. Так, сусідство пом'якшених приголосних сприяє «тягненню» голосних заднього ряду наперед. Для ілюстрації цього

зіставимо приклади. Сполучаючись з твердим приголосним, голосні заднього ряду, як правило, залишають свою артикуляцію незмінною: виступають голосними заднього ряду, як-от у слові *ті́к*. У слові *тю́к* голосний у зв'язці сусідству з палаталізованим т' стає звуком середнього ряду (фонет. транскр. $\dot{y}$ — $t'\dot{y}k$), у слові *тютю́н* (в оточенні двох палаталізованих приголосних) артикуляція звука у відтягнена до переднього ряду (фонет. транскр. $\dot{y}$ — $t'\dot{y}t'\dot{y}n$).

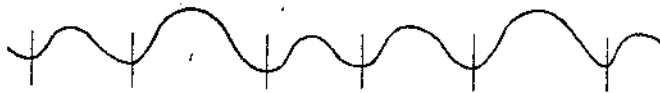
Сусідство велярного звука може послужити причиною перетягнення артикуляції голосного переднього ряду трохи назад, як-от у слові російської мови *безыде́йный*, у якому звук и у корені — *идей* — пристосовується до велярної вимови приголосного з (про це див. у § 42).

Класифікація приголосних звуків дає змогу визначити, «впізнати» звук за характерними його ознаками. Так, наприклад, за ознаками «приголосний, неносовий, дзвінкий, щільний, передньоязиковий, шиплячий, непалаталізований» можна впізнати звук ж. Характерні риси: приголосний, передньоязиковий, шиплячий, афrikативний, дзвінкий, непалаталізований — дають підстави назвати звук *дж*.

§ 33. Фонетичне членування мови. Поняття про склад. Складові і нескладові звуки. Мовний потік розбивається на відрізки різної величини залежно від змісту, інтонування, пауз і сили вимови¹. У ньому, крім звуків, виділяються синтагми, такти і склади. З них фонетико-смысловими одиницями є синтагми (див. § 109), типово фонетичними — склади і такти (див. § 36).

З шкільного курсу української мови відомо, що склад — частина слова, яку вимовляють одним поштовхом видихуваного повітря. Таке трактування складу є правильним у відношенні до багатьох мов, зокрема української, російської, білоруської, польської, але не до всіх. У загальному мовознавстві розуміння складу не вкладається у межі цього визначення. Тому й виникає потреба знайти інше формулювання, яке б відзначалось універсальністю.

Звуковий потік мови акустично неоднорідний: поряд з повнозвучними стоять одиниці послабленого звучання, що графічно можна передати умовною хвилеподібною лінією:

¹ Йдеться про мови з силовим наголосом.

Поділ її вертикальними рисками на частини показує виділення фонетичних складів.

Склад — це відрізок звукової мови, що характеризується максимумом звучання, обмежений мінімумом звучності.

У максимумі звучання (або у вершині складу) стоять найбільш повнозвучні фонетичні одиниці. Це — голосні і в окремих мовах сонорні, як-от у чеській мові *krk* (шия), *smrt* (смерть), *prst* (палець), *vlk* (вовк), у сербохорватській — *брв* (дошка), *брз* (швидкий), *скрб* (підкування).

Властивість голосних і деяких приголосних бути у вершині складу роєить їх складотворчими, або складовими. Усі інші звуки, які становлять наростання або послаблення ланцюга звучання, називають нескладотворчими, або нескладовими. Ними, як правило, виступають приголосні, крім тих сонорних, які в окремих мовах здатні утворювати склад. Проте й деякі голосні можуть перетворюватись у нескладові. Викликається це втратою сили звучання голосного у певних фонетичних умовах. В українській мові звуки *у* та *ї* виступають нескладовими (у фонетичній транскрипції *ў* та *й*) у позиціях: а) перед приголосним на початку слова (*ўперед ўгбру*), б) в середині слова після голосного перед приголосним (*заўтра, заїмен:ик*), в) у кінці слова перед паузою (*ходиў, даї*).

Нескладові голосні звуки властиві й іншим мовам. У російській мові, наприклад, нескладовий *и* (*і*) передається буквою *й*, назва якої — «и краткое» — з основному відбиває справжній стан речей: послаблене звучання супроводжується і його скороченням, тобто короткістю. У білоруській мові для нескладового *у* в алфавіті передбачено своєрідний знак *ў*: *Барыслаў, праўда*.

Наявність у складі складотворчого голосного чи приголосного обов'язкова. Він виступає один або в сполученні з нескладотворчими, кількість яких і їх місце у відношенні до складотворчого бувають різними. Так, у слові *авіація* виділяється п'ять складів *а-в' і-а-ц'і-ја*, серед яких перший і третій складаються з одного голосного, всі інші — з голосного і приголосного. У словах *пра-во, се-стра* в складі наявна сполука двох і трьох приголосних.

Залежно від кінцевого звука — складотворчого чи нескладотворчого — розрізняють відкриті і закриті склади. У словах *авіація, право, сестра* склади відкриті, оскільки вони закінчуються на складотворчі. У словах *сон, парк, край* (фонет. транскр. *край*) — склади закриті, бо на кінці

складу стоять нескладотворчі звуки (приголосні і нескладовий і).

Склад з початковим голосним називається неприкритим (о-сінь), склад з початковим приголосним — прикритим (ніч). У слові *јама* обидва склади відкриті і прикриті (пор. фонет. транскр. *ја-ма*), у слові *кінчик* — закриті і прикриті, у слові *знайти* перший склад закритий і прикритий, другий — відкритий і прикритий.

§ 34. Дифтонги. Трифтонги. Викладене вище розуміння складу допомагає усвідомити природу дифтонгів (від. гр. *d i s — два і р h t o p g o s — звук*), або двоголосних звуків.

Дифтонги являють собою особливий тип голосних, в артикуляційній витримці яких наявні зміни, що спричиняються до зміни тембру¹. Практично це виникає внаслідок злиття двох голосних в одному складі. Можливість поєднання в одному складі двох голосних з являється завдяки тому, що один з компонентів двоголосного є складовий, а другий нескладовий, пор. укр. *став* (вим. *стай*); рос. *дай* (вим. *даі*), нім. *pein* (вим. *най*).

У мовах світу існують поєднання різних складових і нескладових голосних, чим і зумовлюється наявність відмінних дифтонгів. Зокрема, в українській мові виділяються поєднання *ау, аї, оу, ої*, у якутській *ыа, уо, иэ*, у болгарській *ѣи*.

Залежно від місця складотворчого елемента дифтонги поділяються на спадні і висхідні.

Спадними називаються дифтонги, у яких перший компонент складовий, а другий — нескладовий. Це — найпоширеніший тип двоголосних. Наприклад, у німецькій мові: *mein* (вим. *майн*), *heute* (вим. *гойте*), у білоруській: *хадзі*, *браі*.

Висхідними називаються дифтонги з другим складотворчим компонентом. Цей тип двоголосних менш поширений. Зразком його можуть бути французькі *moi* — я (приблизна вимова *міа*), *toi* — ти (вим. *тіа*).

Прийнято ще розрізняти дифтонги справжні і несправжні. Справжні дифтонги властиві німецькій, англійській, французькій мовам. У них компоненти дифтонгів при будь-яких морфологічних змінах слів не виходять за межі складу: *mein* — *meine* (*mei-ne*).

¹ На відміну від монофтонга (від грецьк. *monos* — один і *phthongos* — звук), або одновука, який являє собою однорідне звучання тону.

Наведені вище приклади двоголосних української, російської і білоруської мов становлять зразки несправжніх дифтонгів, оскільки при словозміні вони розщеплюються, пор. складоподіл пар: рос. *май* — *ма-я* (фонет. транскр. *ма-ја*), *дай* — *даю* (фонет. транскр. *да-ю*); укр. *буу* — *бу-ва-ти*.

У деяких мовах трапляються трифтонги, тобто поєднання трьох голосних в одному складі, як-от в англійській мові *ауэ*: *flower* (вим. *flауэ*) — квітка. Оскільки природа трифтонгів ще достатньо не вивчена, не всі фонетисти визнають їх фактом мови.

§ 35. Наголос. У багатоскладовому слові один із складів (а почасти й кілька складів) виділяється: або завдяки посиленню мускульного напруження, або внаслідок зміни висоти тону чи подовження голосного звуку. Залежно від цього розпізнають кілька типів складових наголосів.

1. Наголос, який виділяє склад збільшенням сили звука, називається силовим, або динамічним. Його ще іменують експіраторним (від лат. *ех р і г а ге* — видихувати), оскільки він заснований на посиленні видиху при вимові складу.

До мов з силовим наголосом належать українська, російська, білоруська, чеська, польська, вірменська, грузинська, німецька мови. Але не в усіх перелічених мовах наголошений склад однакової сили порівняно з ненаголошеним складом. Як твердять спеціалісти, в грузинській мові майже немає відчутної різниці між наголошеним і ненаголошеним складом. У російській мові — відмінність складу під наголосом значна, в українській мові — трохи менша (детальніше див. § 39).

2. Наголос, що виділяє склад висотою звучання, називається музичним, або тонічним, або мелодійним. Таким наголосом характеризувалась старогрецька мова; він властивий сучасним литовській, сербохорватській, шведській, норвезькій, китайській, в'єтнамській мовам.

Музичний наголос буває, як правило, політонічним (від гр. *πολύς* — багато), або багатотонним. Ця його властивість полягає в тому, що наголошений склад характеризується зміною музичного тону голосу. В одних випадках він підвищується від початку до кінця складу (його називають висхідним), в інших знижується (його іменують спадним). У сербохорватській мові, наприклад, спадний наголос може стояти на першому складі (*п^ар^ав^дати* — виправдовувати) і в односкладових словах (*д^ан* — день, *р^ог* — ріг). Висхід-

ний наголос може стояти як на першому, так і на всіх наступних складах, крім останнього: *бра́да* — *борода*, *кома́рац* — *комар*. Відмінна якість наголосу при одному і тому ж місці досить часто стає ознакою різного граматичного значення слова. У сербохорватському слові *ста́р* (річ) форми родового, давального і місцевого відмінків при однаковому місці наголосу (*ста́ри*), але відмінній його якості розрізняються завдяки тому, що у перших двох відмінках наголос спадний, а в останньому — висхідний.

3. Наголос, що відзначається довготою звучання, називається кількісним, довготним, або квантитативним. Такий наголос властивий новогрецькій мові.

Перелічені типи складового наголосу в чистому вигляді трапляються рідко. Здебільшого два з них поєднуються в одній якійсь мові. У литовській, шведській і норвезькій мовах наголос не чисто музичний, а музично-динамічний. В українській і російській мовах силовий співіснує з кількісним. Саме на цю особливість наголошеного складу української і російської мов вказують учителі, коли навчають дітей визначати наголос у словах. Вони зауважують, що наголошеним вважається той склад, який можна протягти і не спотворити звукового оформлення і смислу слова, як-от: *голова-а-а*, *доро-о-ога*, *о-о-ожеледь*.

Наголоси розрізняють також і за місцем їх у слові. У різних мовах відповідно до своєї фонетичної або морфологічної структури наголоси можуть пов'язуватись з певним складом слова. За цією ознакою виділяють такі наголоси:

а) фіксований, або постійний, який у всіх словах мови припадає на певний склад слова незалежно від його морфологічної будови. Наприклад, у фінській, угорській, чеській мовах наголошеним, як правило, чується перший склад: чеськ. *nastroj* (вим. *на́строй*) — інструмент; *namořnik* (вим. *на́можник*) — моряк; у французькій, турецькій, казахській, вірменській — наголос на останньому складі: фр. *drapeau* (вим. *драпó*) — прапор; *dictionnaire* (вим. *діксіонéр*) — словник; у польській, грузинській — на передостанньому: польськ. *wtorek* (вим. *фто́рек*) — вівторок; *czytać* (вим. *чі́таць*) — читати;

б) вільний, або рухомий, який у різних словах і навіть у різних формах одного і того самого слова падає на різні склади, як, наприклад, в українській мові: у різних словах з однаковою кількістю складів *ко́лесо*, *солóма*, *молоко́*; у

різних формах одного і того самого слова — *голова́, го́лови*; у сербохорватській: *гла́ва* (голова), *говори́ти* (говорити), *досто́їнство* (достоїнство); *бу́нар*(колодязь), *буна́ра* (колодязя);

в)-пов'язаний, ~~або~~ ~~обумовлений~~, місце якого обмежене морфологічними умовами. Так, у німецькій мові наголос звичайно припадає на кореневий склад: *das Fenster* (вим. дас *фє́нстер*) — вікно; *laufen* (вим. *ляуфєн*) — бігти, за винятком тих випадків, коли деякі префікси і суфікси перетягують наголос на себе, як-от: *aufstehen* (вим. *ауфштєєн*) — вставати; *antworten* (вим. *антвортєн*) — відповідати; *der Kommunist* (вим. *дєр комуні́ст*), *der Student* (вим. *дєр штудє́нт*).

Багатоскладові слова мов з силовим і кількісним наголосом поряд з основним мають ще так званий побічний наголос. Наявність його особливо помітна у складних словах багатьох мов, наприклад: рос. *зє́млетрясе́ние*, укр. *ає́т-брига́да*, болг. *па̀ртѝѝѝ*, нім. *дєр Фєдєрхальтєр* (вим. *дєр фєдєрхальтєр* — ручка для пера)¹. Побічний наголос в українській мові відмежований від основного іншим складом. Тому він може бути не менше як у трискладових словах, причому в таких, у яких головний наголос припадає на перший або третій склад: *зо́лото*, *до́рогий*. Склад, на який припадає побічний наголос, вимовляється слабкіше від складу з головним наголосом, але сильніше від усіх інших ненаголошених складів.

§ 36. **Проклітики та енклітики.** Такт. Кожне слово має наголос, але у мовному потоці трапляються випадки, коли слово передає наголошеність сусідньому слову. Втрата окремими словами власного наголосу називається атонацією (префікс *а-* вказує на відсутність ознаки, властивості), або дезакцентацією (префікс *дєз-* вказує на припинення, знищення чи відсутність чогось).

Розрізняють два випадки перенесення наголосу.

1. Слово (переважно службове) може передавати наголос наступному (як правило, повнозначному) слову, наприклад: укр. *пєрєдї мнѝю*; польськ. *пּꝛꝫꝫ ѝкнїє* (вим. *пшч ѝкнє*) — біля вікна. Такий рух наголосу називається проклізою, а слово, що втрачає наголос, прокліτικοю (від гр. *проклїно̄* — нахилити наперед).

2. Слово може передавати свій наголос попередньому слову, як, наприклад, *зробїв бї, пּрїйшїѝ жє*. Таке пере-

¹ Побічний наголос передається значком ['], який ставиться над буквою, як-от: *а́*.

несення наголосу називається енклізою, а слово, що втрачає наголос, енклітикою (від гр. *επκλίω* — схилитись). Енклітиками бувають не тільки службові слова. Короткі форми особових займенників польської мови *mi, ci, go, tu, mię* і зворотного займенника *się*, як правило, виступають енклітиками: *proś mi* (вим. *pódaј mi*) — подай мені; *opierać się* (вим. *opéраць се*) — спиратися. У російській мові поширені випадки перенесення наголосу з повнозначних слів на службові, наприклад: *pód гору, бéз году недéля*. У польській мові значна кількість прийменників приймає на себе наголос наступних односкладових іменників і займенників, а заперечна частка *nie* — односкладових дієслів: *na wieś* (вим. *на вeсь*) — у село; *u nich* (вим. *у ніх*) — у них; *nie дам* (вим. *не дам*) — не дам.

Енклітики і проклітики разом із сусідніми словами створюють одне акцентне ціле, яке іноді називають фонетичним словом, а деколи тактом (від лат. *tactus* — торкання).

§ 37. Зміни звуків. Фонетичні і нефонетичні зміни. У процесі функціонування і розвитку мов їх звуки піддаються змінам. Розрізняють зміни звуків фонетичні і нефонетичні. Відмінність таких змін закладена у причинах, що викликають їх перебіг. Якщо зміна звука пов'язана з дією властивих певній мові фонетичних норм (наголошеністю чи ненаголошеністю, відкритістю чи закритістю складу, взаємодією сусідніх звуків і ін.), то такі процеси слід вважати фонетичними. Наприклад, у білоруській мові звук *о* попадаючи у ненаголошений склад, вимовляється як *а*. Діяння цієї фонетичної властивості білоруської мови поширюється як на давні, так і на новозапозичені слова; пор.: *барóдка* — *барадá*, *галбóўка* — *галава́*; *кóсмас* — *касманáйт*, *метóдыка* — *мéтад*, *метэ́бр* — *метэары́т*.

Внаслідок дії певних фонетичних умов, зокрема, впливу фонетичних позицій, у які потрапляє звук, виникають фонетичні чергування. Приклади зміни українського *е* (наголошеного складу) на *є* (ненаголошеного складу) у словах

сéла — *сeлá*, *вeсни* — *вeснi* чи дзвінкого звука російської мови на глухий у словах *деда* — *дет*, *любови* — *любофь* становлять зразки діючих зараз фонетичних чергувань.

Історичні (або традиційні) чергування були колись фонетичними, бо мали причини для їх виникнення в певну історичну добу. Існуючі в українській мові чергування *о та є з і* є історичними. Вони пов'язані із занепадом (що завершився в останній чверті XII ст.) так званих жудих звуків ь і ь

(букви називають відповідно ер і ерик). Історичним вважається і чергування г, к, х із ж, ч, ш та з, ц, б (*нога, ніжка, носі; рука, ручка, руці; вухо, вушко, у вусі*), причини виникнення якого також сягають у далеку давнину. Ті або інші типи чергувань завдяки закономірності дії й усталеності в мові передаються з покоління у покоління, а тому й живуть протягом століть.

Коли ж зміни звуків не залежать від фонетичних причин (наголосу, характеру складу, оточення звуків), а зумовлені якимись іншими факторами, то такі процеси прийнято називати нефонетичними. Так, у слові *сьомий*, що походить з давнього *седьмий*, звук о на місці колишнього е з'явився не внаслідок фонетичних причин. В українській мові давній звук е не змінювався на о після м'яких приголосних. Він виник за зразком слів *шостий, восьмий*, внаслідок чого вирівнявся морфологічний ряд числівників: *шостий, сьомий, восьмий*. Таку зміну слід кваліфікувати як нефонетичну.

Переходимо до розгляду фонетичних змін, які бувають зумовленими і незумовленими.

§ 38. Фонетичні зміни. Зміни зумовлені. Зумовленими називаються такі зміни, які відбуваються лише при наявності певних фонетичних факторів, властивих сучасним нормам вимови. Виділяються дві фонетичні умови.

Перша — це дія загальних фонетичних умов, у які потрапляє голосний чи приголосний звук. Такими загальними фонетичними умовами є наголошеність чи ненаголошеність складу, позиція перед паузою чи після неї, у кінці чи на початку слова. Зміни, що виникають внаслідок цих причин, називаються позиційними. До них треба віднести в українській мові невиразну (наближену до и) вимову е, яка виникає тоді, коли е потрапляє у ненаголошений склад:

$\begin{matrix} & \text{к} & \text{н} & \text{н} \\ \text{с} & \text{е} & \text{л} & \text{о} \end{matrix}$ *сел^о, вес^ло, вес^еліий*. Достатньо цьому звукові потрапити під наголос, як його вимова стає виразною, чіткою: *се^ла, ве^сла, ве^село*.

Друга умова — сусідство звуків. Сусідніми можуть виявитись дзвінкий і глухий, твердий і пом'якшений, передньоязиковий і задньоязиковий та ін. У процесі творення неоднорідних за вимовою звуків можливе набігання артикуляції одного звука на артикуляцію іншого. Так, у російській мові глухий звук с, стикаючись у звуковому потоці із дзвінким звуком б, зазнає його впливу: вимовляється не *сбоку*, а *збоку*. А ось інший приклад. Звук української мови г (дзвінкий), стоячи поряд з глухим к, втрачає свою

характерну ознаку — дзвінкість; вимовляється *лехкий*, а не *легкий*. Зміни, які виникають під впливом сусідства звуків, прийнято називати комбінаторними (від лат. *с о т б і п а г е* — поєднувати, сполучати).

Є кілька видів зумовлених звукових змін. Розглянемо головні з них.

§ 39. Позиційні звукові зміни. Одним з поширених видів позиційних змін є редукція голосних (від лат. *г е н і с е г е* — приводити у певний стан).

Редукція — послаблення артикуляції голосного, яке приводить до кількісно-якісних змін у ньому і навіть до повного зникнення. Редукції піддаються ненаголошені склади тих мов, у яких є значні відміни в силі вимови наголошених і ненаголошених голосних. Як свідчать русисти, російське п'ятискладове слово має приблизно таку схему розподілу сили звучання наголошених і ненаголошених складів (сила звучання умовно передається цифрами)¹:

Переднаголосні склади		Наголошений склад	Післянаголосні склади	
Другий	Перший		Перший	Другий
1	2	3	1	1

За умов такої різночотї (три проти одного) відміни сили звучання голосних у наголошеному і ненаголошеному складах і виникає редукція.

Відсутність значної різниці в силі звучання голосних наголошеного і ненаголошеного складів не сприяє редукції. Таке спостерігається в українській мові, де розподіл сили між наголошеним і ненаголошеним складами характеризується дещо іншими даними², а саме:

Переднаголосні склади		Наголошений склад	Післянаголосні склади	
Другий	Перший		Перший	Другий
1	3/4	2	3/4	1 1/2

¹ Схема дається за кн.: Реформатский А. А. Введение в коведение. М., 1967, с. 197.

² Див.: Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика, ред. І. К. Білодіда. К., 1969, с. 361.

При такому співвідношенні сили звучання ненаголошені голосні не редукуються. Не піддаються редукції також ненаголошені голосні чеської мови.

У російській мові редукуються всі голосні. Проте одні з них піддаються кількісній, інші — якісній редукції. Тільки кількісні зміни спостерігаються у вимові ненаголошених и, у, ы. Так, у словах *дуть, дутьє, дуновение* звук у відрізняється у кожному випадку лише більшою чи меншою силою і тривалістю: він сильний у наголошеній позиції (*дуть*), слабкий у першому переднаголосному складі (*дутьє*) і короткий у другому переднаголосному складі (*дунове́ние*). Артикуляційні особливості його залишаються в основному сталими.

Ненаголошені звуки *э, о, а* зазнають не тільки кількісних, але й якісних змін. Для розгляду можна взяти слово *молодой* (вимова — *м'ялдой*), у якому звук *о* виступає одразу у трьох варіантах: *о* — у наголошеному складі, *а* — у першому переднаголосному, *ь* — у другому переднаголосному. Позиційні варіанти цього звука відрізняються один від одного не лише слабкою чи короткою вимовою, а й тим, що мають відмінну артикуляційну характеристику: *о* — голосний заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, *а* — низького піднесення, середньо-заднього ряду, нелабіалізований, *ь* — голосний середнього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований.

Повна редукція голосних відбувалась у давньоруській мові. Голосні неповного творення, що позначалися буквами *ъ, ь*, у так званих слабких позиціях (слабкою була позиція їх у кінці слова, перед голосним повного творення і ін.) редукувалися (давнє *сынъ* перетворилось у *сын, дьня* — у *дня*).

В історії французької мови процес послаблення післянаголосних складів ішов настільки інтенсивно, що вся післянаголосна частина старофранцузьких слів повністю редукувалась, внаслідок чого утворився вторинний тип будови слів з наголосом на кінцевому складі, що й спостерігається тепер у французькій мові: пор. залозичені з французької мови слова: *vizavi, defis, dialóg, Золя, монолог, каталог, Moris Торéз, партёр*. Це стало важливою фонетичною ознакою французької мови.

До позиційних звукових змін належить також приглушення дзвічких у кінці слова. Це явище властиве не всім мовам. Наприклад, у літературній українській мові жоден з кінцевих дзвічких не змінює характеру вимови. Не знає

такої зміни й англійська мова. Зате в російській, польській і німецькій мовах приглушення кінцевого дзвінкого приголосного становить важливу фонетичну рису: будь-який дзвінкий у кінці слова вимовляється тільки глухо, пор.: рос. *дед* (вим. *дет*), *дуб*, (вим. *дуп*), *ров* (вим. *роф*), *раз* (вим. *рас*), *рожь* (вим. *рош*); польськ. *chleb* (вим. *хлен*) — хліб, *ogród* (вим. *берут*) — сад; нім *das Bad* (вим. *дас баат*) — ванна, курорт, *der Tag* (вим. *дер таак*) — день.

У § 40. Комбінаторні звукові зміни. У мовному потоці поєднуються звуки схожого і відмінного творення. І в тому, і в іншому випадку можливі звукові зміни, спрямовані або на зближення, або на віддалення артикуляції вимовлюваних одиниць. У першому випадку відбуваються процеси асиміляції, або уподібнювання, і акомодатії, або пристосування, у другому — виникає процес дисиміляції, або розподібнювання.

§ 41. Асиміляція. Один з найпоширеніших у мовах світу фонетичних процесів—асиміляція (від лат. as si mi ta ti o — уподібнювання) полягає у тому, що сусідні (переважно) звуки, впливаючи один на одного, викликають зміни одного з них у бік уподібнення його іншому. Взаємовплив цей відбувається між приголосними і приголосними або між голосними і голосними. Він пояснюється тим, що у безперервному звуковому потоці нервовий імпульс артикуляції одного звука набігає на нервовий імпульс артикуляції іншого, надаючи йому своїх артикуляційних ознак.

Асиміляція виникає тоді, коли стикаються звуки різної характеристики: приголосні дзвінкий і глухий, пом'якшений і твердий, шиплячий і свистячий, передньоязиковий і задньоязиковий, голосні переднього і заднього ряду тощо.

Наприклад: слово польської мови *łodka* (човен) вимовляється як *лутка*, оскільки глухий *k* асимілював собі дзвінкий *d*, який змінився на відповідний йому глухий *t*. Сталася асиміляція за дзвінкістю-глухістю. У слові української мови *смієшся*, яке вимовляється як *с'м'ійєста*, перехід *ш* у *с* відбувся за ознакою способу артикуляції: свистячий *с* уподібнив собі шиплячий *ш*. Такий приклад кваліфікують як асиміляцію за способом артикуляції. Можлива асиміляція щодо твердості-м'якості, як-от у слові *співати*, у якому звук *с* вимовляється пом'якшено під впливом палаталізованого *п*, що стоїть перед *і*, а *і* здатний пом'якшувати будь-який приголосний, у тому числі й губний *п*. Нарешті, приголосні асимілюються також і за участю носового резонатора. Слово російської мови *обман* у

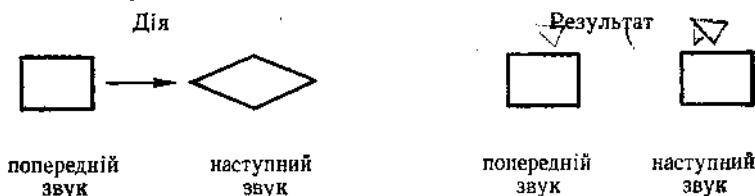
північноросійських діалектах вимовляється як *омман*. У ньому неносовий *б* повністю уподібнився носовому *м*.

Результатом уподібнювання є зменшення несхожих рис сусідніх звуків і збільшення подібних ознак. Наприклад, в артикуляції звуків *г* і *к*, які взаємодіють у слові *вогкий* (вим. *вохкий*), відмінним є місце і спосіб творення (*г* — глотковий, *к* — задньоязиковий; *г* — фрикативний, *к* — проривний). Не схожі вони і за участю голосу і шуму (перший — дзвінкий, другий — глухий). Внаслідок асиміляції (*вогкий* перетворився у *вохкий*) сусідні звуки набули схожих ознак: і *х*, і *к* — звуки задньоязикові й глухі. Різняться вони лише способом артикуляції: *х* — фрикативний, *к* — проривний. Отже, кількість відмінних ознак зменшилась. Це й ілюструє процес уподібнювання, або асиміляції.

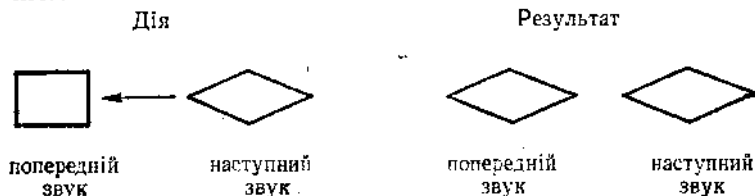
Типи асиміляції розрізняють залежно від: 1. Напряму дії. 2. Результатів. 3. Місця розташування звуків, що піддаються цьому процесу.

1. Залежно від напряму дії асиміляція буває прогресивна, при якій попередній звук уподібнює наступний, тобто його дія спрямована вперед (прогрес), і регресивна, якщо наступний звук уподібнює собі попередній, його дія скерована назад (регрес).

Схематично дію і результат прогресивної асиміляції можна передати так:

Прояв регресивної асиміляції можна передати такою схемою:

Факти різних мов свідчать про те, що частіше виникає регресивна асиміляція. Прикладом регресивної асиміляції

можуть служити слова української мови *молотьба*, *боротьба*, які вимовляються як *молод'ба*, *бород'ба* внаслідок того, що наступний дзвінкий б уподібнив собі попередній глухий т'. Такого ж типу є вимова рос. *ложка* (з *ложка*), *сделать* (із *сделать*); польськ. *rybka* (з *rybka*) — рибка, *koźba* (з *kośba*) — косовиця.

Явище прогресивної асиміляції менш поширене, але саме воно діє у російській діалектній вимові слів *Ванька*, *Колька*, *чайку*, у яких попередні пом'якшені: н' у слові *Ванька*, л' — у слові *Колька*, й — в останньому слові — впливають на подальший твердий к (пор. нормативну вимову *Ванька*, *Колька*, *чайку*) і уподібнюють його собі щодо м'якості.

У просторічній вимові *пензія* замість літературної *пенсія* теж слід вбачати прогресивну асиміляцію щодо дзвінкості: попередній сонорний н уподібнив собі глухий с, який набув дзвінкості і вимовляється як з.

Асиміляції піддаються не тільки звуки, що стоять всередині слова, але й звуки різних слів, якщо вони у мовному потоці йдуть один за одним, оскільки у потоці мови такого поділу на слова, як на письмі, не буває; пор. вимову сполучення двох слів з *хати* як *с хати*, у якому паузи після прийменника з немає.

2. За результатами розрізняють асиміляцію часткову і повну.

Наведені вище приклади регресивної (*молотьба*, *боротьба*) і прогресивної (*Ванька*, *Колька*) асиміляції становлять водночас і зразки часткової асиміляції, тобто такого уподібнювання, при якому звуки зближаються лише за однією чи кількома артикуляційними ознаками, але не перетворюються у тотожні.

Наслідком повної асиміляції стає перетворення двох різних звуків в абсолютно однакові. Це помітно в літературній українській вимові слів *россипати* (від *розсипати*), *приніши* (від *приніси*); у вимові російських слів *ишишь* (від *сишь*), *ижжарить* (від *изжарить*); у словах латинської мови *alliteratio* (від *adlitteratio* — алітерація), *immortalis* (від *inmortalis* — безсмертний).

3. За розташуванням взаємодіючих у мовному потоці звуків асиміляція буває суміжною (контактною) і несуміжною (дистанційною).

Асиміляції в основному піддаються сусідні, інакше суміжні, звуки. Наведені вище приклади і є зразками суміжної асиміляції.

Але можлива й асиміляція несуміжна. Вона виникає при взаємодії звуків, розташованих один від одного на віддалі, тобто через один чи кілька звуків. Ілюстрацією такого типу фонетичного процесу можуть служити слова російської мови *чечевица* (від *сочевича*), а також *пепел* (з *попель*).

І в першому, і в другому прикладах голосний другого складу є уподібнив собі голосний *о*, що стояв у першому складі. Поряд з цим у слові *сочевича* відбулося також несуміжне уподібнювання приголосних: звук *ч* уподібнив собі звук *с*.

При розгляді асиміляції прийнято вказувати на всі моменти прояву уподібнювання, а саме: на напрям, результат, розташування взаємодіючих елементів, чим досягається вичерпна характеристика асиміляції. Зокрема, у прикладі *легкий* → *лехкий*¹ відбулась асиміляція регресивна, неповна, суміжна, у слові *попель* → *пепел* — асиміляція регресивна, повна, дистанційна, у формі *Ванька* → *Ванькя* — асиміляція прогресивна, неповна, суміжна.

Окремим типом несуміжної прогресивної і повної асиміляції, що відбувається тільки між голосними, є явище сингармонізму, властиве тюркським і угро-фінським мовам. Сингармонізм (від гр. *σ* у *π* — разом, *h* а *g* *θ* *o* *π* і *a* — співзвучність) полягає в уподібненні афіксальних голосних кореневому голосному. Наприклад, у турецькій мові голосний суфікса у переважній більшості випадків залежить від голосного кореня. Показовим у цьому є зміна голосного в суфіксі множини *-лар* (такі своєрідні суфікси тільки множини чи тільки певного відмінка — родового, давального тощо — існують у турецькій мові); при іменникові *даш* (камінь) цей суфікс виступає з голосним *а*: *дашлар* (камені), бо такий голосний стоїть у корені; поєднуючись з коренем *ев* (будинок), цей же суфікс набуває звука *е*: *евлер* (будинки), оскільки *е* наявний у корені. За цією ознакою можна розпізнавати значну кількість слів, запозичених з тюркських мов, а саме: *базар*, *башимак*, *карман*, *кабала*, *войлок*, *набат*, *сундук*, у яких спостерігаються однотипні голосні. Однак це не означає, що тюркізми² існують тільки в такому фонетичному оформленні. Слова *башилик*, *буланий*, *орда*, *барини*, *ярлик*, *барсук* за

¹ Знак → вказує, що наступна форма утворилась від попередньої.

² Лексичні елементи, запозичені з тюркських мов.

походженням тюркські, однак відзначеної вище гармонії голосних не мають.

§ 42. Акомодация. Фонетичний процес акомодации (лат. a s s o m o d a t i o — пристосування) полягає у пристосуванні артикуляції одного звука до характеру творення іншого. Акомодация виникає при контактуванні приголосних і голосних. Цим вона відрізняється від асиміляції, яка є наслідком взаємодії сусідніх приголосних і приголосних, голосних і голосних. Пристосування спричиняється до надання звукові відтінку сусіднього звука. Повного ж перетворення звука за зразком сусіднього не буває, оскільки стикаються звуки, надто відмінні за творенням — голосні і приголосні.

Розрізняють акомодацию прогресивну і регресивну.

Якщо екскурсія (початок артикуляції) наступного звука пристосовується до рекурсії (закінчення артикуляції) попереднього звука, то таку акомодацию прийнято називати прогресивною. У цьому випадку активно діє попередній звук, він пристосовує до себе наступний. Саме такий тип акомодации виникає у ряді слів російської мови при поєднанні твердого кінцевого префікса і початкового кореневого и, як-от у слові *пред-история*. Початковий кореневий звук переднього ряду и при такому сусідстві змінює свою якість, пристосовуючись до велярної артикуляції попереднього приголосного і перетворюючись у голосний середнього ряду ы, наприклад: *предыстория, подытожатъ, подыграють, подыскають*. Це фонетичне явище закріплене на письмі: перелічені слова пишуться так, як вимовляються.

Регресивна акомодация виникає тоді, коли рекурсія попереднього звука пристосовується до екскурсії наступного. Це значить, що активно діючим виступає наступний звук. Він спрямовує рух назад, на що вказує сама назва акомодации — регресивна. Внаслідок такої акомодации в спільнослов'янську епоху утворились носові голосні о та е. Їх виникнення завдячує поєднанню у мовному потоці неносових о та е з носовими приголосними м та н. Відбулося пристосування неносової артикуляції голосних до носової артикуляції приголосних, що яскраво проявлялось у вимові цих голосних як о^н і е^н; пор.: старослов'янські *дъвь* — дуб, *сждъ* — суд, *кнѣзь* — князь, *пять* — п'ять, які вимовлялись приблизно так: *до^нб, со^нд, кне^нзь, пе^нть*.

§ 43. Дисиміляція. Дисиміляція (від лат. d i s s i m i l a t i o — розподібнювання) — це зворотний асиміляції

процес. Він вступає в дію тоді, коли поряд чи на віддалі стоять однакові або досить близькі за характером звуку. Зробити їх відмінними — ось у чому проявляється результат дисиміляції. Причини цього явища ще недостатньо з'ясовані, але незаперечно, що умовою виникнення дисиміляції виступає трудність вимови однакових чи близьких за певною характерною ознакою звуків.

Тільки намаганням полегшити вимову пояснюється виникнення нелітературної форми української мови *данба*, замість *дамба*, що утримує поєднання двох губних зімкнених — мб, один з яких, зокрема губний зімкнений м, для полегшення вимови розподібноюється на зімкнений, але передньоязиковий н; діалектної форми *свайба* замість *свадьба*, в якій у сполучі двох проривних д'б перший проривний д' дисимілювався у фрикативний й.

За напрямом дисиміляція буває регресивною і прогресивною, за місцем розташування звуків у мовному потоці — суміжною (контактною) і несуміжною (дистанційною).

Приклади розподібнення першого з двох близьких чи однакових звуків слід відносити до типу регресивної дисиміляції, наприклад: *хто* із *кто* (з давньоруського *къто*); *Євланній* (у розмовній мові) — з *Євламній*; *прахтика* (нелітературна форма) — з *практика*. Оскільки в наведених прикладах розподібнювання відбувається у звуках, що стоять поряд, то такий його тип треба іменувати суміжною дисиміляцією.

Видалки розподібнення другого з двох однакових чи близьких за характером звуків становлять зразки прогресивної дисиміляції, наприклад: укр. літературне *срібло*, (з давнього *срібро*); рос. діалектне *пролубь* (з давнього *прорубь*). Те, що розподібноюються звуки, які стоять на віддалі (*срібло* і *пролубь*), дає нам підстави твердити про наявність несуміжної дисиміляції.

Якщо розглянути характер і ступінь розподібнювання приголосних, то можна дійти висновку, що один з двох близьких або однакових приголосних розподібноюється не на будь-який з приголосних, а на досить близький звук, відмінний лише однією якоюсь ознакою. Так, задньоязиковий глухий проривний *к* у слові *кто* розподібноюється на задньоязиковий і глухий, але фрикативний *х* (*кто* → *хто*); сонорний передньоязиковий дрижачий *р* — на сонорний і передньоязиковий, але плавний — *л* (*срібро* → *срібло*) або навпаки *л* на *р* (*вельблюд* → *верблюд*); сонорний носовий

губний м — на сонорний носовий, але передньоязиковий н (*дамба* → *данба*).

~~Процес дисиміляції у мовах світу спостерігається значно рідше, ніж процес асиміляції. Проте існує ряд інших фонетичних змін, зумовлених дисимілятивними тенденціями — уникати складної чи незвичної вимови звукових сполучень.~~

§ 44. Інші типи звукових змін. Відомі такі типи інших звукових змін.

1. Гаплогія — опущення одного з двох однакових або подібних складів. Слово *березіль*, що означає назву місяця — березень (пор. у В. Сосюри: «Проходила зима, така важка й кривава, і про весну шумів водою березіль»), походить від давньоруського *березозоль*, у якому один склад *зо* випав, а в другому після редукції *ь* звук *о* в закритому складі змінився на *і* (*березозоль* → *березоль* → *березіль*). Польське *mlokosos* (молокосос) внаслідок гаплогії перетворилось на *mlokos* (одне із сполучень *os* випало).

Як і інші фонетичні процеси, гаплогія має винятки. Серед них сам термін «гаплогія», а також такі слова, як укр. *орденоносець*; рос. *металлолом* та ін.

2. Діерези — викидки приголосних; один з приголосних випадає:

а) у сполученні трьох приголосних, як-от: *чесний* (від *чест-н-ий*), *навісний* (від *на-в-мисл-н-ий*), *масний* (від *масл-н-ий*);

б) у сполученні двох приголосних: російське *обоняние* з давнього *обвоняние* (корінь — *вонь* — колись означав «запах»); словацьке *obodga* замість *obwodga* (віжки);

в) між голосними, якщо вони піддавались дії асиміляції: укр. *добре*, що походить від давнього *доброє* (фонет. транскр. *доброје*), у якому *ј* випав, а *е* асимілював собі *о*, внаслідок чого утворилась стягнена форма *добре* (*доброје* → *доброє* → *добре*).

3. Епентези — це звуки, вставлені в слова. Відомо кілька видів епентез:

а) вставлення приголосних між голосними: укр. розмовне *фіялка* (фонет. транскр. *ф'іја́лка*); рос. розмовні форми *какао* (від *какао*), *опиум* (від *опиум*); укр. літературні *Італія*, *Сіцилія* (фонет. транскр. *Іта́л'іја*, *С'іц'іл'іја*) від лат. *Italia*, *Sicilia*. Вставлення приголосних у міжголосній позиції відбувається в запозичених словах внаслідок їх фонетичного освоєння. Східнослов'янським мовам поєднання двох голосних у коренях слів не властиве.

Сполуки голосних можливі лише на стикові префікса і кореня, при поєднанні двох коренів в одному слові, як-от: укр. *поодинокий, доопрацювати, благоустрій*; рос. *соответственный; двууглекислый*;

б) вставлення голосного між приголосні: розмовне укр. *наравиться* (з рос. *нравиться*), укр. літературне *гатунок* (з нім. *Gattung*);

в) вставлення приголосних між приголосні: укр. літературне *срок* (від *срок*), розмовне *срам* (від *срам*).

4. Протези — голосні або приголосні звуки, поставлені на початку слова. Приклади протетичних приголосних: укр. літературні *Ганна* (з *Анна*), *вогонь* (з *огонь*), *гострий* (з *острий*); діалектні — *Іван* (з *Іван*), *Гандрій* (з *Андрій*). Зразки протетичних голосних: укр. літературні *імла* (з *мла*), *іржа* (з *ржа*); рос. діалектне *Ильовена* (з *Львовена*).

5. Більш складний випадок звукової зміни — метатеза (перестановка суміжних або несуміжних звуків чи складів). Прийнято вважати, що цей процес властивий, як правило, словам іншомовного походження, наприклад: рос. *мрамор* (з лат. *marmor*), укр. *тарілка* (з нім. *Teller*). Аналіз прикладів, взятих з слов'янських мов, не підтверджує цієї думки. Так, російське *почтевать* з'явилося з *почтевать*; укр. *суворий* із *суровий*; укр. діалектне (Сумська обл.) *зікратий* — від *зіркатий*, де корінь *-зір-*; середньокарпатське *тко* із давнього *къто*; словацьке *hmla*, чеське *mlha* з праслов'янського *mygla*.

6. Субституція, або заміщення одного звуку іншим, буває у випадках запозичень лексем. У запозиченому слові заміщається не властивий запозичуваній мові звук якимось близьким за акустичними особливостями звуком чи звукосполученням. Так, звук *ф* у багатьох словах, що прийшли в розмовну українську мову з грецької та інших західноєвропейських мов (українська мова, як і інші східнослов'янські мови, не знала звука *ф*), замінювався звуками *п* (*Пилип*, пор. рос. *Филипп*), *х* (*Хома*, пор. рос. *Фома*) або звукосполученням *кв* (*квасоля*, рос. *фасоль*). Ця вимова згодом закріпилася у літературній мові.

Заміщенням є також вимова, що інколи трапляється в окремих мовлях, сполучення звуків *хв* замість *ф* у порівняно недавніх запозиченнях, таких, як *факт* (вим. *хвакт*), *ферма* (вим. *хверма*).

7. Гіперизми — своєрідний тип заміщень звуків, який кваліфікується як відхилення від історично належних словам звучань. «Гіперизми, — пише Л. А. Булаховський, —

особливо часто спостерігаються там, де існує в житті зіштовхування двох способів мовлення — зразкового (особливо — літературного) і «гіршого» — народноговіркового (з усвідомленням його меншої громадської вартості)¹. Мовляни, які не знають норм літературної мови, щоб уникнути, як їм здається, неправильностей у своїй вимові, іноді замінюють звуки і звукосполучення у тих словах, у яких вони повинні бути. Таку заміну можна почути у вимові російських слів типу *хвост*, *хватать*, які вимовляють як *фост*, *фатать*. Не знаючи, що в російській мові існують свої власні, не запозичені слова із звукосполученням *хв*, окремі мовці ставлять їх в ряд з тими іншомовними лексемами, у яких спостерігається неправильна заміна *ф* на *хв*, і допускають тим самим помилку у вимові своїх власних слів.

§ 45. Незумовлені зміни звуків. Незумовленими з погляду сучасних норм фонетичної системи називаються зміни, що відбуваються за будь-яких фонетичних умов, у які потрапляє звук (на початку, в середині або в кінці слів, під наголосом чи не під наголосом і ін.). Так, наприклад, звук давньоруської мови, що позначався буквою *ѣ* (ять) і вимовлявся приблизно як дифтонг *іе*, дав в українській мові *і*, а в російській мові *е*: *дѣд* → укр. *дід*; рос. *дед*. Перехід давнього *ѣ* в *і* та *е* не пов'язаний з відкритим чи закритим, наголошеним чи ненаголошеним, початковим чи кінцевим складами, пор.: *лѣсъ* → укр. *ліс*; *дѣдъ* → рос. *дед* (наголошений закритий склад), *сѣно* → укр. *сіно*; *дѣло* → рос. *дело* (наголошений відкритий), *пѣсокъ* → укр. *пісок*; *ѣда* → рос. *еда* (ненаголошений відкритий); *вѣнѣкъ* → укр. *вінок*; рос. *венек*; *собѣ* → укр. *собі*; рос. *себе* (початковий і кінцевий склади). Другий приклад. Спільнослов'янський *о* носовий, який у старослов'янській мові позначався буквою *ѡ*, змінився в українській і російській мовах на *у* (*дѡбъ* — дуб), а носовий *е* (старослов'янський *ѣ*) — на *я* (*кѣназь* — князь). Третій приклад. У давньоруській мові голосні неповного творення *ѣ* і *ь* у позиції під наголосом і перед складом із зредукованим *ѣ* і *ь* змінилися у голосні повного творення: *ѣ* на *о*; *ь* на *е*; зокрема: *сѣнь* → *сон*, *дѣнь* → *день*, а в кінці слова, перед складом з голосним повного творення, а також перед складом

¹ Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959, с. 198.

із зредукованим сильним вони зредукувалися повністю: *столъ* → *стіл*, *сѣто* → *сто*, *сѣнъмь* → *сном*.

Такі зміни на відміну від позиційних і комбінаторних звукових змін називають спонтанними (лат. *s p o n t a n e u s* — самовивідний).

Дослідження історичного розвитку мов показує, що спонтанні зміни звуків визначають історичний розвиток звукової системи. Будучи регулярними, вони охоплюють увесь словниковий склад мови на певному етапі її розвитку. Це стає причиною історичної змінності звукової системи. Назвемо кілька прикладів. У сучасних українській і російській мовах немає голосних неповного творення. Тим часом в історії цих споріднених мов такі звуки були, це голосні **ъ і ь**.

Наслідком дії спонтанних звукових змін стають процеси конвергенції і дивергенції.

Конвергенція (від лат. *с o n v e r g e n t i o* — ті, що сходяться) — це поєднання двох або кількох фонем в одному звукові, що відбувається внаслідок діяння певних звукових процесів. Зразок конвергенції становить поєднання в одному звукові сучасної російської мови — *е* давньоруських дифтонгічного **ѣ** і монофтонга *е*: *дѣдъ* → *дед*, *нести* → *нести*. Другим прикладом злиття двох звуків в одному можуть бути давні німецькі дифтонги *іе* та *іо*, які в літературній мові злилися з довгими голосними *і* та *іо*, наприклад: *Lied* (вим. *лііт*) — пісня, *fuhr* (вим. *фуур*) — їхав.

Дивергенція (від лат. *d i v e r g e n t e* — виявляти розходження) — розщеплення одного звука на два його варіанти або на два звуки. Так, внаслідок занепаду глухих давньоруської мови **ъ і ь** давній звук *о* розвинувся в українській мові у відкритому складі в *о* (*коні*), у закритому в *і* (*кінь*).

§ 46. Нефонетичні зміни звуків. Нефонетичні зміни звуків виникають внаслідок асоціацій (від лат. *a s s o c i a t i o* — поєднання) між словами або їх формами, коли зміна звука відбувається за співвідносністю до іншого слова або до іншої форми цього ж слова. Своєрідність нефонетичних змін проявляється в тому, що виникають вони всупереч фонетичним процесам, наперекір зумовленим звуковим змінам. Ось кілька фактів. Українській мові відоме історичне чергування *о* з *і*. Пов'язане воно з характером складу: у відкритому складі чується *о* (*ко-ня, во-за*), у закритому — *і* (*кінь, віз*). За дією цієї фонетичної закономірності в сучасній українській мові мали бути такі форми

іменника *кінець*, що походить з давнього трискладового слова *конець* (ко-нь-ць):

Н. в. <i>конець</i> (ко-нець)	З. в. <i>конець</i> (ко-нець)
Р. в. <i>кінця</i> (кін-ця)	О. в. <i>кінцем</i> (кін-цем)
Д. в. <i>кінцю</i> (кін-цю)	М. в. <i>кінці</i> (кін-ці)

Але ж форма називного і знахідного відмінків всупереч названим вище фонетичним умовам (у відкритому складі — о, в закритому — і) має в сучасній літературній мові у відкритому складі і: *кі-нець*.

Пояснити це порушення фонетичної норми сучасної української мови у називному і знахідному відмінках можна асоціацією, завдяки якій за зразком до більшості форм непрямих відмінків (у яких давнє о в закритому складі фонетично перейшло в і) у відкритому складі о змінилось на і.

Інший приклад. У російській мові існує фонетично зумовлене чергування *э* з *о* *с'эло* — *с'ол*¹, *в'эсло* — *в'бсла*. Такий перехід можливий при наявності трьох умов, а саме: 1. З *о* чергується лише такий звук *э*, який походить з давнього *е*. 2. Перехід *э* в *о* відбувається лише у випадку, коли *э* попадає в наголошений склад. 3. Зміна *э* на *о* стається лише тоді, коли за складом з *э* іде твердий приголосний.

Відсутність хоч однієї з цих умов не приводить до чергування *э* з *о*. Так, у словах *с'эно*, *д'эт* немає такого переходу, бо *э* походить з *ѣ*, а не з давнього *е* (пор.: колишні *дѣдѣ*, *сѣно*); у формі слів *в'эзу*, *н'эсу* звук *э* походить з давнього *е*, але не змінюється на *о*, оскільки наголос падає не на склад з *э*; у числівниках *с'эм*, *д'эв'ат* звук *э* також відповідає давньому *е*, більш від того — в обох словах склад з цим звуком наголошені, проте зміни *э* на *о* немає, причина цього — наявність подальшого пом'якшення приголосного *м'* — у слові *семь*, *в'* — у слові *девять*).

Отже, у російській мові фонетична зміна *э* на *о* чітко зумовлена певними причинами. Але, незважаючи на це, в орбіту зазначеного чергування введено окремі типи слів, у яких перелічених причин для фонетичних змін немає. Таке сталося з словами типу *звезда*, *гнездо*, у яких *э* походить не з давнього *е*, а з колишнього *ѣ* (звѣзда, гнѣздо). За фонетичною закономірністю російської мови у цих

¹ В односкладових словах наголос не ставиться.

словах мав бути в ненаголошеній і наголошеній позиціях звук *э*: *звезда́, звѣзды; гнездо́, гнѣзда*. Тим часом у сучасній російській мові узвичаєні форми *звезда, гнездо, але звѣзды, гнѣзда* (фонет. транскр. — *зв'ѣды, гн'ѣзда*). Заміна *э* на *о* сталась за зразком вимови слів *с'а́стра — с'о́стры, в'эсна́ — в'осны; в'эдра́ — в'о́дра, с'э́дло — с'о́дла*, у яких перехід *э* в *о* відповідає всім трьом переліченим вище фонетичним умовам.

Фонетично зумовлене чергування давнього *е* з *о* у словах типу *лѣдышка — лѣд, медовик — мѣд* вплинуло і на вимову слів *лѣс, лѣн*, у яких *о* походить не з давнього *е*, а з колишнього *ь*. І в цьому випадку зміна звуків відбулась за зразком до інших слів.

Такі асоціативні зміни звуків прийнято називати змінами за аналогією (від гр. *ἀναλογία* — відповідність).

Діючи всупереч фонетичним закономірностям, аналогія порушує стрункність звукових змін. Ось два приклади.

У давньоруській мові фонетично виникла зміна *г, к, х* на *ж, ч, ш* і *з, ц, с*. Це історичне чергування повною мірою представлене в сучасній українській мові: *нога — ніжка — нозі, рука — ручка — руці, вухо — вушко — у вусі*. У російській мові воно порушене внаслідок дії аналогії: *рука — ручка, але руке* замість *руце*, де звук *ц* змінився на *к* за зразком більшості форм цього слова: *рука, руку, рукою*. Таке ж сталося і в словах типу *нога — ножка, але на ногѣ, ухо — ушко, але в ухе*. Аналогія порушила фонетичну закономірність.

У слові української мови *вісім* звук *і* в другому складі виник не в результаті фонетичних змін, а за аналогією до слова *сім*. Поява цього звука змінила не тільки звучання слова, а й його складоподіл. У ньому виділяються два склади: перший відкритий, другий закритий — замість одного закритого *вісм* із звуком *і*, що з'явився на місці споконвічного *о*. Так аналогія зумовила виникнення звука там, де він фонетично з'явиться не міг, що й змінило фонетичну структуру слова.

Явище аналогії поширене не тільки у фонетиці, а й у граматиці (див. § 103).

Нефонетичними є також зміни звуків, пов'язані з розрізненням граматичних ознак слів, наприклад: недоконаного чи доконаного виду (укр. *привозити — привезти*), однини чи множини (нім. *die Mutter — мати, die Mütter — матері*) та ін. Такі зміни називають ще морфологічними (морфологічні чергування) і розглядають їх у морфології (див. § 104).

§ 47. **Поняття звукового закону.** Фонетичні зміни тієї чи іншої мови мають загальний характер. Це значить, що коли у мові відбувається відповідна звукова зміна, то вона охоплює всі випадки, в яких трапляються ті ж самі звуки в однакових умовах. У російській літературній мові, наприклад, дзвінки приголосні приглушуються у кінці всіх слів без уваги на їх значення чи фонетичні або морфологічні ознаки. Звук **ѣ** дав в українській мові і незалежно від структурних особливостей слів. Це ж зауваження слід віднести і до всіх інших звукових змін цих типів. З цієї спільності випливає поняття звукового закону. Звуковий (фонетичний) закон — це формула, яка констатує регулярні, послідовно здійснювані відповідності між звуками однієї мови в її сучасному стані, або між звуками однієї мови в її історії, або, нарешті, між звуками споріднених мов чи діалектів у плані сучасному й історичному.

Дія фонетичного закону чітко визначається умовами його виявлення. У кожній мові вони своєрідні, що відбивається на специфіці законів окремих мов і на можливості чи неможливості їх виникнення. Оскільки це так, то доводиться говорити про існуючу обмеженість дій фонетичних законів. Вони діють лише в одній або в групі споріднених мов, а не в усіх мовах взагалі. Всеохоплюючих фонетичних законів немає. У цьому обмеженість їх дії у просторі.

Щоб зрозуміти обмеженість діяння фонетичних законів у просторі, достатньо порівняти деякі процеси хоч би української, російської і білоруської мов, близька спорідненість яких пояснюється їх походженням з одного спільного джерела — давньоруської мови. Після занепаду в давньоруській мові глухих **ъ** і **ь** у діалектах, що лягли в основу української мови, відбулися процеси, наслідком яких стало чергування о та е (у відкритому складі) з і (в закритому складі): роду — рід, осені — осінь. Цей закон виявився однією з найхарактерніших фонетичних рис української мови. У російській і білоруській мовах ці та інші слова такого типу існують, проте в жодному з них переходу **о**, **е** в **і** немає. Фонетичний закон, властивий українській мові, не став всеохоплюючим: не поширився на близькі за спорідненістю мови — російську й білоруську.

Або ще один приклад. Колись у слов'янських мовах діяв фонетичний закон, за яким задньоязикові звуки **г**, **к**, **х** переходили в **ж'**, **ч'**, **ш'** (перед голосними переднього ряду **и**, **е**, **ь**) і в **з'**, **ц'**, **с'** (якщо далі йшов голосний **ѣ**). Внаслідок

дії цього закону виникли чергування типу рос. *теку* — *течет* (з *текет*), *могу* — *может*; укр. *рука* — *ручка* — *руці* та ін. Цей закон діяв у східнослов'янських мовах, але його не знають, наприклад, споріднені балтійські мови, пор.: рос. *четыре* і литов. *keturi*, укр. *ціна* і литов. *kaina*. І в цьому слід вбачати обмеженість фонетичних законів територією їх поширення.

Крім цього, дія фонетичного закону пов'язується з певним історичним періодом, протягом якого звуковий закон залишається діючим, а після нього може втратити свою силу. Так проявляється обмеженість фонетичних законів у часі. Вони діють лише в певний відрізок часу з урахуванням усіх конкретних умов, а не в усі епохи розвитку тієї чи іншої мови.

Звернемося до фактів. Названий вище закон переходу задньоязикових звуків *г, к, х* в *ж, ч, ш* і *з, ц, с* давньоруської мови діяв лише у певну історичну добу, а потім втратив свою силу. В сучасній російській мові, наприклад, задньоязикові звуки перед голосними переднього ряду лише пом'якшуються, але не чергуються, пор.: *кино, хирург, гитара*.

Характерним для певної історичної доби є також закон фонетичного переходу звука давньоруської мови *е в о* (у наголошеній позиції після м'якого приголосного перед твердим приголосним), як-от у слові *медъ* → *мёд* (вим. *м'от*). Це підтверджують слова російської мови (у якій збереглось історичне чергування *е з о*) без зміни е на о: *аптека, карета, земский, современный*, які є прикладом пізніших запозичень (перші два приклади) або пізнішого творення (інші два приклади), коли закон переходу *е в о* уже не діяв. Цим пояснюється, зокрема, один з винятків існуючого в російській мові правила чергування *е з о* у наголошеній позиції після м'якого перед твердим приголосним (докладніше про це див. у § 46).

Знання звукових законів допомагає глибше усвідомити закономірності розвитку фонетичних систем окремих мов і груп споріднених мов. Зокрема, на основі даних фонетичних законів встановлюється звукова спорідненість спільних за походженням слів. Так, знаючи, що в старослов'янській мові могли чергуватися носові *о та е* (*ж || а*) і що *ж* дав у східнослов'янських мовах *у*, а *а* — звук *а* (з попереднім пом'якшеним приголосним), — можна твердити, що в словах *мука* і *м'який* один і той самий корінь.

Завдяки фонетичним законам окремих мов визначаються закономірні відповідності звуків споріднених мов. Так, вияв-

лено, що латинському глухому *t* відповідає німецький дзвінкий *d* (лат. *trēs*, нім. *drei* — три); грецькому і латинському *d* (гр. *demō* — дім) відповідають слов'янський *d* (укр. *дім*), німецький *z* (*Zimmer* — кімната). Такі відповідності ставлять на твердий ґрунт порівняльно-історичне вивчення споріднених мов, реконструкцію не засвідчених у пам'ятках форм слів. У цьому одне з важливих значень встановлення фонетичних законів при вивченні мов.

§ 48. Орфоепія. Вимовні норми мови. Дослідження звукового складу літературної мови тісно пов'язане з виробленням вимовних норм. Відділ практичного мовознавства, який встановлює правила літературної вимови, називається орфоепією (від гр. *ο γ τ η ο ς* — правильний і *ε ρ ο ς* — мовлення, розповідь, пісня).

Орфоепічних норм, спільних для всіх мов, не існує. Вони виникають на базі конкретних літературних мов і встановлюються як загальнообов'язкові для всіх членів суспільства, що користуються відповідною мовою, з метою полегшення спілкування і взаємного порозуміння.

В орфоепії розглядаються особливості вимови голосних і приголосних звуків, вимови всіх можливих звукосполучень й існуючих у мові фонетичних процесів, а також норми наголосу й інтонації.

Докладний опис орфоепічних особливостей певної мови потрібний не лише іноземцям, які вивчають чужу мову; а й тим, для кого ця мова є рідною. Річ у тому, що немало мовців у дитинстві набуває навичок вимови звуків під впливом діалектного оточення. Говіркові ж елементи, що відрізняються від прийнятої літературної традиції, визнаються за порушення норми літературної мови. Щоб позбутися діалектного впливу, потрібне не тільки свідоме розуміння орфоепічних норм, а й уміння протиставити їх говірковій вимові. Це, зокрема, має стати однією з провідних тез методичної роботи вчителів-мовників. Проілюструємо це кількома прикладами.

В українській літературній мові пом'якшена вимова звука *р* допустима лише на початку складу. В кінці складу цей звук артикулюється твердо. Діалектна вимова звука *р* розходиться з такою нормою. На значній території Лівобережної України звук *р* вимовляється пом'якшено в кінці слова: *кобзарь*, *писарь*, *димарь*; на іншій території України він звучить твердо на початку складу; наприклад: на Чернігівщині вимовляють *куру*, *вару* замість *курю*, *варю*, а на Закарпатті — навіть *зор'я*, *бур'я* замість *зоря*, *буря*.

Природно, що у вимові цього звука слід призвичаюватись до літературної норми.

В оволодінні орфоепічними нормами треба не тільки виробити вміння правильно, згідно з літературною традицією вимовляти окремо взяті звуки, а й навчитись чітко артикулювати їх у мовному потоці, де проявляють дію і сусідні звуки, і фонетичні позиції, у які потрапляє звук (початок чи кінець слова, наголошеність чи ненаголошеність складу). Так, норму літературної української мови становить дзвінка вимова кінцевих приголосних, наприклад: *сад, дід, ніж*. Зберігається дзвінкість приголосних і в кінці складів перед глухими приголосними, як-от: *риб-ка, діж-ка, лож-ка*. Тим часом це орфоепічне правило порушує значна кількість представників різних діалектів української мови, вимовляючи *сат, діт, дішка, лошка, рипка*.

Наголос — важлива фонетична одиниця, що пов'язується з розрізненням форми слова (*руки* — називний відмінок множини і *рукі* — родовий відмінок одиниці), а також значення слів, пор.: *атлас* — збірник географічних, історичних та ін. карт і *атлас* — шовкова або напівшовкова тканина, блискуча і гладенька з лиця. З огляду на це байдушність до наголошеності слів неприпустима.

Пильнувати правильну вимову звуків так само важливо, як і стежити за орфографією слів, бо дотримання орфоепічних норм є вагомою ознакою культури мови — складової частини загальної культури людини.

§ 49. Письмо; його значення. Суспільна роль звукової мови як засобу спілкування і вираження думок велика. Проте вона обмежена у просторі і часі; її чути на незначній віддалі, вона сприймається лише в момент мовлення. Долає названі недоліки звукової мови письмо — допоміжний засіб спілкування на віддалі і закріплення мови в часі, засіб, який позначає ті або інші елементи повідомлення (слова, склади, звуки) начертальними знаками чи зображеннями. Мова і письмо як система умовних графічних знаків, використовуваних для передачі повідомлень іншим людям, почали своє існування не водночас. Як допоміжний засіб письмо виникло на високому щаблі історичного розвитку людства. Його поява припадає на час виникнення класового суспільства і держави, у якій з'явилась потреба в листуванні всередині країни і з закордоном, у збереженні адміністративних, торговельних та інших державних і приватних актів. З часу застосування письма почалась епоха документальної історії людства

Розвиток науки і культури, до яких, як до живлющого джерела, тягнеться людина, завдячує засобові вираження думок у писемній формі. Тепер кожен, хто прагне до знань і освіти, не уявляє себе без можливості користуватися письмом.

Без письма людські знання залишаються недовговічними, і тому без нього не уявляється існування серйозних наукових і технічних знань. Це торкається кожної галузі науки, історії суспільства взагалі. Письмо, поряд з яким і з тією ж метою використовуються радіо і різні форми звукозапису, не втратить свого значення і в майбутньому через свою незаперечну перевагу: можливість компактно осягти писаний текст.

Протягом тисячоліть письмо задовольняло потреби людства передавати надбаня думки на віддалі і зберігати їх для наступних поколінь. Писемні пам'ятки доносять до сучасних епох «голос» минулого. Тільки вони в змозі заповнити «білі плями» історії. Щоб пояснити це, пошлемося на такий приклад. Ще в другій половині минулого століття історія Греції до VI ст. до н. е. залишалася маловідомою: не було будь-яких предметних чи писемних пам'яток. Старогрецькі ж міфи й епос (наприклад, поеми Гомера «Іліада» й «Одіссея») історики не визнавали за достовірні історичні дані. На цій підставі заперечувалась не тільки згадка в Гомера про критську державу Мінос, а й оповідання про троянську війну. Потрібні були достовірні історичні факти, які підтвердили б дані художніх творів. І вони були знайдені. 1870 року на березі Егейського моря учені розкопали залишки легендарної Трої, а згодом й залишки Мікени на півострові Пелопоннесі. Початок нинішнього століття був ознаменований новим відкриттям: на острові Крит пощастило розкопати розкішний палац, умовно названий «палацом Міноса». Його велична архітектура, водопровід і художні вироби із золота і срібла свідчили про таку високу культуру місцевих мешканців, якої стародавня Греція у V ст. до н. е. не знала. Але при всій великій цінності знайдених пам'яток культури багато дечого у відкритій цивілізації залишалось неясним. Зокрема, загадковим було те, який народ жив у свій час на острові Крит, якою мовою він говорив, яким був соціальний лад того стародавнього суспільства. Відповіли на ці запитання виявлені тут писемні пам'ятки. Розшифровка глиняних табличок з письменами внесла уточнення в історію грецького народу, яка сягнула на дві тисячі років

до нашої ери. Достовірний історичний матеріал дали лише писемні пам'ятки.

Історичні пам'ятки бувають написані різними письментами, чимало з яких становить загадку для вчених. Через це дослідження мистецтва письма було актуальним і не втрачає актуальності й тепер. При наявності ще значної кількості нерозшифрованих письмен воно сприймається як ключ, що відкриває незнане в історії давніх цивілізацій.

§ 50. Типи начертального письма. Розвиток письма охоплює період у кілька тисяч років, протягом якого удосконалювались знаряддя письма; змінювався матеріал, на якому писали, і найголовніше — способи відтворення звукової мови. Зараз існує близько чотирьохсот видів письма, у кожному з яких писемний знак має певну форму. Однак у теорії письма і в його історії не це становить провідну проблему.

Важливою ознакою письма як засобу передачі мови є не графічна форма знака, а те, які елементи мови — цілі повідомлення, окремі слова, склади чи звуки — позначаються знаками. Відповідно до цього встановлюють чотири основних типи письма: піктографічне (від лат. *pictō* — малюю), або малюнкове, його ще називають піктографією; ідеографічне (від гр. *idea* — ідея, поняття), або ідеографія; складове і буквено-звукове.

У піктографічному письмі кожен його зразок становить «оповідання в малюнках». Читати його так, як ми читаємо газету чи книгу, не можна. Малюнки піктографії піддаються лише тлумаченню, подібно до того, як ми розшифруємо гумористичні оповідання у малюнках відомого датського художника Бідструпа.

Піктограми (знаки, що застосовуються у піктографічному письмі) розшифровуються незалежно від передачі їх звуковою мовою. Вони зрозумілі людям, що говорять різними мовами, адже малюнки передають лише зміст повідомлення, але не відображають мовні форми.

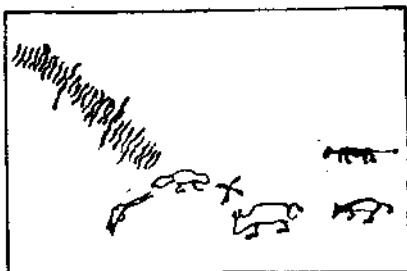
Піктографію використовували для передачі виробничих та інших важливих повідомлень, наприклад, для відтворення мисливських маршрутів, запису пам'ятних подій, укладення торгових договорів тощо. Малюнок 22 передає піктографічний запис умов обміну (умовний знак — хрест) 30 убитих на полюванні (знак рушниці) бобрів на бізона, морську видру і вівцю.

Малюнкові записи створювалися стародавніми народами у період ранньої цивілізації у доісторичному Єгипті, Фінікії, на острові Крит, в Іспанії, у стародавньому Китаї.

У багатьох народностей Сибіру таке письмо було поширене до Великої Жовтневої соціалістичної революції. У наш час піктографічним письмом користуються племена Північної Америки, Центральної Африки й Австралії.

Піктографічне письмо зручне тим, що воно долає мовні бар'єри: з його допомогою можуть спілкуватися різномовні племена і народи. Ця особливість піктографічного письма широко використовується в повсякденному житті всіх народів світу. Своєрідними елементами піктографії є малюнки на вивісках, знаки правил вуличного руху, які дедалі стають міжнародними.

Однак піктографічне письмо не позбавлене суттєвих недоліків, тому воно було замінене іншими, досконалішими типами письма. Один з найважливіших його недоліків полягає у тому, що піктограми здатні передавати лише конкретні значення. Зображення предметів та істот

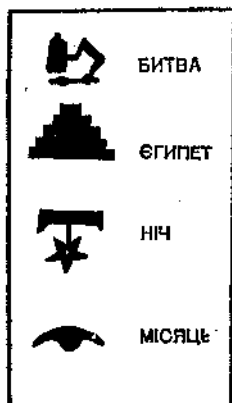
Мал. 22. Торгова угода.

розуміється конкретно. Так, малюнок людини означає людину, контури юрти — юрту, коло з променями — сонце. Абстрактні поняття піктографічне письмо передавати не може.

Порівняно з піктографією ідеографічне письмо становить досконаліший тип письма. Воно розвивалося на ґрунті піктографії і стало наслідком перетворення малюнків на умовні знаки, символи, в яких губиться зв'язок малюнка з конкретним предметом, наприклад: зображення піраміди сприймається не як піраміда, а як символічне відтворення Єгипту (див. мал. 23). Тому ідеографічне письмо називають ще символічним. Воно здатне передавати те, що наочно не існує, і тому не піддається конкретному зображенню, як-от абстрактні поняття. Наприклад, дієслівне поняття «іти» відтворюється зображенням двох ніг, а поняття «прохолодний» передається посудиною, з якої тече вода (див. мал. 24). З огляду на те, що основна одиниця ідеографічного письма — ідеограма служить відтворенням поняття, цей тип письма іменують ще понятійним. Ідеографічне письмо дає змогу передавати речення слово за словом.

Відомо кілька систем ідеографічного письма, які виникли і розвивалися незалежно одна від одної у Месопотамії,

Єгипті, Китаї і Центральній Америці. Деякі з цих систем втрачені і були замінені досконалішими типами письма. Надзвичайну стійкість виявило ідеографічне письмо в Китаї. Воно виникло понад чотири тисячоліття тому і проіснувало дотепер. Знаки китайського письма за цей час еволюціонували від картинного зображення до умовних значків, які називають ієрогліфами (від гр. *hieros* — священний і *glyphe* — різьба). Система ієрогліфічного письма надто складна. Достатньо сказати, що існує близько 60 тисяч китайських ієрогліфів. Велика кількість знаків потрібна для передачі існуючих понять, яким мають відповідати окремі позначення.

Мал. 23. Єгипетське образно-символічне письмо.

Мал. 24. Ідеограми для позначення дієслів і прикметників.

Може виникнути запитання: чому при всій своїй складності і незручності користування це письмо проіснувало такий тривалий час і не було замінено іншими типами письма? Насамперед, це пояснюється намаганням панівних класів створити перешкоду для поширення грамотності серед народних мас. По-друге, пояснення цьому можна знайти і в особливостях самої мови. У китайській мові майже немає морфологічних показників слів: префіксів, суфіксів, флексій. Синтаксичні зв'язки передаються в основному завдяки порядку слів. Тому проста послідовність розміщення знаків-слів дає можливість зв'язано передавати мовлення. По-третє, серед інших причин однією з важливих є та, що така форма писемних зносин задовольняла досить різноманітне з погляду мов і діалектів суспільство цієї країни. В Китаї нараховується велика кількість мов і надто відмінних діалектів. Зрозуміти їх допомагають ієрогліфи, що передають

поняття, а не звучання, яке може бути відмінним у мовах різних народностей.

І все-таки сучасна доба наукового і технічного прогресу, розвитку світової культури не вкладається у цю писемну систему. Тому поставлено питання про реформу китайського письма, зокрема про заміну його буквено-фонетичним письмом. Оскільки одразу здійснити це досить складно, вирішено провести реформу в два етапи: спростити написання ієрогліфів і поступово вводити звукове письмо на базі латинського алфавіту.

Ідеографічне письмо дає змогу спілкуватися людям, які не знають діалекту чи мови співбесідника. У цьому одна з переваг ідеографії над іншими типами письма. Проте ідеографічне письмо надто важке для засвоєння. До того ж воно не здатне передати всіх формальних ознак слів тих мов, у яких слова поділяються на префікси, корені, інфікси, суфікси, флексії. Це й спричинилося до заміни у більшості народів ідеографії простішими типами письма.

Складове, або силабічне (від гр. *συλλαβή* — склад), письмо являє собою один з різновидів фонографії (від гр. *φωνή* — звучання і *γράφω* — пишу). Фонографія передає мову в її фонетичному оформленні, при якому графічний знак виступає носієм не значення, а звучання. Складовим письмом називається тому, що його знаки передають цілі склади, тобто сполучення приголосних і голосних.

На відміну від ідеографічного письма, у якому ідеограми виражають відповідні поняття, у складовому письмі силабами служать для передачі певного складу в будь-якому багатоскладовому слові. Пояснити особливість складового письма можна на такому спрощеному прикладі, побудованому на зразках складів української мови. Уявімо собі, що слово *кіт* позначається якимось значком (силабею). Цю силабему, взяту окремо, ми сприйматимемо на письмі як одиницю, яку треба відповідно читати і розуміти її зміст. Цю ж силабему можна вживати і як склад у деяких словах, не пов'язуючи її із значенням *кота*, як-от у словах *клекіт*, *плескіт* тощо. Силабема тут передає не поняття, а набір звуків, що становлять склад слова. У цьому й полягає особливість складового письма, відмінного від усіх попередніх типів писемності. Складове письмо було у вавилонян, ассирійців стародавніх персів. Розвинулося воно з ідеографічного письма шумерів, або шумерійців, — стародавнього народу, який жив у Південній Месопотамії у IV—II тисячоліттях до н. е.

У Стародавній Індії засвідчено кілька систем складового письма: у III ст. до н. е. існували системи брахмі і кхарошті; у VIII ст. н. е. склалась система деванагарі, яка функціонує і зараз.

Складовим письмом користуються японці. Їх письмо засноване на китайських ієрогліфах.

Другим різновидом фонографії є буквено-звукове, або алфавітне письмо, у якому графічний знак служить для передачі окремих звуків — приголосних чи голосних. Алфавітне письмо поділяється на консонантне (від лат. *соnсоnans* — приголосний), знаки якого передають тільки приголосні звуки, і консонантно-вокалізоване (від лат. *восаlіs* — голосовий), знаки якого передають як приголосні, так і голосні звуки.

Як твердять учені¹, поява буквено-звукового письма була логічним розвитком складового. Почалось воно з виникнення консонантних, а не консонантно-вокалізованих систем. Велику роль у цьому відіграло фінікійське письмо, у якому кожен знак передає, як правило, один звук мови. У фінікійській системі фіксувалися не всі звуки, а тільки приголосні або склади з одним приголосним і з будь-яким голосним. Можливість передавати самі лише приголосні зумовлювалась особливостями семіто-хамітських мов (староврейської, фінікійської, арабської), у яких лексичне значення слова виражається лише приголосними. Голосні служать тільки для розрізнення граматичних форм часу, способу, стану тощо. Так, в арабській мові сполучення приголосних КТБ становить корінь, що виражає абстрактне поняття «письмо». Голосні, що вставляються всередину кореня, створюють словоформи: КаТаБа — написав, уКТуБ — пиши.

Відповідно до особливостей своєї мови греки, використавши фінікійське письмо, застосували систему знаків як для приголосних, так і для голосних, чим і поклали початок існуванню консонантно-вокалізованого письма.

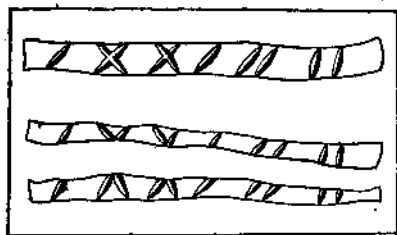
На основі грецького виникли етрусський, латинський, слов'янські — кирилиця і глаголиця, вірменський, грузинський та інші алфавіти. Продовженням кирилиці є російський алфавіт, яким користуються тепер болгари, серби, росіяни, українці, білоруси, усі тюркські народи,

¹ Про розвиток письма в різних народів див.: Истрив В. А. Развитие письма. М., 1961; вид. 2. М., 1965.

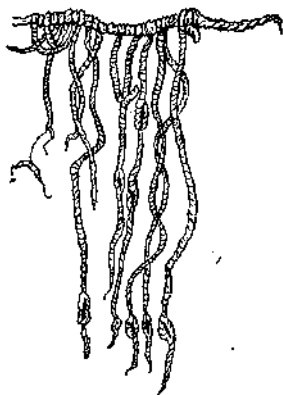

що живуть у Радянському Союзі, а також марійці, мордва та інші народи Півночі і Далекого Сходу.

Фонографія в обох її формах є найзручнішим для вживання типом письма. Вона нараховує кілька десятків знаків, які у фонографічному письмі прийнято називати буквами. Це сприяє легкому засвоєнню системи письма, що надзвичайно важливо для розвитку освіти, поширення культури і досягнення наукового прогресу. Водночас фонографія, зокрема її різновид — буквено-звукове письмо, забезпечує більш-менш точну передачу повідомлення завдяки можливості відтворити всі елементи будови слова і синтаксичних зв'язків слів.

Мал. 25. Бирка ціла і розколена.

Мал. 26. Перуанські лічильні шнурки.

Перелічені типи письма не існували і не існують у чистому вигляді. У піктографічному письмі були елементи ідеографії. Ідеографія не позбавлена елементів малюнкowego письма, а в окремих випадках має ознаки складового письма. Не буває чистого і буквено-звукового письма. Наприклад, серед букв алфавіту української мови поряд з фонограмами, що передають один звук (а, б та ін.), є ряд знаків-силабем (я, ю, є, ї), що відтворюють цілий склад: *яма, моє* (вим. *ја-ма, мо-је*).

§ 51. Так зване предметне письмо. Для передачі повідомлень на віддалі люди не завжди користувалися письмом у прямому розумінні цього слова, тобто начертальним, графічним письмом. Історії відомі цілі системи застосування так званого предметного письма для різного роду повідомлень, нагадувань, укладання угод тощо.

Серед засобів предметного письма досить поширеними в окремих народів були і залишаються тепер бирки, що

Їх використовують найчастіше для обліку днів, тижнів, для складання боргових списків. Так, зарубки на бирках становлять незаперечний документ грошових одиниць боргу: одна половина розщепленої бирки залишається у кредитора, а друга — передається боржникові. Коли повертають борг, усіякі сумніви і прояви обману відкидаються при зіставленні обох половинок бирки і точному збігові зарубок. Зразок такої бирки подано на мал. 25.

Згадку про бирку знаходимо і в творі І. Франка «Борислав сміється», але тут вона фігурує не як торговельний документ, а як зарубка заподіяних капіталістами кривд трудовому люду.

Ускладнені форми зарубок відомі під назвою жезлів вісників. Ними користувались в Європі, Китаї й Австралії. Зарубки, зроблені на жезлах, служили вісникові нагадуванням про число доручень, їх характер і послідовність передачі адресатам.

Досить поширеним був другий вид предметного письма — шнурки з вузлами. Яскравим зразком їх є так звані кіпу інків (мал. 26) — стародавнього населення Перу. На паличку або мотузок нав'язувалися шнурки. Значення, яке вкладалося у них, залежало від кольору шнурка, розміру і кількості вузлів, а також від послідовності і комбінацій переплетень нав'язаних шнурків. Щоб зрозуміти подібне послання, необхідно було заздалегідь домовлятися про систему позначень. Тому кіпу могли «читати» не всі, а лише жреці.

Зразки вузлового письма існують і зараз на острові Хайнань і в Бенгалії, на японському острові Рюкю і в Океанії, в Центральній і Західній Африці.

Слабкі сторони предметного письма очевидні: воно не загальнозрозуміле, надто елементарне і примітивне. Цим і зумовлюється те, що такий спосіб передачі думок не мав і не міг мати перспектив розвитку. До того ж його не слід уявляти і як попередника начертального письма, оскільки історично це не підтверджується, та й знайти докази переходу від предметного до начертального письма дуже важко. Термін «предметне письмо» умовний, ним користуються через відсутність задовільної назви для цього способу передачі повідомлень на віддалі і в часі. Цей вид «письма» існував й існує паралельно з графічним письмом — письмом у прямому розумінні цього слова.

§ 52. Графіка і алфавіт. Транслітерація. Графіка (від гр. *g r a p h i k o s* — письмовий, намальований, зобра-

жений) — це розділ науки про письмо, який вивчає різні системи письмових або друкованих знаків, вироблені всією історією писемності.

Графіка розглядає різні типи начертання знаків, особливості їх форм, систему додаткових (розпізнавальних, діакритичних) позначок.

Графіка кожної мови має свої особливості. Є системи письма, графіка яких відзначається наявністю лігатур (від лат. *l i g a t u r a* — пов'язана), тобто злиттям букв, як-от у старослов'янській *ѣ* (з *ш* і *т*), *ѣ* (з *і* та *е*); у німецькій *В* (есет). З-поміж східнослов'янських мов білоруська характеризується використанням у своїй графіці діакритичних знаків, яких немає ні в українській, ні в російській мовах, наприклад *ѣ*.

Графіка встановлює відмінність начертання букв навіть в алфавіті однієї мови, зокрема написання великих і малих букв: *А* і *а*, зображення друкованих і рукописних літер *Г* і *Г*.

Алфавіт (від гр. *α λ φ α β ἔ τ α* — назви перших двох букв грецької азбуки) являє собою сукупність розташованих у певному порядку букв, що вживаються для запису відповідної мови. Термін «алфавіт» застосовують, як правило, для називання фонограм, тобто знаків, що передають звучання слів, а не відтворюють поняття або повідомлення, як це досягається за допомогою ідеограм і піктограм.

Алфавіти мов нараховують невелику кількість букв. У російському алфавіті їх 33, в українському — 32.

Головна вимога алфавіту — досягти відповідності між буквами і звуками. Цьому критерію, на жаль, не відповідає жоден алфавіт, адже букви алфавіту однієї і тієї самої мови можуть виконувати різні функції. Крім однозначних, що позначають лише один звук (наприклад: укр. *і*, *с*), бувають двозначні, тризначні букви, які служать для передачі двох, трьох звуків, як-от: укр. *г* (*г* — фарингальний фрикативний і *г* — задньоязиковий проривний), нім. *g*, що читається як *g* у слові *gehen* (іти), як *k* у кінці слів і морфем: *Tag* (вим. *таак*) — день, як середньоязиковий фрикативний м'який *ç* у суфіксі — *ig: vierzig* (вим. *ф'іірц'іх'*) — сорок.

Існують алфавіти, що більшою або меншою мірою задовольняють цю вимогу. Російський алфавіт вигідно відрізняється від інших алфавітів.

Транслітерація (від лат. *t r a n s* — через, за і *l i t t e r a* — буква) — це заміна тексту, написаного за допомогою одного алфавіту, алфавітом іншої системи. Сама

назва терміна, у якому є слово *littera* — буква, вказує на те, що при транслітеруванні береться до уваги не звучання слова, а відповідність букв алфавітів. Транслітерація застосовується здебільшого для спрощення друкарського набору. Зразком такої транслітерації може бути передача грецьких слів латинським алфавітом, до якої вдалися автори цього посібника.

Транслітерацію вживають іноді для полегшення практичного використання іншомовного матеріалу, написаного маловідомим алфавітом.

Найважливішою у транслітерації є проблема транслітерування географічних назв, власних імен, термінів, що набули міжнародного поширення. При їх перенесенні з мови в мову слід дотримуватись максимальної точності, адже йдеться про відтворення в іншій мові власної назви. Передати їх, виявляється, можна подвійно. І ось чому. У жодній мові світу, що має усну і писемну форми, немає відповідності між вимовою і написанням. Це означає, що іноді пишеться одне, а читається інше. Не становлять у цьому винятків і власні назви. Тому написання слів власних назв можна здійснювати або за читанням букв, або за їх вимовою, прийнятою у мові-оригіналі. Це й зумовило наявність двох принципів передачі власних назв: побуковне відтворення і записування звучання слова без уваги на його запис у мові-оригіналі.

Ілюстрацію першого принципу може становити транслітерування назви столиці Великобританії. У мові-оригіналі вона має таке буковне оформлення: *London* (вим. приблизно *Ландон*). У російській і українській мовах це слово транслітеровано за буквами.

Другий принцип транслітерування власних назв застосовано при записуванні в російській мові прізвища німецького поета *Гете*, яке у німецькій мові записується як *Goethe* (побуковна передача *Г'оете*), а вимовляється як *Г'оме*.

Обидва ці принципи транслітерування власних назв співіснують як рівноправні і цілком можливі. Тому час від часу виникає дилема: як передавати ту чи іншу власну назву — за вимовою чи написанням? Нещодавно трапився випадок подвійного написання прізвища піаніста Вана Кліберна: деякий час одні центральні газети іменували його Клайберном, інші — Кліберном. Переміг побуковний принцип, який відповідає ідеї транслітерування слів (англ. *Van Clibern*).

§ 53. Орфографія і її принципи. Оскільки в жодній мові немає повної відповідності між вимовою і написанням, виникає потреба у створенні правил написання слів, які б визначали єдині норми передачі на письмі звуків, їх сполучень тощо і тим самим полегшували письмове спілкування.

Єдині правописні норми встановлює орфографія (від гр. *orthos* — правильний і *grapho* — пишу) — відділ практичного мовознавства, що визначає правила написання слів, їх частин, а також поєднання кількох слів. Орфографія має велике практичне значення, бо сприяє кращому взаєморозумінню людей, які здійснюють спілкування за допомогою писемної форми мови.

Правила орфографії всіх мов з буквено-звуковим письмом пов'язані, крім звукової сторони мови, з її морфологічною структурою, семантикою, етимологією й історією. У зв'язку з цим орфографії мов із звуковим письмом ґрунтуються на таких принципах: фонетичному, морфологічному, історичному, або традиційному, і принципі диференційного написання слів.

За фонетичним принципом слова слід записувати так, як вони вимовляються і чуються. За цим принципом в українській мові пишеться префікс з у словах типу *зв'язати* і *схватити*.

Основна вимога морфологічного принципу — дотримуватись єдиного написання однієї і тієї самої морфеми незалежно від її позиції у слові, що викликає зміну звукового складу морфеми. За цим принципом у російській мові пишеться *род*, *плот* з кінцевим дзвінким *д*, хоч при вимові цих слів замість нього чується *т* (*рот*, *плот*), що пояснюється дією відомого в російській мові закону приглушення дзвінків у кінці слова. Морфологічний принцип допомагає цим словам зберегти морфемні і не сплутати їх зміст із смислом морфем *рот* і *плот*. Оскільки цей принцип вимагає встановлення звучання основного варіанта фонем, його називають ще фонологічним.

За історичним, або традиційним, принципом зберігаються старі написання, які не відповідають ні фонетичним, ні морфологічним змінам, що сталися у мові, і які не підлягають сучасним правилам написання слів. Так, слова української мови *священний*, *торжественний* за походженням книжні. Вони пишуться з двома *н* за традицією, тобто так, як колись писались. Подвоєне написання *н* жодним правилом сучасної орфографії української мови визначити

не можна. Ці слова не передають ні збільшеної міри ознаки (пор. прикметники *здоровенний, силенний*), ні значення можливості або неможливості виконання дії, як помітно це у словах *нескінченний, неблаганний*. Написання їх треба запам'ятати.

Особливо велику кількість традиційних написань має англійська орфографія. Укладена ще в середні віки, вона до цього часу не змінювалась. А тим часом звукова і морфологічна будова англійської мови зазнала певних змін. Це й привело до таких розбіжностей у вимові і написанні англійських слів, що доводиться окремо вчити вимову і окремо заучувати написання одного і того самого слова.

Певне місце в орфографіях різних мов посідає принцип диференційованого написання слів. На ньому базується, наприклад, вживання великої і малої букви у словах власних і загальних назв української і російської мов. Ми дотримуємось диференціального принципу у вживанні флексій родового відмінка іменників чоловічого роду: *органа* (частини організму) і *органу* (установи, друкованого видання); *оригінала* (дивака, чудака) і *оригіналу* (первотвору).

Немає жодної мови, орфографія якої базувалась би лише на одному принципі. У кожній орфографії застосовуються різні принципи, один чи два з яких можуть бути провідними. В орфографії білоруської мови провідним вважається фонетичний принцип. Російська й українська орфографії ґрунтуються на фонетичному і морфологічному принципах.

У різних країнах час від часу практикуються зміни орфографії, спрямовані на її удосконалення і полегшення для запам'ятання. Так, певних змін зазнала орфографія російської мови. Нещодавно було спрощено орфографію болгарської мови. Проте у ряді капіталістичних країн орфографію не піддають змінам, незважаючи на доконечну потребу у її реформі. Таке спостерігається в Англії. Передові діячі Великобританії, зокрема Б. Шоу, давно визнавали необхідність у наближенні орфографії англійської мови до живої сучасної вимови. Однак панівні класи, не будучи зацікавлені у створенні умов для здобуття освіти широкими трудящими масами, до цього часу протидіють цим прогресивним пропозиціям. Англійська орфографія все ще не реформована.

Література

- Артемов В. А. Экспериментальная фонетика. М., 1956.
- Жовтобрюх М. А. Слово мовлене (українська літературна вимова). К., 1969.
- Истрин В. А. Развитие письма. М., 1961.
- Коструба П. П. Фонетика, фонологія і морфологія (їх предмет і місце в науці про мову). — У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.
- Матусевич М. И. Введение в общую фонетику. М., 1959.
- Мельничук А. С. Понятия системы и структуры языка в свете диалектического материализма. — В сб.: «Ленинизм и теоретические проблемы языкознания». М., 1970.
- Перебийніс В. С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. К., 1970.
- Прокопова Л. І., Родзаєвський О. П. і Тоцька Н. І. Дослідження мовних артикуляцій за допомогою рентгенокінозйомки. — «Вісник Київського університету», 1965, № 7. Серія філології та журналістики.
- Тоцька Н. І. Лабораторія експериментальної фонетики. — У зб.: «З досвіду науково-методичної роботи в Київському університеті». К., 1965.
- Щерба Л. В. Фонетика французского языка. Изд. 4. М., 1953, с. 18—21.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 54. **Лексикологічні науки.** Відділ мовознавства, що досліджує природу слів і їх сукупність, тобто словниковий склад, у сучасному стані і в історичному розвитку, називається лексикологією (від гр. *lexis* — слово і *logos* — учення).

До проблематики лексикології входить розкриття суті слова, його виникнення і змін, встановлення значеннєвої системи лексики¹, її розвитку і вживання. Різний кут зору у вивченні слова зумовив появу цілого ряду лексичних наук і водночас спричинив до вживання терміна «лексикологія» у широкому і вузькому значенні.

¹ Слово «лексика» вживається у розумінні сукупності слів тієї чи іншої мови, які вживались колись і які є тепер.

Лексикологія у широкому розумінні включає такі лексикологічні науки, як семасіологія, лексикологія у вузькому значенні слова, фразеологія, етимологія і оноματοлогія. Окремо стоїть лексикографія. Але через її близькість до загальної теорії слова і словникового складу вона розглядається поряд з іншими лексикологічними науками.

§ 55. Слово як одиниця мови. Поняття лексеми. Слово — значуща одиниця мови. Крім звучання, воно має значення.

Окрім слова, значущими елементами мови є також морфеми (корінь, префікс, інфікс, суфікс, флексія) і речення. Серед них слову належить окреме місце. Воно самостійно виражає значення і становить складову частину вислову. Морфеми також передають значення. Але їх зміст виявляється лише у сполучі з іншими морфемами, оскільки вони позбавлені самостійності, а відтак і властивості виступати в ролі членів речення.

Слово — компонент речення, у якому воно лише «будівельний матеріал». Речення ж є основною комунікативною одиницею, що забезпечує передачу думок у зносинах людей.

Отже, у слові слід вбачати самостійну значущу одиницю мови, яка втілює в собі єдність звучання і значення і виступає компонентом вислову, речення.

Слово як одиницю лексикології називають лексемою. Під лексемою розуміють найменшу словесну одиницю, здатну в звучанні виражати самостійний зміст і самостійно функціонувати. Лексема — це слово-тип, у якому не враховуються його форми і можливість граматичних змін. Саме таким його вивчає лексикологія¹. Властивість же слова змінювати свою форму і входити у сполучення з іншими словами, а також виступати в ролі синтаксично незалежних і залежних елементів речення аналізується іншим відділом мовознавства — граматику, яка розглядає його як слово-член. За словом-членом криється вся сукупність його граматичних форм і передаваних ними граматичних значень. Така термінологічна диференціація (слово-тип і слово-член) потрібна для чіткого усвідомлення предмета лінгвістичних наук — лексикології і граматики. У практиці вивчення мов ці терміни (слово-тип і слово-член) майже не використовують. Не завжди розрізняють терміни «лексема» і «слово». Їх вживають паралельно як одиниці з однаковим змістом.

¹ Термін «лексема» вживається і в граматиці, зокрема в морфології, для позначення слова з усією сукупністю його форм словозміни.

§ 56. Семасіологія. Значення слова. Семасіологія (від гр. *sēmasia* — позначення і *logos* — учення) — наука про значення слів і виразів та зміни їх значень.

Проблема значення, або семантики (від гр. *sēmata* і *kos* — той, що позначає), слова — складна. Це зумовлено передусім наявністю у слові двох рядів значень: лексичного і граматичного. Об'єктом семасіології є лексичне значення, процеси його змін і утворення нових значень. Граматичні значення слів розглядаються граматикою.

Під лексичним значенням слова розуміють історично закріплену у свідомості людей співвідносність слова з певним явищем дійсності. Слово *годинник* співвідносне з відповідним предметом, а слово *читати* — з характером певної дії. Їх співвідносність зрозуміла нам тому, що суспільство, яке навчило нас мови, передало і допомогло закріпити цю співвідносність у нашій пам'яті.

Не всі, однак, слова співвідносні з елементами оточення. Це означає, що не всі з них мають лексичне значення. Такі, зокрема, одиниці, як *не, ні, чи, би; і, а, щоб; на, під, через*, не пов'язані безпосередньо з реальними об'єктами, властивостями, діями, кількостями. Але від цього вони не перестають бути словами. Їх призначення інше: вони поєднують слова і речення, вказують на відношення між словами та ін., тобто виконують важливу граматичну роль. За цією ознакою їх відносять до граматики. У семасіології їх не розглядають.

Слова, що мають лексичне значення, називаються повнозначними. Слова, позбавлені лексичного значення, прийнято називати неповнозначними, або службовими.

Закріпленість звукових комплексів повнозначних слів як назв предметів, ознак, дій є більш або менш своєрідною у кожній мові. І тут ідеться не тільки про те, що один і той самий об'єкт у різних мовах позначається різними звуковими сполуками (пор.: укр. *стіл*; нім. *der Tisch*; англ. *table*; укр. *жмурки*; рос. *пяртки*). Важливо, що вибір співвідносного предмета в кожного народу самобутній. Слово *годинник* в українській мові називає будь-який з існуючих видів годинника: наручний, кишеньковий, настінний, баштовий. У французькій мові існує ряд назв, які диференційовано позначають цей предмет: *montre* — наручний і кишеньковий годинники, *pendule* — настінний і *horloge* — баштовий.

Другий приклад. Для розрізнення реально існуючих відмінних кольорів в українській мові вживається два

слова: *синій* і *блакитний*. Німецька, англійська і французька мови знають лише одне слово: нім. *blau*, англ. *blue*, фр. *bleu*. Ці зіставлення слів і властивої їм семантики свідчать про те, що кожна мова являє собою не тільки своєрідну систему зовнішніх розрізень (*сміл, table*), а й індивідуальну систему значень, своєрідні семантичні поля (укр. *синій, блакитний*; нім. тільки *blau*).

Водночас наведені приклади переконують у тому, що слова служать лише називанням того чи іншого предмета дійсності і що суті позначуваного вони не відтворюють. «Назва якої-небудь речі не має нічого спільного з її природою»¹, — писав К. Маркс. Між іменем Петрусь і самим хлопчиком, що носить це ім'я, схожого немає нічого. Слова *хліб, молоко, м'ясо* становлять лише назви істотних продуктів. Бути ж «предметами споживання» вони не можуть.

Як назви предметів слова виконують у мові роль сигналів, знаків. У цьому їх важлива номінативна функція (функція називання, позначення дій, ознак, предметів і явищ). Але, говорячи про слово як знак, слід мати на увазі не смислову його сторону, а звукову². Звукове оформлення слова виступає знаком, який закріплюється за певним предметом, прикметою, дією.

§ 57. **Значення слова і поняття.** Слова є не тільки знаками певних предметів, ознак і дій, а й засобами вираження донять, які лежать в основі лексичного значення і через які слова відображають дійсність.

Поняття — категорії мислення. Вони виникають у свідомості як узагальнення об'єктивно існуючих однорідних предметів. У нашій свідомості існує не конкретне дерево, яке, наприклад, росте перед нашим вікном (високе чи низьке, з широкою чи вузькою кроною, з зеленим чи пожовклим листям), а дерево як рослина з належними їй загальними ознаками, властивостями.

Поняття як категорії мислення матеріалізуються у словах, становлячи основу їх лексичного значення. Отже, лексичне значення слова співвідносне з предметами, явищами і діями не безпосередньо, а опосередковано. Роль посередника в них виконує поняття, через яке у значенні слова від-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 107.

² Див.: Белецкий А. А. Знаковая теория языка. — В сб.: «Теоретические проблемы современного советского языкознания». М., 1964; Мельничук А. С. О природе лингвистического знака. — Там же.

бивається дійсність. Проте не всі слова здатні виражати поняття. Крім службових слів, які не співвідносні з предметами оточення, не виражають понять і такі слова, як *ой, ох, ах, ту-ту-ту, ба-бах*. Особливість їх у тому, що вони передають нерозчленовані емоції. Слово *ой* — це вираз і страху, і здивування, і задоволення. До того ж воно відтворює тільки емоції і не становить узагальнених назв страху, здивування чи задоволення. Цим воно й відрізняється від лексем *страх, задоволення, здивування*, які служать назвою відомих людям почуттів. Оскільки слова-вигуки не виражають понять, а, крім того, й не мають ніяких граматичних значень, їх виділяють в окрему групу і не розглядають ні серед повнозначних, ні серед службових слів.

Не виражають понять також власні назви і займенники. Перші співвідносні з одиничними предметами, а одиничність не становить поняття, другі ж, не маючи індивідуальних значень, лише вказують на певні предмети, якості, числа.

Проте всі вони — вигуки, власні назви і займенники — мають значення. Вигуки і власні імена позначають відображені людською свідомістю різноманітні явища дійсності — емоції й одиничні предмети. Займенники набувають змісту в певних ситуаціях мовлення.

§ 58. Мотивовані і немотивовані значення слів. Природа виникнення назви. Мотивованість і немотивованість значень легко помітити при зіставленні таких слів, як укр. *ліс* — *лісник*; нім. *der Tisch* (стіл) — *der Tischler* (тесляр). Рід занять осіб, виражений лексемами *лісник* і *der Tischler*, зрозумілий завдяки тому, що значення цих слів вторинні щодо слів *ліс, der Tisch*, які входять важливими семантичними і граматичними складниками до лексем *лісник, der Tischler* (пор. *ліс-ник, Tisch-ler*). Ці матеріальні і значеннєві джерела слів *лісник, der Tischler* зробили їх значення мотивованими. Їх зміст виведено з слів *ліс, der Tisch* і елементів *-ник, -ler*, що служать у цих мовах для позначення назв осіб чоловічої статі за родом занять. У словах же *ліс, der Tisch* початкового джерела значень немає. Їх семантика ні з яких інших лексичних одиниць не виводиться. Звукове оформлення слів нічого не дає для розуміння їх змісту. Такі значення вважаються немотивованими.

На підставі аналізу виникнення мотивованого змісту роблять висновок про природу назви, інакше кажучи, про те, як з'являється слово з відповідною семантикою.

Більшість учених схиляється до того погляду, що у мотивованому значенні відбиваються не всі особливості предмета, а лише якісь властиві йому істотні ознаки, які переносяться на весь об'єкт назви. Це положення переконливо ілюструє Л. А. Булаховський таким прикладом. У назві снігура, відзначає вчений, відбита одна характерна риса цієї пташки: майже на всій європейській території нашої країни цей ранній зимовий гість з'являється разом з першим снігом. Звідси й назва *снігур*.

Ця ж особливість птаха покладена і в основу назви, яку дали йому серби. Але в сербів уява про цю пташку пов'язується не з снігом, а з зимою взагалі. Тому по-сербськи цей птах зветься *зимовка*.

Зовсім іншу ознаку виділили в ньому німці, назвавши його *der Gimpel*, що означає «стрибунець» (*Gimpel* походить від давнього дієслова *gimpfen* — підскакувати, підстрибувати).

На завершення аналізу Л. А. Булаховський робить висновок: «Яку саме сторону враження зробити внутрішньою формою слова — це великою мірою залежить від фантазії того, хто дає назву, від гри його уяви»¹.

Таке твердження звучить особливо переконливо у світлі філософського розуміння виникнення поняття і назви, яке висловив В. І. Ленін у «Філософських зошитах»: «Підхід розуму (людини) до окремої речі, зняття зліпка (= поняття) з неї не є простий, безпосередній, дзеркально-мертвий акт, а складний, роздвоєний, зігзагоподібний, що включає в себе можливість відльоту фантазії від життя ... Бо і в найпростішому узагальненні, в найелементарнішій загальній ідеї («стіл» взагалі) є певний кусочок фантазії»².

Подані міркування про причини виникнення мотивованих значень слів без особливих застережень можна віднести і до немотивованих з погляду сучасної мови слів, таких, як *нога, рука, вода, дім, око, вухо, рот, ніс, кінь, земля, білий, синій, ходити, возити, носити*. Їх мотивованість захована тими фонетичними, морфологічними і семантичними змінами, яким ці слова піддавались у процесі історичного розвитку і розкрити які можна лише з допомогою глибоких етимологічних досліджень.

Сказане не спростовується поодинокими прикладами наявності випадкових, штучних, а значить справді семан-

¹ Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959, с. 11.

² Ленін В. І. Твори, т. 38, с. 358.

тично й граматично немотивованих слів. Як приклад можна навести слово *ліліпут*, яке придумав і вперше вжив у книзі «Мандріи Гулівера» Джонатан Свіфт. Але оскільки кількість подібних слів мізерна і поява їх у словниковому складі мов не становить якоїсь закономірності, вони не беруться до уваги при визначенні природи виникнення назви.

§ 59. **Моносемія і полісемія. Поняття терміна.** Слово, яке функціонує у мові лише з одним сталим лексичним значенням, називають моносемічним (від гр. *monos* — один, єдиний і *sema* — знак), або однозначним. Властивість же слова виступати з одним значенням іменують моносемією. Одне єдине значення можуть мати слова з мотивованим і немотивованим змістом. Такими є в українській мові лексеми *сніг, шия, чобіт, кісся, ніготь, мізинець, стілець, палка, ситець, яблуня, горішник, задрити, чотирнадцять*; у російській — *грусть, варежка, боль, мела, шпага, грач, дикобраз, сильний, типичный, надменный, веселиться, тачать*. Перелічені слова характеризуються семантичною одноплановістю.

З поняттям однозначності пов'язане розуміння терміна. Термін — це слово або сполука слів, які служать точним позначенням поняття якоїсь специфічної галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя.

Сукупність термінів певної галузі наукової і суспільної діяльності людей називається термінологією. Існує термінологія математична (*алгоритм, інтеграл*), мовознавча (*фонема, лексема*), медична (*амідопірин, кальцеке*), мистецька (*рампа, партер*), спортивна (*ендшпіль, цейтнот*) та ін. Цю групу термінології називають частковою на відміну від загальної, яка обіймає терміни, що використовуються в усіх галузях знань. Загальнонауковими є терміни *аналіз, синтез, аргумент, альтернатива, аналогія, концепція, класифікація, систематизація, гіпотеза, теорія, закон, асиміляція, структура, максимум, мінімум* та ін.

Як окремий словниковий шар часткова і загальна термінологія становить важливу складову частину лексики будь-якої мови.

Своєрідною ознакою термінів є їх властивість виконувати не тільки номінативну, а й дефінітивну функцію, тобто функцію визначення відповідних понять. Слово «дефініція» (від лат. *definitio* — визначення) означає точне логічне визначення, що передає найістотніші ознаки предмета. Найввістію цієї функції термін відрізняється

від звичайного слова, яке виконує лише номінативну функцію.

Досконалість терміна — в його моносемічності, якою забезпечується точне вираження поняття. Однак терміни не поспіє однозначні. Наприклад, термін *корінь* не одне і те ж означає у ботаніці, лінгвістиці і математиці; різні значення передає також термін *функція* у математиці і фізіології. Часто різні поняття вкладаються і в терміни однієї і тієї самої науки (пор. термін «лексикологія» у широкому і вузькому його розумінні). Терміни прагнуть до однозначності, але не завжди її мають.

Полісемія (від гр. *πολυ* — багато і *σημα* — знак), або багатозначність, — це властивість слова виступати з кількома закріпленими за ним у мові пов'язаними між собою лексичними значеннями, які виявляються у різному словесному оточенні. Наприклад, у двох реченнях, взятих з творів Т. Г. Шевченка, є одне і те саме слово *діл*, пор.: «По діброві вітер вие, гуляє по полю, край дороги гне тополлю до самого *долу*» і «Стара мати сидить на ослоні, за сльозами ледве-ледве вимовляє доні: «... Дитя моє любел! Иди од нас», — та, як мертва, на *діл* повалилась». Але означає воно не одне і те ж. У першому реченні слово *діл* сприймається як «поверхня землі», у другому — як «долівка». Цей випадок вираження одним словом кількох близьких між собою значень і становить зразок полісемії. Полісемічними є слова німецької мови *der Fremde*, що означає: 1) іноземець, 2) чужий, 3) незнайомиць; *der Bürger*: 1) громадянин, 2) міський житель, 3) буржуа, 4) міщанин, обиватель.

Розпізнаванню полісемії слова сприяє контекст (від лат. *с о n t e x t u s* — сплетіння, поєднання), тобто закінчений за змістом уривок письмової чи усної мови, у межах якого встановлюється значення окремого слова. Поза контекстом лексичне значення повнозначного слова уявляється загальною.

§ 60. **Пряме і переносне значення.** Термін «багатозначність слова» однаковою мірою застосовний як до слова, що має два значення, так і до слова, яке виражає значно більше значень (наприклад, чотиритомний академічний «Словарь русского языка» відзначає у слові *бить* 11, а в слові *идти* — 25 значень).

З ряду значень будь-якого слова здебільшого одне виділяється як основне, пряме, або номінативне, інші — як переносні, або фігуральні. У слові *бігти* значення «швид-

кими рухами ніг перемішатись у якомусь напрямку» є прямим. Воно безпосередньо відбиває явище об'єктивної дійсності: називає відповідну дію. Наприклад: «Андрій біг попереду» (М. Коцюбинський). Усі інші значення, а саме: а) швидко рухатися (їхати, котитися і т. ін): «Гаї шумлять — я слухаю, хмарки біжать — милуюся» (П. Тичина); б) швидко текти, плинути: «Під гаєм в'ється річенька, як скло, вода блищить; долиною зеленою кудись вона біжить» (Л. Глібов); в) швидко минати, проходити, збігати в часі: «Якось так біжить мені час, що я його не помічаю» (М. Коцюбинський); г) шумуючи під час кипіння, виливатися, литися через вінця посуду; швидко витікати: молоко біжить¹ — вторинні, переносні, бо виникли на базі основного, прямого. Поява вторинних значень сталася завдяки подібності, схожості названої цим словом дії до інших процесів. Швидкий рух — ось що стало основною прикметою, за якою значення перенеслося з дії, виконуваної тільки з допомогою ніг, на дії, що здійснюються без них.

Іноді пряме значення має смислові відтінки. Слово української мови *вишневий* у сполученні «вишневий садок» становить прикмету саду, а в поєднанні «вишневе варення» означає «виготовлений з вишні». Обидва смислові відтінки визнаються за пряме значення слова. Переносне значення цього прикметника — *темно-червоний*, тобто такий, як колір вишні.

У слові *интенсивный* чотиритомний академічний «Словарь русского языка» (1957—1961) відзначає два відтінки основного значення: «напряженный, усиленный (интенсивное движение) і «дающий наибольшую производительность» (интенсивная система сельского хозяйства). Вторинне значення — «яркий, густой (о цвете): «В степи цветы окрашены интенсивнее».

«Словник української мови» (К., 1970) констатує два відтінки основного значення слова *верткий*: а) дуже рухливий, спритний, в'юнкий. «Діти були верткі, рухливі, не боялись облав» (Ю. Яновський); б) який легко і швидко може повертатися в різні сторони, маневрувати. «Ми летимо маленьким вертким літаком» (Ю. Смолич). Переносне значення цього слова — той, який легко вміє виходити з складного становища: «Преображенський — людина вертка» (І. Ле).

¹ Визначення переносних значень узято з «Словника української мови», т. I. К., 1970.

Те, що вторинні значення не прямо співвідносні з явищами дійсності, дає змогу говорити про їх фігуральне, образне використання, відчутне більшою чи меншою мірою в кожному з переносних значень. Не позбавлені образності вирази «суха людина» (пор. пряме значення «сухий лист»), «важка людина» (пор. номінативне значення «важкий камінь»). Досить часто вживання слова з переносним, фігуральним значенням може стерти образність, як це сталося з словом *іти* у сполученнях: «поїзд іде», «час іде», «сніг іде». Переносність від цього, проте, не загубилась.

Поняття «пряме» і «переносне» значення слова зіставні лише в синхронічному плані, тобто з погляду сучасної мови. У плані ж історичного розвитку (діахронії) прямий смисл слова не завжди зберігається: колишне переносне значення часто перетворюється у пряме, а пряме (первісне) губиться. Таке сталося, наприклад, з російським словом *бодрый*, давні значення якого «недремлющий, бдительный» (бодрая стража), «смелый, храбрый» (бодрый воин) зовсім втратились. Переносне значення «полный сил, крепкий, свежий, молодцеватый» перетворилось у сучасній мові на пряме. Подібне висунення переносного значення на роль прямого відбулось і в німецькому слові *der Kopf*. Пряме значення його в сучасній мові — голова людини чи тварини. Історично воно з'явилося як вторинне із значення «сосуд», яке відчутне в англійських словах: *cup* (чашка), *teacup* (чайна чашка), а також у німецькому діалектному сполученні *Körpche Kaffee* (чашечка кави).

Ці приклади, як і факт виникнення полісемії, свідчать про те, що в процесі історичного розвитку лексичний склад мов піддається семантичним змінам, тобто змінам значень слів.

§ 61. Типи перенесення, або зміщення, значень слів. Виникнення полісемії пов'язане з переносом найменування одного предмета на інший, одного явища на інше. Виділяють звичайно три типи перенесень значень за різними ознаками: 1. Перенесення за схожістю (зовнішньою, внутрішньою), або за подібністю прикмет; цей тип змін називають ще метафоричним перенесенням найменувань. 2. Перенесення за суміжністю (просторовою, часовою), або метонімічне перенесення найменувань. 3. Перенесення за однорідною функцією, виконуваною різними предметами, або функціональні перенесення найменувань.

Метафоричне перенесення найменувань виникає внаслідок того, що назва певного пред-

мета чи явища переноситься на інший предмет чи явище за подібністю форми, за збігом зовнішніх чи внутрішніх ознак. За зовнішньою схожістю слово *борозна* (як довга, рівна заглибина в землі, проведена плугом: «Тягнеться вздовж берега чорна смужка першої борозни» (В. Козаченко) було перенесено на поздовжню заглибину у будучому, зморшку, складку, пор.: «Сльози мимохить котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо» (М. Коцюбинський). Внаслідок цього утворилося два значення слова *борозна*.

У мовах світу метафоричні перенесення помітні передусім у словах, що означають найвідоміші поняття і предмети побутового оточення. Це здебільшого назви частин людського організму, одягу, їжі, тварин, птахів, явищ природи. Однак метафоризації піддаються і слова інших груп лексики, особливо ті, що пов'язані з життєво важливими об'єктами і явищами суспільства.

У роки боротьби радянського народу за виконання перших п'ятирічок і завершення будівництва соціалізму в російській і українській мовах активізувалось використання військової лексики у переносному значенні, наприклад: рос. «рабочая *гвардия*»; укр. «озброєння молоді марксистсько-ленінською теорією». Сучасний етап розвитку цих мов характеризується поширеним вживанням спортивної лексики, що пов'язано із збільшенням питомої ваги спорту в житті радянських людей: рос. «передать *эстафету*»; укр. «вирватись уперед».

У розвитку метафоризації різних мов помічена можливість збігу метафоричних назв. Так, деякі слов'янські і германські народи однаково називають важіль для витягування відра з колодязя: українці — *журавель*; росіяни — *журавель*; поляки — *żoga*; чехи — *jeřáb*; німці — *Kranich* (журавель); англійці — *crane* (журавель і кран).

✓ Однак збіг різномовних метафор не становить правила, оскільки в різних мовах процес метафоризації своєрідний. У російській і українській мовах, наприклад, слова *кіт*, *сокіл* мають переносні значення, слово ж *дрозд* моносемічне. Тим часом у французькій мові перші два слова не мають переносних значень, а слово *дрозд* (*merle*) утворює метафоричне словосполучення *fin merle* (пройдисвіт).

Слово російської мови *дым* вживають з переносним значенням, коли йдеться про щось невиразне, що існує лише у мріях, в уявленні. Саме такий смисл вклав І. С. Тургенєв у назву свого твору «Дым». Коли ж довелося пере-

кладати цей твір французькою мовою, виникла трудність. Французьке *fumée* (дим) не має того переносного значення, яке властиве російському *дым* — марево, ілюзія. У зв'язку з цим пропонувалися назви «Сумніви», «У тумані» і навіть «Між минулим і майбутнім». Отже, метафоризація слів у кожній мові проявляється по-своєму. У цьому одна з важливих ознак лексичної структури кожної мови.

Метонімічний зв'язок найменше виникає внаслідок асоціації за просторовою чи часовою суміжністю. Так, у слові *лист*, що колись сприймалось із значенням «аркуш книги, зошита», в українській мові метонімічно виникло інше значення — «письмове повідомлення» (російською мовою «письмо»): «Я написав листа братові». Тут назва предмета перенесена на те, що написано на ньому.

Метонімічне перенесення назв відбувається: а) при позначенні предмета за матеріалом, наприклад: виставка скла і фарфору (слова *скло* і *фарфор* виступають у розумінні «вироби із скла і фарфору»); б) при визначенні предмета за його частиною, як-от: *сантиметр* у значенні стрічки довжиною у метр чи півтора метра з нанесеними на ній поділками на сантиметри, які дорівнюють одній сотій долі метра; в) при називанні людини за властивостями, які вона має, а саме: співаків називають басом, тенором; співачок — меццо-сопрано за наявністю у них відповідних тембрів голосу; г) при позначенні сукупності різних предметів назвою одного з них як найістотнішого, зокрема: серед значень слова *хліб* є й таке: «засіб до існування, заробіток», наприклад: добувати собі на хліб.

Окреме місце в метонімічному перенесенні значень посідають приклади переходу власних назв у загальні, зокрема: *гадолініт* — назва матеріалу — за іменем російського академіка Гадолина; *доломіт* — назва гірської породи — за іменем французького вченого Долом'єна; *макінтош* — плащ, що не пропускає воду, за іменем шотландського хіміка Макінтоша, який винайшов таку тканину.

Перенесення значень на основі асоціації за суміжністю — надто поширене явище, хоч не завжди воно має своїм результатом появу і закріплення за словом нового значення. У реченні «Він був на фронті всю війну» слово *війна* означає «час перебування на фронті». Але з таким значенням воно існує лише у даному контексті. Подібні випадки кваліфікують не як виникнення словникової метонімії, а як прояв контекстуального метонімічного вживання слова.

Розглянемо ще один приклад. У Т. Г. Шевченка читаємо: «Куплю паперу аркуш. І зроблю маленьку книжечку. Хрестами і візерунками з квітками кругом листочки обведу. Та й списую Сквороду». Словосполучення «списую Сквороду» означає «списую твори Сквороди». Однак вживання у цьому контексті прізвища автора замість самих творів зовсім не означає, що слово *Скворода* слід завжди сприймати в розумінні «твори Сквороди». Воно набуло його лише у цій синтаксичній конструкції, яка допускає відповідні метонімічні скорочення. Такі метонімічні скорочення без набуття словами нових значень спостерігаються і в сполученнях іншого типу, як-от: «випив дві пляшки», «розхлопав усе відро».

Функціональні переноси найменувань з одного предмета на інший відбуваються внаслідок спільності виконуваних ними функцій.

Слово російської мови *мостовая* виникло для позначення вимощеної деревом чи каменем частини вулиці, по якій легко було пересуватися транспортові в будь-яку пору року. Проїжджу частину вулиці називають мостовою і тепер, хоч вона часто буває не вимощеною, а залитою асфальтом. Це також приклад перенесення значення за функцією.

Не потребує доведення те, що електричні лампи не горять так, як горять газові лампи чи свічки. Але оскільки призначення електричних і газових ламп та свічок тотожні: давати світло,— слово *горіти* застосовується і до нового освітлювального приладу; пор. пряме значення— «свічка горить», переносне — «горить настільна електрична лампа», «горить лампа денного освітлення».

Слово *сторож* набуло нового значення: ним називають побутовий предмет, який кладуть на дно посуду, щоб запобігти збіганню молока при кип'ятінні. Сталось це тому, що цей нехитрий прилад виконує таку ж, як і сторож, роль: стереже втрату молока.

Такі основні типи семантичних змін слів.

Однак, розглядаючи їх, не слід думати, що всі приклади перенесення значень чітко вкладаються у названі схеми і що завжди легко встановити дію кожного з цих типів. Іноді визначається не одна, а кілька причин семантичних змін. Зокрема, можна поставити запитання: що вплинуло на перенесення слова *сідло* (на коні) на найменування сідла велосипеда, мотоцикла: зовнішня чи функціональна схожість? Надати перевагу одній з них важко. Сідло велосипеда, мотоцикла не тільки зовні схоже з сідлом на

коні, але й виконує подібну функцію. А коли так, то треба визнати дію їх обох.

Почасти в розвитку переносного значення слів попере-мінно діють різні асоціативні фактори. Слово англійської мови *book* первісно означало вид дерева «бук». На букових дощечках писали і, коли вони мали один текст, скріплювали їх разом. Так слово *book* за метонімічними ознаками набуло значення книги, складеної з букових дощечок. З появою паперу його було перенесено на значення книги з паперовими аркушами. У цьому разі стався зсув семантики слова за функцією.

§ 62. Розширення і звуження (спеціалізація) значень слів. Дія перелічених семантичних процесів стає причиною розширення або звуження значень слів, які пов'язуються зі зміною обсягу лексичного значення слова.

Середньогрецьке *tetradion*, що перекладається як «чвертка», означало згорнений учетверо аркуш, у якому розрізали зігнуті верхні краї і цим досягали можливості писати на кожній із сторін аркуша. Запозичене з грецької мови слово *тетрадь* у російській позначає зошит з будь-якою кількістю аркушів. Значення слова розширилось.

У сучасній російській мові слово *неделя* існує з розширеною, порівняно з його первісною, семантикою. Колись воно вживалось на позначення лише сьомого дня тижня, коли нічого не робили, по-російськи «не делали». У наш час воно означає всі дні тижня. Обсяг лексичного змісту слова розширився.

При звуженні значення семантика слова конкретизується: слово зупиняється на називанні однієї з ряду однорідних одиниць. Був час, коли слово *пиво* означало всякий напій. У сучасному мовному вжитку воно закріпилось лише як назва напою з ячмінного солоду з невеликим вмістом алкоголю. Подібний процес пережили старогрецьке слово *аптека*, яке втратило давнє значення «склад будь-яких товарів» і в сучасних мовах функціонує із спеціальним значенням — «склад ліків», а також слово англійської мови *meat*, яке раніше було назвою їжі взагалі, тепер означає лише «м'ясо».

В усіх наведених вище прикладах розширення і звуження значення мали своїм результатом повну втрату словом старої семантики. Проте таке трапляється не завжди. Часто старе розуміння слова співіснує з новим. Так, семантика слова *батьківщина* за час свого існування розширилась: від називання спадщини, що передається після смерті

батька, до назви місцевості, де народилась і зросла людина, і до позначення країни, громадянином якої вона є. Але при цьому вузьке значення не втратилось.

Слово російської мови *железо* утримує давнє, що стало тепер вузьким, значення — «хімічний елемент, важкий, ковкий метал сріблястого кольору, що утворює в поєднанні з вуглецем сталь і чавун» — паралельно з новим розширеним побутовим значенням як назви маловуглецевих сталей. Подібне спостерігається і в слові української мови *залізо*.

§ 63. Омонімія. Полісемію, або багатозначність, слова не слід плутати з омонімією (від гр. *h o m o s* — однаковий і *o p o t a* — ім'я).

Під омонімією розуміють звуковий збіг двох або більше різних за змістом мовних одиниць. Омонімічними бувають слова або їх форми, якщо вони мають тотожне звучання і нічим не схоже значення, пор.: слова української мови *укіс*¹ (кількість скошеної трави) і *укіс*² (схил); російські слова *пар*¹ (газ, у який перетворюється вода при нагріванні) і *пар*² (рілля, залишена на одне літо обробленою, але не засіяною для підготовки її під посів озимих). Зіставлення слів кожної з груп (*укіс*¹, *укіс*², *пар*¹, *пар*²) показує, що спільним у них є зовнішнє оформлення. Але спільність звучання ще не означає, що в українській мові є лише одне слово *укіс*, а в російській — *пар*. Слово як окрема лексична одиниця виділяється не тільки зовнішнім оформленням, а й наявністю відповідного змісту. Якщо звуковий комплекс передає цілу низку семантично пов'язаних значень, одне з яких переходить в інше в тій чи іншій формулі семантичних асоціацій (метафорі, метонімії чи функціональній спільності), тоді доводиться говорити про наявність багатьох значень одного і того самого слова. У словнику такий ланцюг семантичних варіантів слова подається однією словниковою статтею, в якій перелічуються переносні значення слова, наприклад:

«верхній, я, е. 1. Який міститься, знаходиться зверху, вище чого-небудь; протилежне **нижній.** *Свої пакунки поклав на верхню полицку* (Коцюб., I, 1955, 428).

2. Який одягається поверх вбрання. Який одягається поверх білизни. *Несміливо, заляклими пальцями зняли верхній одяг* (Хижняк, Тамара, 1959, 167.).

3. Близький від витоків, початку річки. *Верхня течія Десни»* («Словник української мови», т. I. К., 1970).

Коли між значеннями однакових звукових комплексів немає ніяких смислових чи асоціативних зв'язків, тоді слід визнати наявність різних слів. Цілком очевидно, що ніякими ознаками, зовнішніми чи внутрішніми, значення слова *укіс*¹ як кількості скошеної трави не нагадує семантики слова *укіс*² як похилої поверхні землі. Це ж саме можна твердити і про слова *туман*¹ (скупчення водяної пари біля земної поверхні) і *туман*² (іранська золота монета). Ці тотожні за звучанням лексеми самостійно, незалежно одна від одної позначають різні явища дійсності. Тому вони сприймаються як окремі слова. У словниках кожне з таких слів являє собою окрему словникову статтю з своєю цифрою позначкою, яка вказує на кількість омонімів. Для ілюстрації візьмемо омоніми з першого тома «Словника української мови»:

Б р а в о¹. Присл. до *бравий*. *Браво клацнувши каблучками*, (Денис Блаженко) *питається дозволу гвардії старшого лейтенанта звернутись до нього* (Гончар, III, 1959, 85).

Б р а в о², *виг.* Уживається як вияв похвали, схвалення чого-небудь. *Всі (звірі) схвалили річ лиса, гукнули «браво»* (Укр. казки, 1951, 61)».

Отже, явище полісемії являє собою об'єднання в одному слові схожих семантичних ознак, які склалися внаслідок перенесення найменувань. Омонімія — це позначення тотожними за звучанням словами нічим не схожих понять.

Омонімія — явище досить різноманітне. Своєрідність вияву омонімії в усній і писемній формах мови дає можливість виділити омоніми й омоформи, омофони й омографи.

Омоніми — слова з відмінним значенням, звучання і написання яких збігається в усіх або у більшості граматичних форм. Омонімами бувають слова одного і того самого граматичного класу, тобто однієї і тієї самої частини мови.

Розрізняють повні і неповні омоніми. Повними омоніми вважаються тоді, коли у них збігаються всі граматичні форми. Такими є уже розглянуті слова *укіс*¹, *укіс*², а також омоніми української літературної мови *люлька*¹ — трубка для куріння і *люлька*² — частина лафета, *штучний*¹ — той, що являє собою окрему одиницю, штуку, і *штучний*² — зроблений на зразок справжнього; омоніми російської мови *найти*¹ — відшукати і *найти*² — наскочити, наштовхнутись.

Неповними визнаються такі омоніми, у яких не збігаються лише деякі з граматичних ознак і форм. Омоніми української мови *лайка*¹ (порода собак) і *лайка*² (сорт

шкіри) вважаються неповними, оскільки другий з них не має форми множини. Слова *образ*¹ — вид, тип, характер і *образ*² — портретне зображення святого — мають різні закінчення у родовому відмінку однини: перше — у, друге — а. За цією ознакою вони вважаються неповними омонімами. До цього типу слід віднести і російські дієслова недоконаного виду *намащивать*¹ і *намащивать*², які утворені від різних форм доконаного виду: *намостить* і *намастить*.

Омоформи — це слова одного й того ж граматичного класу і слова різних класів, схожі у звучанні лише в окремих їх формах. Іменник російської мови *люди* (множина до іменника *человек*) становить омоформу до невідмінюваного іменника *люди* (стара назва букви л), який сприймається як іменник середнього роду. Омоформами також є називний відмінок іменника української мови *мати* та інфінітив дієслова *мати* (інші форми цих слів нічого спільного не мають); називний відмінок числівника *три* і форма другої особи однини наказового способу дієслова *три* (від інфінітива *терти*).

Для розрізнення омонімів і омоформ іноді застосовують іншу термінологію: слова одного і того самого граматичного класу іменують лексичними, а звуковий збіг слів різних частин мови — морфологічними омонімами.

Омофонами називають слова і форми слів різного значення, вимова яких однакова, а написання різне. Приклади омофонів становлять зразки вимови і написання деяких загальних і власних назв української і російської мов типу *лев* і *Лев*, *роман* і *Роман*; вимови і написання російських слів *плот* і *плод* (обидва слова вимовляються як *плот*), *рог* і *рок* (вимова обох слів *рок*). Однакова вимова двох останніх пар слів пояснюється фонетичною закономірністю російської мови — приглушенням кінцевих дзвінких приголосних.

Омофонами особливо багаті ті мови, у яких переважають нефонетичні принципи правопису, тобто помітні значні відмінності між вимовою і написанням. До цих мов належать, наприклад, англійська (*meet* — зустрічати і *meat* — м'ясо; вим. обох слів *міт*; *tail* — хвіст і *tale* — оповідання; вим. — *меїл*); німецька (*Stadt* — місто і *statt* — замість; вим. — *штатт*; *fiel* — упав і *vjel* — багато; вим. — *філь*); французька (*pain* — хліб і *pin* — сосна; вим. *пє*; *ver* — черв'як і *verre* — скло; вим. — *вер*).

Омографи — слова, що мають однакове написання, але відмінне звучання і значення. Такими є: укр. *гніт* (рос. *енёт*), у якому *г* — фарингальний фрикативний (фонет.

транскр.— *gn'im*), і *gnim* (рос. *фитиль*), у якому г — задньоязиковий проривний (фонетичною транскрипцією *gn'im*); укр. і рос. *замок* і *замок*; рос. *смело* і *смел*; англ. *inlet* (вим. Інлет) — вузька морська затока і *inlet* (вим. інлєт) — вставляти; нім. *übersetzen* (приблизна вимова юберзетцен) — переправляти і *übersetzen* — (вим. юберзєтцен) — перекладати.

Причини виникнення омонімії різні. Розглянемо найголовніші з них, що виникають:

а) внаслідок звукового збігу різних за походженням слів, наприклад: *ген* — біологічний термін, що походить від грецького *γενος* — народження, і український прислівник *ген* — далеко (пор.: «Подався Семен дорогою ген за село» — М. Коцюбинський);

б) в результаті історичних звукових і граматичних процесів, що спричиняються до збігу звучання різних слів, як-от: іменник *мати*, що відповідає давньослов'янському *мати* та інфінітив *мати* з етимологічного *имати* — брати;

в) завдяки різночасовому або незалежному паралельному словотворенню від того самого кореня за однією й тією ж морфологічною моделлю (так утворилися слова *семирічка* на означення неповної середньої школи, яка існувала в Радянському Союзі до 1959 року, і *семирічка* на означення плану розвитку народного господарства нашої країни, прийнятого 1958 року і успішно виконаного радянським народом у 1965 році).

Проте, чим би історично не була викликана омонімія, визначається вона синхронно, тобто з погляду сучасного стану мови.

Іноді твердять, начебто омонімія утруднює точність виразу думки. Навряд чи з таким поглядом можна погодитися. На практиці омонімія легко нейтралізується словесним оточенням і ситуацією мовлення. Переконає в цьому зіставлення таких речень: «Сичі в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів» (Т. Шевченко) і «Та світи ж ти їм дорогу, ясен місяць угорі» (П. Тичина). Розуміння різного значення слів *ясен* у першому і другому реченнях не потребує якихось додаткових пояснень. Контекст допомагає чітко сприймати їх семантику. Більш від того, омонімія досить часто використовується як засіб гумору і як важливий елемент створення каламбурів, тобто дотепної гри слів, наприклад: «Он заговорил и вскоре совсем заговорил своих слушателей». І в цьому випадку контекст підказує правильне розуміння кожного з омонімів.

Інша річ — міжмовні омоніми, що виникають у споріднених мовах, пор.: українське *наглий* (раптовий, моментальний; нагла смерть) і російське *наглий* (нахабний, зухвалий); лексеми болгарської мови *направо* (прямо), *коса* (волосся) й української *направо*, *коса*; російське *запомнить* (зберегти у пам'яті) і польське *zapomnieć* (забувати). Розумінню міжмовних омонімів контекст не допоможе. Треба певно знати їх семантику.

§ 64. **Синонімія.** Синонімія (від гр. *συνώνιμα* — однойменність) — явище, при якому одні і ті самі предмети, ознаки і дії передаються різними словами. Ці відмінні слова бувають:

а) близькими (але не тотожними) за значенням, як-от: *договір* (визначення певного кола обов'язків, покладених в основу діяльності осіб, установ, держав), *контракт* (звичайна комерційна угода), *пакт* (міжнародний договір значної політичної ваги); *радіти* (відчувати задоволення з чогось), *веселитись* (розважатись), *торжествувати* (радіти великій удачі);

б) такими, що позначають одні і ті самі предмети, явища, дії без будь-яких семантичних відтінків, як, наприклад, *азбука* — *алфавіт*, *багатозначність* — *полісемія*, *воротар* — *голкипер*, *літак* — *аероплан*, *мовознавство* — *лінгвістика*, *милозвучність* — *евфонія*.

Слова обох цих груп прийнято називати синонімами. Вони включаються у синонімічні словники як елементи синонімії певної мови. Однак при розгляді синонімів особлива увага звертається на слова групи а), які тільки й визнаються синонімами у власному розумінні цього слова. Слова ж групи б), ідентичні у своєму значенні, іменуються словами-дублетами. Їх ще називають абсолютними синонімами. Далі мова йтиме лише про синоніми групи а).

Визначальною ознакою синонімів є критерій близькості, а не тотожності їх семантики, тобто властивість синонімів характеризувати одне й те ж по-різному, з різними відтінками. Саме тому синонімами вважаються слова, що мають спільне ядро значень, але відрізняються смисловими або стилістичними відтінками. Наприклад, слова *хоробрий*, *сміливий*, *відважний* об'єднані спільним значенням — «той, що не знає страху», і водночас кожному з них властиві значеннєві нюанси: *хоробрий* — той, що виявляє хоробрість, *сміливий* — той, що не тільки не знає страху, а й рішучий у подоланні перешкод, *відважний* — той, що виявляє особливу сміливість, відвагу.

Сукупність слів, пов'язаних синонімічними відношеннями, становить синонімічне гніздо, або синонімічний ряд.

Синонімічні гнізда включають синоніми ідеографічні, стилістичні і семантико-стилістичні.

Ідеографічні (від гр. *idea* — поняття), або семантичні, синоніми — це стилістично нейтральні слова, які відрізняються одне від одного відтінками основного, спільного для кожного з них значення. Слова *хоробрый, сміливий, відважний* становлять зразок ідеографічних синонімів. Семантичними синонімами є, наприклад, лексеми російської мови *продолжаться—длиться — тянуться* (перше слово вказує на розпочату дію; яка не закінчується; друге — виражає дію, що продовжується тривалий час; третє — дію, яка тягнеться настільки довго, що починає надокучати); а також слова німецької мови *verbrauchen, ausgeben*, перше з яких означає «витратити матеріали, їжу», а друге — «витратити гроші».

Ідеографічні синоніми бувають у всіх повнозначних частинах мови: *актор — артист, останній — кінцевий, усякий — будь-який, остигати — холонути, особливо — своєрідно*.

Стилістичні синоніми являють собою тотожні за значенням слова, але відмінні в стилістичному вживанні. В ролі стилістичних синонімів виступають передусім застарілі слова (архаїзми), яким у сучасній мові відповідають інші назви тих самих предметів, явищ, дій. Функціонування архаїзмів обмежене. Вони вживаються переважно в художніх творах як синоніми до сучасних слів з метою відтворення історичної епохи або надання вислову необхідного стилістичного забарвлення (урочистості, піднесеності, а почасти й іронії, сарказму). Наприклад, у парі синонімів *лоб — чоло*; семантика яких тотожна, перше слово є загальномовним, друге — відоме як лексема архаїчних виразів і як елемент поетичної мови, пор.: «бити чолом» (кланятись); «Твоє чоло високодумне Вінок безсмертя оповив» (М. Рильський).

Стилістичними синонімами виступають також слова вузького територіального вжитку, або, як їх називають, місцеві, обласні слова. Введення їх у тканину художнього твору має на меті передати колорит місцевості або створити своєрідну мовну партитуру героя. У синонімічному гнізді слів російської мови *говорить — гуторить*, спільне значення яких «вести розмову», перше — загальноживане, друге — обласне. Разом з іншими вузькотериторіальними

словами М. Шолохов майстерно використовує діалектизм *гупорить* для художнього відображення життя донських козаків. Своєрідна, відмінна від інших персонажів, мовна партитура Х. Хаєцького створена О. Гончаром у романі «Прапороносці» завдяки введенню у пряму мову героя типово подільських слів.

У ряді випадків роль стилістичних синонімів виконують іншомовні елементи. Сфера їх поширення вузька: вони сприймаються як слова книжні, а в усному вжитку можливі у мовленні спеціалістів, пор.: *байдужість* — *апатія*, *оплески* — *аплодисменти*, *краевид* — *ландшафт*, *пейзаж*.

Стилістичними синонімами виступають також грубі слова, як-от: укр. *обличчя* — *пика*, *балакун* — *базікало*; рос. *голова* — *башка*, *спать* — *дрыгнуть*.

Семантико-стилістичними синонімами вважаються слова, що відрізняються не лише стилістичною забарвленістю, але й деякими значенневими відтінками. Лексеми російської мови *идти* і *плестись* — семантико-стилістичні синоніми. Відмінність їх стилістична у тому, що слово *идти* — стилістично нейтральне, а слово *плестись* — розмовне, крім цього, воно має додатковий смисловий нюанс: *плестись* — це йти поволі, насилу переставляти ноги. Такого ж типу й синоніми української мови *їсти* — *жертити*. На відміну від слова *їсти* синонім *жертити* і стилістично забарвлений (це вульгарне слово), і семантично дещо відмінний: *жертити* означає «жадібно їсти».

Своєрідними синонімами стилістичного і семантико-стилістичного типу є так звані евфемізми (від гр. *eu* — добре, *phēmō* — говорю), які являють собою заміну небажаного, грубого, непристойного, різкого слова чи виразу іншим — для пом'якшення вислову. Евфемізмами до слова *брехати* є «помилятись», «відступати від істини». У розмовній мові евфемізми подекуди виникають як народно-поетичні образи. Так з'явився в українській розмовній мові евфемізм *найшлось*, яким позначають народження дитини.

У кожному синонімічному гнізді виділяється основне слово, яке іменується стрижневим, або домінантою (від лат. *dominans* — пануючий). У лексикографії таке слово синонімічного ряду називають заголовним. У ньому найповніше виражається значення, властиве всьому ряду синонімів і кожному з них окремо. З ряду синонімів української мови: *завжди*, *постійно*, *повсякчас* — слово *завжди* виділяється як домінанта; серед синонімів *ювілей*, *річниця* стрижневим є перше слово.

Визначення домінанти — річ досить складна. Заважає цьому багатозначність слів. Часто трапляється так, що одне і те ж слово може входити в різні синонімічні гнізда: в одні як домінанта, а в інші — як рядовий синонім. Слово *робота*, означаючи зусилля, що їх спрямовує людина на виконання чогось, є домінантою в синонімічному гнізді — *робота, праця, заняття, діло*. Коли ж воно сприймається як результат праці, тоді стає в ряд таких синонімів, як *твір, виріб, продукт і робота*.

Полісемія викликає труднощі і в доборі відповідних синонімів, бо кожне значення полісемічного слова вимагає своєрідного синонімічного ряду. У «Короткому словнику синонімів української мови» (Київ, 1960) П. М. Деркача слово *верх* у розумінні «верхів'я дерева» має синоніми *верхів'я, верхівка, верховина, верховіття*. Це саме слово із значенням «вершина гори» об'єднує ряд таких синонімів, як *верхів'я, вершина, шпиль і обласне ґрунь*.

Поняття «синонімія» включає не лише синоніми-слова (пор.: укр. *завірюха, хуртовина; майдан, площа, плац; рішучий, категоричний*; рос. *любить, боготворить, обожать; прочно, надійно, твердо, крiпко*), а й синоніми-фразеологізми. Синонімічними можуть бути: а) слова і фразеологізми (напр.: укр. *пожежа — червоний півень, обдурити — обвести навколо пальця, нерідко — часто і густо*; рос. *молчать — держать язък за зубами*); б) фразеологізми і фразеологізми (напр.: укр. *ні пари з вуст — неначе в рот води набрати; ніде голкою ткнути — ніде курці клюнути — ніде яблуку впасти — ніде пальцем просунути*; рос. *куда Макар телят не гонял — куда ворон костей не заносил*).

Синонімія поширюється й на граматику. Синонімічні відношення існують між формами слів і синтаксичними конструкціями. Так, форми інфінітива на *-ти* і *-ть*, допустимі в літературній мові (*ходити* і *ходить, писати* і *писать*), становлять синоніми: форми на *-ти* належать писемному стилеві, форми на *-ть* — усному. У стосунках синонімічного вираження думки перебувають прості речення з дієприслівниковим зворотом і складні з підрядними обставинними; прості з дієприкметниковим зворотом і складні з підрядними означальними.

Отже, синонімія — явище не лише лексичне, а й граматичне. Таке розширене розуміння синонімії потрібне для правильного усвідомлення проблем стилістики і завдань культури мови.

§ 65. **Антонімія.** Слова різного звучання, що передають протилежне значення, називаються антонімами (від гр. *anti* — проти і гр. *opoma* — ім'я), наприклад: *молодість* — *старість*, *гарний* — *поганий*, *всякий* — *ніякий*, *хвалити* — *гудити*.

В антонімічні відношення вступають, як правило, слова, що передають якісну або кількісну характеристику, мають просторове або часове значення, називають дію. Саме такими є пари: укр. *жар* — *холод*, *свіжий* — *черствий*, *говорити* — *мовчати*, *далеко* — *близько*; рос. *правда* — *ложь*, *прилежний* — *ленивий*, *сухо* — *мокро*; пол. *śmiech* — *placz* (сміх — плач), *wysoki* — *niski* (високий — низький), *jasno* — *ciemno* (світло — темно), *wszystko* — *nic* (все — нічого); англ. *deep* — *shallow* (глибокий — мілкий); нім. *viel* — *wenig* (багато — мало).

Не мають антонімічних пар власні імена (Іван, Семен, Наталія), назви істот (кінь, корова, вовк), предметів (будинок, вікно, двері), числові позначення (два, три, десять).

Розгляд антонімів показує, що на основі протиставлення групуються, насамперед, слова різних коренів. Проте антонімічними можуть бути й однокореневі слова. У них на семантичне протиставлення вказують префікси, пор. укр. *вхід* — *вихід*, *відчинити* — *зачинити*, *наземний* — *підземний*, *вбігати* — *вибігати*, *воєнний* — *антивоєнний*, *вдало* — *невдало*; рос. *решительный* — *нерешительный*, *удачный* — *неудачный*, *вкусный* — *безвкусный*; нім. *vorgehen* — *nachgehen* (поспішати — відставати).

Не слід, однак, змішувати антонімічне протиставлення лексем із запереченням, яке передається часткою *не*, як-от: *день* — *не день*, *червоний* — *не червоний*, *хоробрий* — *не хоробрий*, *учити* — *не учити*. Пари такого типу не визнаються за антоніми. Частка *не* не виражає протиставлення, вона становить заперечення предметів, ознак, дій, яке виникає синтаксично. Антонімія ж передає лексичні відношення слів.

Антоніми широко використовуються у різних стилях мови як засіб створення антитезних конструкцій для художньої виразності, для відчутного протиставлення. Яскравий зразок майстерного введення в текст антонімів знаходимо, наприклад, у творі Т. Г. Шевченка «Якби ви знали, паничі»: «В тім гаю, у тій хатині, у раю, я бачив пекло...», де протиставлення *рай* — *пекло* створює вражаючу картину нужденного, безправного життя селян часів кріпацтва, коли й рідний дім ставав пеклом.

Розглянуті у підрозділі «Семасіологія» (§§ 56—65) мовні явища свідчать про те, що семантичні елементи мови пов'язані системно. Системність словникового складу виявляється у значеннєвій протиставності різного типу: *хоробрій — боязкий* (антонімічне протиставлення), *сміливий — відважний* (протиставне вираження близьких значень), *робити — трудитись* (стилістичне протиставлення: перше стилістично нейтральне слово, друге — вживається з відтінком піднесеності, урочистості: «Трудитись на благо Вітчизни»). Групування семантичних одиниць за такими ознаками становить один із проявів лексичної системи мови.

Що ж до так званих контекстуальних синонімів і антонімів, то вони лексичної системи мови не становлять. Поза контекстом їх не можна уявити самостійними значеннєво-протиставними одиницями. Вони зіставляються лише у відповідному контексті, у певній мовній ситуації. Звідси й назва контекстуальні, або ситуативні, синоніми чи антоніми. Зразок контекстуальних синонімів можуть становити лексеми *динамівці* і *гості*, які, не будучи синонімами у власному розумінні слова, виступають у ролі взаємозамінних слів, наприклад, у репортажах про футбольні матчі.

Високохудожні зразки контекстуальних антонімів знаходимо у творі О. С. Пушкіна «Евгеній Онегин»: «Они сошлись: *волна и камень, стихи и проза, лед и пламень* не столь различны меж собой», де виділені слова усвідомлюються антонімами лише у цьому контексті. У рядках П. Грабовського «Я не літав в надзоряні країни, а все державсь бездомної землі, боровся я за щастя для людини, за світло в чорній млі» немає антонімів у прямому розумінні. Але в контексті вірша антонімічними виступають слова *не літав — державсь, не літав — боровся*, сполучення слів *в надзоряні країни — бездомної землі*.

Подібні зразки називають ще індивідуально-стилістичними синонімами й антонімами, оскільки вони не закріплені в загальному вжитку, а трапляються лише у мові творів окремих авторів (письменників, журналістів, учених).

§ 66. Лексикологія у вузькому розумінні терміна. Лексика мови з погляду походження. Сукупність слів, або лексику, вивчає лексикологія у вузькому розумінні тер-

міна. Вона визначає походження лексичного складу і процесу його змін, а також встановлює характер використання лексики у певних сферах спілкування.

Лексика будь-якої сучасної мови створювалася протягом тривалого часу. В її складі виділяються словесні елементи різних історичних періодів і різних мовних джерел, давні і створені в наш час, свої власні і взяті з інших мов. На підставі цього встановлюються слова споконвічні (рос. «исконные») і запозичені, а також новоутворені і ті, що вийшли або виходять з ужитку.

§ 67. Слова споконвічні («свої») і запозичені («чужі»). Як правило, більшу частину лексики в мовах світу становлять споконвічні слова, які виникали у конкретній мові або успадковані з давніх часів від мови-джерела. До споконвічної лексики, зокрема, української мови належать: а) власне українські слова, яких немає у споріднених російській і білоруській мовах; їх поява припадає на час формування української мови (починаючи приблизно з XIV ст.): *багаття, взагалі, гарний, мріяти, очолити, січень* та ін.; б) східнослов'янські слова, що побутували в давньоруську добу (XI—XIII ст.), коли ще не було самостійно існуючих російської, української і білоруської мов: *білка, дядько, коромисло, снігур, тепер, хороший*; слова цього типу є спільними для східнослов'янських мов; в) спільнослов'янські слова, знані у добу загальнослов'янської єдності (її розклад почався у V—VI ст. н. е.): *голова, день, дуб, жити, земля, коса, рука, риба, чорний, чотири, я*; ці слова є в усіх слов'янських мовах; г) слова лексичного фонду індоєвропейської мови-основи: *дім, дочка, корова, мати, сорочка, яблука*; такі слова з деякими відмінностями в звуковому складі знані в усіх або деяких мовах індоєвропейської сім'ї, до якої належать, крім слов'янських, мови балтійські, германські, романські, індійські та ін.

Споконвічна лексика кожної мови передає її лексичну і значною мірою фонетичну специфіку, а також вказує на генетичну приналежність цієї мови до відповідної мовної групи і сім'ї мов.

Поряд із споконвічною лексикою у будь-якій мові існують іншомовні, або запозичені, слова.

Поява у мовах лексичних запозичень зумовлена низкою позалінгвістичних (зовнішніх) і лінгвістичних (внутрішніх) причин.

Позалінгвістичним фактором, який сприяє перенесенню слів однієї мови в іншу, є наявність більш або менш тісних

політичних, економічних, наукових, культурних та ін. контактів між народами. Так, наприклад, науково-технічні зв'язки, які підтримують зарубіжні країни з Радянським Союзом, зумовили появу в англійській, французькій і німецькій мовах таких російських слів, як *спутник*, *лунник*.

У ряді випадків запозиченню слова з іншої мови сприяють внутрілінгвістичні причини. Це, зокрема, намагання уникнути полісемії свого слова, тобто спростити його семантичну структуру і закріпити за «своїм» і «чужим» словом різні смислові відтінки понять, пор.: *джем* (з англ. *jam*) — густе варення з фруктів або ягід, що має вигляд желеподібної маси, і *варення*; *круїз* (з англ. *cruise*) — подорож по воді (на пароплаві) і *подорож*; *репортаж* (від фр. *reportage*) — повідомлення, розповідь про події дня, що публікуються у пресі чи передаються по радіо, і *розповідь*. Це також і тенденція до заміни існуючого дво- або багаточленного найменування одночленним, пор.: *вправний стрілець* — *снайпер* (англ. *sniper*); *спортсмен, спеціаліст з бігу чи гонок на великі дистанції* — *стайер* (англ. *stayer*).

Іншомовні запозичення бувають прямі і посередні. Перенесення слова безпосередньо з мови в мову називається прямим запозиченням. Без будь-якого посередництва в російську мову перейшли українські слова *борщ*, *буханка*, *галушки*¹; з російської у французьку *la steppe* (степь); з російської у японську *гасу* (газ), *софходзу* (совхоз); з чеської у німецьку — *Petschaft* (печатка).

Перенесення слова з мови в мову через посередництво якоїсь третьої мови (мови-посередниці) іменують посереднім запозиченням. Відомий в українській мові тюркізм *майдан* є в свою чергу запозиченням з арабської мови. Для багатьох іншомовних елементів, існуючих зараз в українській мові, посередницьку роль відіграли російська і польська мови. Через російську з скандинавських мов до української прийшло слово *ринок*; через польську з німецької — *тарілка*, *мусити*.

У більшості мов запозичень менше, ніж своїх слів. Проте бувають винятки. За твердженням учених, у сучасній перській мові іншомовні елементи становлять понад 50 процентів усього словникового складу. Велику кількість запозичених слів (особливо з французької мови) нараховує англійська мова.

¹ Див.: Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967, с. 93.

Серед запозичень виділяють: власне запозичення і кальки.

Власне запозичення — це засвоєні чужомовні слова з близьким до оригіналу звуковим і структурним оформленням. Звукова оболонка запозиченого слова може відповідати або фонетико-вимовним нормам мови-джерела, або передавати графічну форму іншомовного слова і на цій основі його вимову. Наприклад, слово французької мови *marche* (вим. *марш*) і слово англійської мови *combine* (вим. *комбайн*) засвоєні українською мовою відповідно до існуючих у мовах-джерелах вимовних норм: *марш*, *комбайн*. Іншомовні лексеми російської мови *юніор*, *гліссер* мають своїми прототипами французькі *junior* (вим. *джуньо*), *glisser* (вим. *глісе*), у яких взята їх графічна форма, а за нею і вимова.

У словах іншомовного походження, як правило, наявні не властиві запозичуваній мові звуки або звукосполучення. У німецькій мові, наприклад, є лексема *der Ingenieur* (вим. *дер інженіір*). Запозичена вона з французької мови. Вказує на це не властивий німецькій мові звук *ж*, який трапляється у ній лише в запозичених словах.

В українській і російській мовах слова з сполученням *ю* (ю) у кінці слова (радіо, сольфеджіо; адажіо, імпресаріо) не «свої», а «чужі».

Проте рідко буває так, що при засвоєнні чужого слова повністю зберігається його звукове оформлення і граматичні ознаки. Чужомовні елементи, як правило, пристосовуються до фонетичних і граматичних закономірностей запозичуваної мови, тобто піддаються процесові мовного освоєння. Наприклад, у слові французької мови *ordre* (наказ), що прийшло до російської й української мов, є сполучення трьох приголосних, не властиве фонологічній структурі східнослов'янських мов. Щоб уникнути небажаного збігу приголосних, освоєння цього слова йшло по лінії вставлення голосного, що й дало вимову *ордер*. Слово німецької мови *die Losung* належить, як вказує на це артикль і суфікс *-ung*, до категорії іменників жіночого роду. Перейшовши до української мови, воно стало сприйматись як іменник чоловічого роду за родовою ознакою української мови — твердим кінцевим приголосним — *лозунг*. А слово *papir*, запозичене з німецької, у якій воно (*das Papier*) є іменником середнього роду, в українській мові не тільки сприймається як іменник чоловічого роду (за ознакою кінцевого твердого приголосного), а й змінюється відповідно до

фонетичних закономірностей української мови: у закритому складі і, у відкритому — е (папір — паперу). Тим-то відрізнити «своє» від «чужого» у синхронічному плані часто буває надто важко. Потрібні спеціальні історичні дослідження.

Подекуди значним змінам піддається семантика запозичених слів. Наприклад, лексема української мови *гімнаст*, яку ми сприймаємо на означення людини, що займається гімнастикою як професією, походить з грецького *gymnastes*, що означає «учитель гімнастики». До речі, і слово гімназія в античній Греції було назвою школи фізичного розвитку.

Запозичення приходить у мову разом з предметами чи поняттями, що з'являються в житті суспільства. Наприклад, поява на початку XVIII ст. в країнах Європи клавійного інструмента, зробленого італійським майстром Кристофері, зумовила збагачення лексичного складу багатьох мов італійським словом *fortepiano*. Однак запозичення іноді приходить і як паралельне найменування уже існуючих предметів, явищ, дій. Виникає паралелізм існування слів, що забезпечує синоніміку мови, пор.: укр. *безглуздя* — *абсурд*, *міжнародний* — *інтернаціональний*, *нехтувати* — *ігнорувати*; рос. *удобство* — *комфорт*, *путешественник* — *турист*, *ограничивать* — *лимитировать*.

Відомі випадки, коли перенесені з інших мов лексеми витісняють споконвічні слова. Так сталося з старим германським *Ross* (кінь), яке поступово (хоч і не остаточно) витіснилося з повсякденного вжитку словом *Pferd*, запозиченим з латинського *paraveredus*.

Паралельно із запозиченням слів можливе перенесення з мови у мову словотворчих елементів — префіксів і суфіксів. Вони приходять з іншої мови разом з словами, що їх мають, а потім поширюються як словотворчі одиниці в новоутворених словах. Такими стали, зокрема, в російській і українській мовах префікс грецького походження *архи-*, пор.: рос. *архиплут*, *архисторожний*, *архиопасный*; суфікс французької мови *-ізм*: укр. *ленінізм*.

Від іншомовних слів і виразів, що набули загального визнання, слід відрізняти варваризми (від гр. *barbarismos* — звуконаслідувальне слово, що позначало в греків «незрозумілу мову, бурмотання») — іноземні слова (або вирази), що не мають загальномовного поширення, а трапляються лише у певних соціальних колах. У мові вони сприймаються як непотрібні, зайві (приклади див. у § 13).

На відміну від запозичень лексем і словотворчих елементів калькування являє собою такий процес, при якому з чужої мови лише копіюється спосіб творення слова або переймається його семантика. Матеріальне його вираження, тобто звучання слова, не переноситься. З слів чужої мови знімаються к а л ь к и (з фр. с а і q u e — копія). Кальки бувають словотворчі і семантичні.

Словотворчі кальки — це нові слова, які виникають на базі власного мовного матеріалу за словотворчим зразком іншомовного слова. Так, у слові російської мови *октябренок* виділяється корінь *октябрь-* і суфікс *-енок*. За цим морфологічним типом з'явилося в українській мові слово *жовтеня* з коренем *жовт-* і суфіксом *-ен(я)*, що служить, як і *-енок* у російській мові, для позначення малих істот.

Такого ж типу є кальки української мови: *лицемірство* (з рос. *лицемерие*), *самовизначення* (з рос. *самоопределение*), *громовідвід* (з рос. *громоотвод*), *чаєрозважувальна фабрика* (з рос. *чаеразвесочная фабрика*); кальки російської мови: *правописання* (з гр. *orthographia*, у якому *o r t h o s* — правильний, *g r a p h o* — пишу).

Семантичні кальки виникають унаслідок перенесення з іншої мови одного із значень слова. Ні слово, ні його складові морфологічні елементи у цих випадках не запозичуються. Такого семантичного калькування зазнали в багатьох європейських мовах деякі прикметники конкретного значення, серед них: рос. *красный*, нім. *rot*, які за зразком французького слововживання набули значення «революційний». Це сталося після французької революції 1848 року, коли на Заході «червоними» називали представників революційного крила, а «білими» — реакціонерів.

Смисловою калькою російської мови є вживання слова *гвоздь* у розумінні «найголовніше у чомусь», наприклад, *гвоздь програми*, що перенесене з уживання французького слова *clou* з цим значенням.

Калькуванню піддаються не лише слова, а й фразеологізми. Тому кальки прийнято поділяти на лексичні і фразеологічні. Прикладом фразеологічних кальок можуть бути дослівні переклади крилатих висловів видатних людей, як-от з російської мови: «Краще менше, але краще» (В. І. Ленін), з англійської: «Бути чи не бути?» (В. Шекспір).

§ 68. Інтернаціоналізми. Широкі міжнародні зв'язки і міжмовні контакти зумовлюють виникнення слів-інтер-

націоналізмів. Інтернаціональними вважаються слова, які в однаковому чи близькому звучанні і при наявності одного і того самого значення закріплені в словнику багатьох мов світу. У ролі інтернаціоналізмів виступають наукові терміни (аналіз, синтез), назви наук (математика, фізика, хімія), політична термінологія (мітинг) та ін.

Найбільшу групу інтернаціоналізмів європейських мов становлять латинізми і грецизми, які складають кістяк науково-технічної і суспільно-політичної термінології, власних імен, слів на означення понять культури і мистецтва багатьох мов. Зумовлено це великою історичною роллю, яку відігравали в Європі протягом багатьох століть грецька і латинська мови.

Інтернаціоналізми виникають також на базі інших мов. В останні півстоліття фонд інтернаціоналізмів значно поповнився словами російської мови. Міжнародного вжитку набули російські слова *ленінізм*, *совет*, *колхоз*, *спутник*, *лунник*, *субботник* та ін. Інтернаціональними стали також слова англійської мови *дредноут* (*dreadnought*), *танкер* (*tanker*), чеської *робот* (*robot*), французької *гараж* (*garage*).

Серед інтернаціональної лексики, крім «європеїзмів», є ряд слів арабського походження: *алгебра*, *цифра*, *алгоритм*, *азимут*, *алкалоїди*.

Своєрідність розвитку мов Сходу зумовила виділення специфічної групи інтернаціоналізмів, властивих тільки цим мовам. Наприклад, арабізми функціонують в узбецькій, перській, турецькій мовах. Інтернаціональними вважаються китайські числівники, поширені в японській і корейській мовах. Поповнення мов інтернаціоналізмами — невідпинний процес, що супроводжує все зростаючі наукові, технічні і культурні контакти і який спрямований на задоволення науково-культурних потреб людства.

§ 69. Явище пуризму. Ставлення до слів іншомовного походження. Запозичення іншомовних слів — об'єктивно-історичний процес, зумовлений постійними і різноманітними контактами між народами. Перенесені з іншої мови слова у більшості випадків входять в активний вжиток і посідають чільне місце у лексичному складі мови, що їх запозичила. Вони збагачують лексику мови і її виражальні засоби. Без них не уявляється словниковий склад будь-якої мови. Звичайно, не всі іншомовні слова збагачують лексику і не всяке нововведення чужої лексики виправдане. На цій підставі в історії багатьох народів раз у раз виникали і виникають вимоги обмежити введення чужої

лексики, а почасти й розгортати боротьбу проти іншомовних впливів. Так з'являються пуристичні (від лат. *p u r i s* — чистий) тенденції у ставленні до слів іншомовного походження. Вони виявлялись, насамперед, у намаганні очистити мову від чужомовних елементів. Сам же процес очищення мови прийнято називати пуризмом. Цей термін означає концепцію, тенденцію, напрямок, що ставлять за мету боротися за чистоту мови, стійкість її норм.

Пуристичні рухи можуть мати прогресивний чи реакційний характер залежно від їх спрямування і соціальних коренів. У XVIII і на початку XIX ст., коли штучно насаджувалися іноземні звичаї, манери, ішов активний процес витіснення російських слів іншомовною лексикою. Замість слів *победа, крепость, донесение, собрание* (с танцями) було узвичаєно іншомовні лексеми *виктория, фортеция, реляция, ассамблея*. Передові діячі російської культури, науки і мистецтва XVIII і XIX ст. (Ломоносов, Тредьяковський, Пушкін, Белінський) гнівно обурювались цим. Вони наполягали на відновленні тієї лексики рідної мови, яку не виправдано знехтувано і замінено чужомовною. Такі справедливі вимоги вважаються прогресивними, в них не було нігілістичного заперечення іноземних слів взагалі. Можливість їх існування і доцільність вживання визнавались як незаперечний факт. В. Г. Белінський писав, що в російську мову з необхідності увійшло багато іноземних слів, тому що в російське життя увійшло чимало іноземних понять та ідей.

Зовсім інше спрямування мали пуристичні рекомендації архіреакційного царського міністра освіти початку XIX ст. О. С. Шишкова. Заляканий французькою революцією і можливістю проникнення у російське суспільство революційних ідей, він пропонував разом з іншими іноземними словами викинути з російської лексики такі слова, як *демократия, культура, прогресс* на тій підставі, що вони, мовляв, чужі. Але причини тут були інші. Представник реакційних кіл Росії бачив за подібними словами поняття революційної ідеології. Це влучно відзначив В. Г. Белінський, сказавши, що у противників слова «прогресс» «ненависть, власне, не до слова, а до ідеї, яку воно виражає»¹. Ясно, що пуризм Шишкова не сприяв розвитку російської мови, його роль негативна.

---

¹ Белинский В. Г. Полное собрание сочинений, т. 10, 1956, с. 281.

Саме в цей час у демократичній критиці, особливо в поглядах В. Г. Белінського, склалося своєрідне розуміння терміна «пуризм»: він означав формально-догматичне ставлення до мови, консерватизм, відкидання всього нового у мові. З цим значенням слово «пуризм» вживається у сучасному мовознавстві.

Пуризму як прояву історично мало обґрунтованих і чисто формальних вимог до норм мови протиставляється розумна боротьба за чистоту мови, за мовну культуру, проти порушення її основних норм. Така боротьба виправдовувалась на всіх етапах розвитку літературних мов. Вона продовжується й нині.

Представники радянського мовознавства у ставленні до слів іншомовного походження керуються вказівками В. І. Леніна, що містяться у статті «Про очищення російської мови»¹. В. І. Ленін застерігає не вживати без потреби слів іншомовного походження і не перекручувати значення запозичених слів.

§ 70. Неологізми. Серед інших груп лексики окреме місце посідають неологізми (від гр. *neos* — новий і *logos* — слово) — новоутворені слова, які ще не набули широкого вжитку.

Доля неологізмів різна. Одні з них ніколи не потрапляють до активно діючого словника, інші перетворюються у загальноживані одиниці і переходять до активного словникового запасу, тобто перестають бути неологізмами. Отже, неологізм є поняттям конкретно історичним. У момент його появи і протягом певного часу лексичне нововведення сприймається як неологізм. У подальшому його новизна втрачається і час виникнення неологізму може встановити тільки спеціальне дослідження. Історичні розвідки становлення лексики російської мови показують, що слова *предмет, общество, очертание, разумность, достоинство, естественность* були неологізмами приблизно 200 років тому. Їх творцем був відомий російський учений і поет Тредьяковський. Введення у вжиток слів *промышленность, впечатление, пароход* пов'язується з творчістю Карамзіна. Для сучасного покоління ці слова не сприймаються як неологізми. Слова німецької мови *Unbewußtsein* (несвідомість) і *bewußtlos* (несвідомий) були вперше вжиті 1776 року.

Зрозуміло, що точне датування новотворів можна зроби-

¹ Див.: Ленін В. І. Твори, т. 30, с. 269.

ти лише при наявності відповідних писемних пам'яток, хоч і вони не гарантують від можливих помилок. Важко напевно сказати, коли з'явилися на Русі окуляри. Проте один з документів, датований 1636 роком, свідчить про існування цього предмета уже впершій половині XVII ст. На той час слово, що позначало цей предмет, було неологізмом.

При поширеності і загальноприйнятості неологізмів мовці не відчувають їх новизни і не уявляють собі, що був час, коли без них обходилося суспільство. Ми настільки звикли до таких слів, як *лавсан*, *вертоліт*, *залізобетон*, *космоплавання*, що й не одразу повіримо в те, що 10—30 років тому про ці поняття люди не мали уявлення.

Розрізняють два типи неологізмів: лексичні і семантичні.

Лексичні — це повністю новоутворені слова. Вони виникають на базі власного мовного матеріалу і на основі своїх словотвірних законів. Саме тому неологізми, як правило, мають прозору морфологічну будову, а їх значення — мотивовані. І в цьому легко переконатися. Слово української мови *літак* свого часу утворилося з давно існуючого кореня *-літ-* (пор. *літати*) і суфікса *-ак*; за існуючою у російській мові словотворчою схемою елементи слів *коллективное* і *хозяйство* утворили аббревіатуру *колхоз*, яка в кінці 20-х — на початку 30-х років сприймалась як неологізм. Тепер це слово — елемент активного словника мови.

Семантичні неологізми — це нові значення, які з'являються в існуючих уже словах. Приклад такого неологізму становить слово *супутник*. До недавнього часу воно побутувало із значеннями: «той, хто з ким-небудь здійснює подорож»; «те, що супроводить щось»; «небесне тіло, яке рухається навколо планети, зорі». З появою у 50-х роках штучних супутників це слово набуло нового значення — «прилад, що запускається у космос з науковою метою і рухається навколо якогось небесного тіла». У давно відомому слові *маяк* значення «передовик виробництва» також є неологізмом, пор.: «Маяки колгоспного виробництва».

Неологізми бувають загальнонародні та індивідуальні. Ознакою перших є загальнопоширеність. Всенародного визнання набули неологізми останніх десятиліть: *цілинник*, *ракетник*, *електровоз*, *тепловоз*.

Неологізми індивідуального вжитку — це новотвори діячів науки, мистецтва, літератури. Вони відіграють важ-

ливу роль в образному змалюванні дійсності чи в характеристиці наукових категорій. Однак через незагальноприйнятність залишаються неологізмами одноразового вжитку. Зразком такого неологізму є відомі слова В. Маяковського «*молоткастий, серпастий* советский паспорт». Багато індивідуальних новотворів з часом набувають загальнономовного поширення. Таке сталося з словом *росток*, що його ввів у російську мову видатний вітчизняний учений XIX ст. М. О. Максимович.

Прищеплення нових слів — складний і досить тривалий процес. Суспільство чутливе до нововведень. Якщо вони не відповідають вимогам спілкування, творець мови — народ — відкидає їх.

Поява нових слів — свідчення зміни словникового складу, зокрема ознака його поповнення. Однак змінність лексичного складу характеризується не тільки виникненням неологізмів.

§ 71. **Архаїзми та історизми.** Паралельно з появою нових слів і виникненням нових значень словниковий склад переживає й процеси втрати слів чи їх форм або зникнення деяких їх значень. Слова, форми слів або значення, що вийшли з активного вжитку, а тому визнаються застарілими, називаються архаїзмами (від гр. *archaios* — давній).

Для нинішнього покоління радянської молоді слово української мови *парубок* є архаїзмом. Тим часом у XIX і на початку XX ст., як свідчать про це твори М. Вовчка, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського, воно було лексичною одиницею активного вжитку, особливо у мовленні сільського населення.

Архаїзми вживаються для найменування сучасних понять і явищ з певними стилістичними відтінками. Так, архаїчною формою *єсть* П. Тичина надає яскраво урочистого забарвлення текстові вірша, що починається словами «Я єсть народ, якого правди сила ніким звойована ще не була». Виразно іронічний відтінок створює архаїзм *благоденствіє* (спокійне щасливе життя) у такому контексті вірша Т. Г. Шевченка: «Добридень же, новий годе, в торішній свитині! Що ти несеш в Україну в латаній торбині? Благоденствіє, указом новеньким повите». Тим-то архаїзми вважаються категорією стилістичною. Вони входять у синонімічні гнізда, чим поповнюють арсенал образних засобів мови, пор.: *щоки — ланіти, лоб — чоло, губи — уста, майбутній — грядущий*.

На відміну від архаїзмів історизми не мають синонімів у сучасній мові. У цьому їхня важлива особливість як лексичних елементів, що позначають предмети, явища, назви посад історичного минулого. Історизмами, що залишилися з часів Давньої Русі, є слова *посадник* (намісник князя для управління містом, областю чи обраний вічем правитель міста), *послух* (свідок на суді), *кмет* (витязь).

Поняття певної історичної доби (до періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції) передають історизми *десятина*, *наділ*, *десяцький*, *соцький*, *городовий*.

Історизми як засіб створення колориту відповідної епохи використовуються письменниками. Без них не уявляються підручник з історії, історична наукова розвідка.

§ 72. Слова активного і пасивного вжитку. Аналіз архаїзмів та історизмів дає підстави твердити, що вони, не будучи широковживаними, складають шар пасивної лексики. Крім архаїзмів та історизмів, до пасивного запасу належать неологізми, які тільки-но з'явилися у мові і не стали ще широковизнаними.

Протилежним пасивному є шар активної лексики, до якої входять слова повсякденного вжитку в різних сферах спілкування. Крім них, до активного запасу відносять з дещо обмеженим функціонуванням наукові, технічні і мистецькі терміни, а також професійні і емоційно забарвлені слова. Вони, хоч і не становлять елементів загальнонародного вжитку, досить активно використовуються певною частиною суспільства. Саме тому ці слова вважаються одиницями активного словникового фонду.

Такі критерії об'єктивно існуючих загальномовних шарів активної і пасивної лексики. Вони не завжди визначають ступінь активного чи пасивного словника індивідуума. Лексичний запас мовлянина залежить від його освіти, фаху, суспільних інтересів, естетичних смаків, тому є фактором суб'єктивним.

§ 73. Лексика з погляду її вживання. Загальнонародна і діалектно та соціально обмежена лексика. За сферою вживання лексика поділяється на загальнонародну і діалектно та соціально обмежену; стилістично нейтральну і стилістично забарвлену.

До загальнонародної лексики належать слова загальновідомі і загальноновживані на всій території розселення певного народу. Вони виражають найнеобхідніші, життєво важливі поняття. Це — слова основного лексичного фонду

мови, які дають початок новотворам, що розширюють і збагачують словник.

Крім загальнопоширених слів, у мовах існують лексичні елементи, вживання яких обмежене територіально або соціально. Серед них виділяються: діалектизми, професіоналізми і арготизми.

Д і а л е к т и з м и — своєрідні елементи місцевих діалектів. Так, слово *вуйко* (дядько по матері, брат) є діалектизмом, бо відоме воно лише в гуцульських і надпрутських говірках. Вузьке місцеве значення має і слово *вагани* (ночви), його знають лише на Лівобережній Україні.

П р о ф е с і о н а л і з м а м и називають слова, що їх вживають люди, об'єднані певною виробничою діяльністю. Професіоналізми становлять специфічну термінологію певної виробничої галузі, як-от: *алібі* — юридичний термін, що означає «перебування обвинуваченого в момент злочину в іншому місці як доказ його непричетності до злочину»; *авізо* — фінансовий термін — «повідомлення про зміни в стані взаємних розрахунків, про переказ грошей, висилання товарів тощо»; *сторно* — бухгалтерський запис, яким виправляється припущена у попередніх записках помилка.

А р г о т и з м и — слова, що вживаються відособленою групою людей, не об'єднаних територіально і не пов'язаних виробничими інтересами.

Між загальноновживаною та діалектно і соціально обмеженою лексикою немає неперехідних меж. Найчастіше порушують це розмежування діалектизми і професіоналізми, які переходять до складу загальноновживаної лексики. Професіоналізмом за походженням є російський арготизм *дрейфить* (відступати перед труднощами). Він прийшов з морської лексики. Професіоналізмом було також російське слово *взор* (дурниця, нісенітниця), яке колись означало «стружки, сміття». Українське *батрак* було територіально обмеженим словом, діалектизмом. Тепер воно загальноновживане.

Відбувається також зворотний процес: професіоналізація окремих загальноновживаних слів. Це помічається передусім у семантиці слів, які піддаються деякому переосмисленню, наприклад: *головка* (болта, гвинта), *борідка* (ключа), *лапка* (гайка з лапкою). Професіоналізація лексики може супроводжуватися появою своєрідного наголосу, з яким слово сприймається як професіоналізм, наприклад: укр. і рос. *компа́с*, *рапо́рт* — у мові моряків, *іскра́* — у мові автомобілістів, *квартал* — у мовленні бухгалтерів.

§ 74. **Стилістично забарвлена і стилістично нейтральна лексика.** Відповідно до двох форм мови — усної і писемної, а також різних сфер її застосування — мова поділяється на стилі: розмовно-побутовий, науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, художній. Поділ мови на ці функціональні різновиди пов'язаний з розрізненням тих мовних засобів, які існують у загальнонародній мові для задоволення відповідної мети вислову. Стилістичне розшарування властиве передусім лексичним елементам, які закріплюються у своєму вжитку за певними мовними стилями. Це й дає змогу класифікувати лексику кожної мови з стилістичного погляду. Наприклад, слова *аналіз* і *синтез* належать до наукового стилю, слово *читалка* (читальний зал) і *самописка* (авторучка) — до стилю розмовно-побутового, а слова *розписка* і *протокол* становлять приналежність офіційно-ділового стилю. Проте таке розмежування словникового фонду не вичерпує всіх стилістично забарвлених одиниць мови. У лексичному фонді будь-якої мови нараховується велика кількість експресивної лексики. За експресивним забарвленням вона поділяється на слова урочистого, піднесеного плану, презирства або зневаги, жарту чи іронії, відтінку ласкавості і пестливості, фамільярності або грубості.

Звичайно, стилістичній диференціації піддається не вся лексика. У кожній мові є слова, позбавлені емоційного забарвлення і чіткої закріпленості за відповідним мовним стилем. Таку лексику називають нейтральною, або міжстильовою. Вона становить складову частину кожного мовного стилю і створює контекст, у якому розпізнається специфічно стильове вживання слів і виразів. Жоден стиль мови немислимий без цього важливого шару лексики.

§ 75. **Фразеологія. Поняття лексикалізації.** Предмети і явища, ознаки і дії позначаються не лише словами, а й стійкими сполученнями слів, поширеними в мові з відповідним змістом. Наприклад, в уривку з твору А. Головка «Артем Гармаш»: *«Куди поткнешся з позичкою? До того ж Гмирі чи Пожитька? А це вже хомут на шию»* — поєднання слів *хомут на шию* сприймається у розумінні «кабала», «залежність». Із значенням «безладно», «врозбрід» виступає у російській мові вираз *кто в лес, кто по дрова*. Зворот білоруської мови *не мазоліць вачей* означає «не докучати».

Такі сполуки слів, що виступають з усталеним цілісним змістом, називаються фразеологізмами, або фразеологічними зворотами, чи фразеологічними виразами. Вони

й становлять предмет фразеології (від гр. *frasis* — вираз, зворот мови і *logos* — учення) — учення про значеннево цілісні сполуки слів і цілі речення, що функціонують у мові як еквіваленти (рівноцінні відповідники) слів.

Подібно до слів, фразеологізми виконують номінативну функцію — позначають предмети, явища, дії оточення і виражають поняття. Більшість фразеологізмів співвідносна з частинами мови. Серед них є звороти, рівнозначні іменникам (*дамоклов меч* — постійна небезпека, неприємність), прикметникам (*гострий на язик* — дотепний, різкий у виразах), дієсловам (*кирпу гнути* — гордувати, пишатися), займенникам (*нуль без палички* — ніщо), прислівникам (*не по собі* — неспокійно, тривожно, незвично). Як і частини мови, вони виступають членами речення. Ця функціональна подібність фразеологізмів і слів дає можливість говорити про їх еквівалентність, тобто рівноцінність цих мовних одиниць. Перетворення сполучень слів у стійкі елементи мови, рівноцінні лексемам, називається лексикалізацією (від нім. *lexikalisiere* — перетворення в одне слово).

§ 76. Класифікація фразеологізмів. Фразеологічні сполучення розрізняються: за граматичною структурою; за лексичним складом; за характером злитості семантики фразеологізму в цілому і значень складових його частин.

Щодо граматичної будови фразеологізми бувають: а) структурно рівнозначні реченню, як-от: укр. *Волосся на голові піднімається; Що на умі, те й на язиці; Яйця курей вчать*; рос. *Любви все возрасты покорны*; пол. *Krótko ien mówi, kto mówi dobrze* (Коротко говорить той, хто говорить добре), *Kto wiele mówi, mało czyni* (Хто багато говорить, той мало робить); нім. *Der Apfel fällt nicht weit vom Stamm* (Яблуко від яблуні далеко не падає); б) структурно рівнозначні сполукам слів: укр. *лягти кістьми; хоч греблю гати*; рос. *заморить червяка; что есть духу*; пол. *bić w oszty* (мати на оці); нім. *Gefahr laufen* (наражатися на небезпеку).

Серед фразеологізмів, рівнозначних реченню, є такі, що передають ціле повідомлення, тому й можуть вживатися як самостійні речення (укр. *Прийде коза до воза; Язык до Києва доведе*; рос. *Русь — благородное дело*; польськ. *Gdy mróz w lutym ostro trzyma, tedy już niedługa zima* (Якщо мороз у лютому сильний, тоді вже недовга зима), і такі, що виступають лише як номінативні одиниці для називання окремих фактів дійсності, як-от: укр. *серце кипить* (го-

рив) — хвилюватись, злитись; *аж земля дрижить* — чимдуж, що є духу; *аж пір'я летить* — немилосердно, розлючено; рос. *кот заплакал* — мало; пол. *dać deba* — утекти; *biały kruk* — рідкість, унікал. Їх синтаксична роль — бути членами речення.

Граматична структура фразеологізмів, рівнозначних сполученням слів, надто різноманітна, наприклад: *права рука* (найближчий помічник, довірена особа), *душа в душу* (дружно), *заварити кашу* (зчинити колотнечу, сварку, бійку), *звестися нінащо* (змарніти), *їздити верхи* (підкорити) та ін. Тип морфологічної моделі фразеологізму встановлюється за формами граматично опорних і залежних слів. У кожній мові морфологічні моделі фразеологізму своєрідні. Своєрідність їх залежить від специфіки граматичної будови мови, у складі якої вони функціонують.

З погляду лексичного складу фразеологізми поділяються на дві групи.

Першу з них становлять звороти, що складаються з активної лексики сучасної мови, тобто з таких слів, які широко побутують і у фразеологічних, і у вільних сполученнях (вільними називаються сполучення, які не мають цілісного змісту і кожен член яких зберігає своє власне значення). Це фразеологізми зразка українських *попасти на слизьке; я не я, і хата не моя; на руку ковінька*; російських *заговаривать зубы; ковать железо, пока горячо*; болгарського *от дядо и баба* (з давніх пір, здавна). Кожне з слів цих фразеологічних виразів може вживатись також у вільних сполученнях.

Другу групу становлять фразеологізми, до складу яких входять слова, не вживані поза фразеологічними зворотами. Наприклад, слова *баки, баляндраси, відкоша, взнаки, дрижаки, купило, чосу* не бувають самостійними лексичними одиницями. Вони знані тільки як компоненти фразеологізмів: *баки забивати* (заморочити, задурити голову комусь або собі), *баляндраси нести* (займатися пустою балаканиною), *давати відкоша* (давати відсіч), *даватись взнаки* (дати себе знати), *дрижаки їсти* (тремтіти від страху чи холоду), *купило притупило* (ні за що купити), *давати чосу* (бити). Подібного типу є слова *кулички, тютелька* у фразеологізмах російської мови: *у черта на куличках* (дуже далеко), *тютелька в тютельку* (точнісінько).

У ролі специфічної, закріпленої за фразеологізмами, лексики виступають архаїзми, історизми і діалектні слова. Так, архаїзм французької мови *guise*, який колись мав

значення «манера, спосіб», у сучасній французькій мові як самостійна лексема не існує, але зберігається у фразеологічному звороті *en guise de*, пор. у фразі *brandir un bâton en guise de lance* — розмахувати палицею, як списом. У фразеологізмі російської мови *мал золотник, да дорог* історизм *золотник* — назва старої російської міри ваги. Поза фразеологізмом це слово не вживається. Фразеологічний зворот української мови *крижем падати* (падати, упасти пластом) утримує існуюче тільки в діалектах української мови слово *крижем* (хрест на хрест; від слова *криж* — хрест). У загальнонародній мові такого слова немає.

Фразеологізми розрізняються за характером злитості змісту звороту в цілому і значень його складових частин. В одних випадках цілісне значення фразеологізму не залежить від змісту його компонентів, інакше кажучи, вони позбавлені значеннєвої мотивації. Наприклад, фразеологізм української мови *у свинячий голос* означає «пізно», «несвоєчасно», значення ж кожного з його елементів нічого спільного не мають з поняттям «пізно», «несвоєчасно». Далекий від семантики складових частин *показати, раки зимують* і загальний зміст фразеологізму *показати, де раки зимують*, який означає «провчити». Не співвідноситься загальний зміст фразеологізму французької мови *attendez moi sous l'orme* (він відповідає українському *на Миколи та й ніколи*) з його складовими елементами, переклад яких становить: *attendez* — почекайте, *moi* — мене, *sous* — під, *l'orme* — в'язом (порода дерева). Такі неподільні фразеологічні звороти, цілісний зміст яких не мотивується значенням слів, з яких вони складаються, називаються ідіомами (від гр. *ἰδιόματα* — своєрідний вираз), а сукупність їх — ідіоматикою. Цим же терміном визначають і учення про ідіоми.

В інших випадках цілісний зміст фразеологічного звороту впливає з семантики окремих його елементів, тобто мотивується. Такі значеннєво мотивовані фразеологізми називають фразеологічними сполученнями. Цю групу фразеологізмів становлять: а) сполучення типу *Верховна Рада, атомна енергія, кормова база, педагогічний інститут*; б) прислів'я і приказки: *книги вчить, як на світі жить, хто знання має, той і мур зламав; вовків боятись — у ліс не ходить; на городі бузина, а в Києві дядько*; в) крилаті вирази видатних людей, наприклад, рос.: *Человек — это звучит гордо* (М. Горький), *А ларчик просто открывался* (І. Крилов), *Человек в футляре* (А. Чехов); укр.: *Великих*

слів велика сила (Т. Шевченко), *Вогонь в одежі слова* (Л. Українка); *Чуття єдиної родини* (П. Тичина), *Нове життя нового прагне слова* (М. Рильський); з інших мов: *O tempora, o mores* — О часи, о морви (Ціцерон).

Проте такий поділ фразеологізмів є надто загальним, оскільки він не відбиває відтінків значеннєвої мотивованості зворотів. Нині в науці триває глибоке вивчення специфіки фразеологізмів конкретних мов і можливостей їх класифікацій. У сучасному радянському мовознавстві прийнята класифікація фразеологізмів, запропонована В. В. Виноградовим, який виділяє фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення. З деякими доповненнями ця класифікація вводить у підручники і посібники з російської та української мов.

§ 77. Етимологія. Поняття деетимологізації. Як мовознавча наука етимологія (від гр. *e t y m ó n* — істина і *l o g o s* — учення) вивчає походження слів, їх частин, зміни їх значень і звукового оформлення, а також генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої або інших мов. До завдань етимології входить також визначення давніх запозичень. У них, крім встановлення первісної звукової оболонки і значення, визначаються джерело і шляхи цих запозичень.

Наукове етимологізування слів ґрунтується на порівняльно-історичному методі, завдяки якому гіпотетично встановлюється найдавніше звучання слова чи його елементів, а також їх найдавніші значення. Цьому сприяє врахування відповідностей між звуками даної мови в різні періоди її розвитку і звуками споріднених мов, а також імовірностей переходів від одного значення до іншого.

Етимологічним студіям піддаються одиниці споконвічної лексики і слова давнього запозичення, які втратили свій початковий зміст і форму внаслідок дії різних фонетичних, граматичних і семантичних процесів, що зумовили деетимологізацію слова.

Під деетимологізацією розуміють процес втрати словом етимологічних зв'язків із спорідненими за походженням словами. Ізоляції етимологічних зв'язків (або деетимологізації) сприяють найрізноманітніші фонетичні зміни і зрушення морфологічної структури слова, зокрема: асиміляція і дисиміляція, метатеза і гаплогія; опрощення і перерозклад (див. § 102) тощо. Внаслідок їх дії стає несхожим зовнішнє оформлення колись споріднених слів. Водночас втрачається їх семантична близькість. І як результат — єдиний з походження корінь набуває віддаленого, а почасти і про-

тилежного значення. Справді, важко без детальних етимологічних пошуків погодитися з тим, що слова російської мови *масть* (основне значення якого означати колір шерсті тварин) і *мазати* (головна з семантичних ознак якого вказувати на дію, пов'язану з покриттям предмета шаром чогось рідкого чи масного) мають спільне походження. А тим часом це слова одного кореня *маз-*, у якому кінцевий дзвінкий *з* у сполучі з глухим *т* (*мазь*) втратив дзвінкість і перетворився у відповідний йому глухий *с*, що спричинилось до утворення слова *масть*. Деетимологізація сталась внаслідок асиміляції.

Втратили етимологічні зв'язки і слова української мови *хист* (здібність, обдарованість) і *хитрий* (виверткий, лукавий). За походженням у них корінь *хит-*, який залишився незмінним у слові *хитрий* і піддався дисиміляції у первісному сполученні морфологічних елементів *хит-* (корінь) і *-ть* (суфікс), що остаточно оформились як *хист* (*хитть* → *хист*: один з двох проривних звуків *тт* розподібився на фрикативний *с*).

У процесі історичного розвитку несхожими стали українські слова *обертати* і *вертати*, у першому з яких завдяки приєднанню префікса *об-* до кореня *-верт-* (обвертати) відбувалося спрощення у групі приголосних, що й зумовило етимологічне розходження цих слів (*обвертати* → *обертати*).

Завдання етимології полягає у «розплутуванні» складних фонетико-граматичних і семантичних змін, що сталися з відповідними словами. Допомагають у цьому і глибоке розуміння історичних процесів певної мови, і знання закономірностей розвитку споріднених мов. Фактичні дані спільних за походженням мов і лінгвістична розшифровка їх забезпечують переконливе доведення первісної форми і значення слова. Так, російське слово *понедельник* утворилося від поєднання *по неделя* і суфікса *-ник*. Прийменник *по* у цьому сполученні виступає із значенням «після». Можливість уживання його з цим значенням у російській мові підтверджується такими фразами, як: *по окончаніи школы*; *по истечении срока*. З'ясувати, що таке *неделя*, допомагає українська мова, де це слово зберегло давнє значення «неробочий день». Отже, етимологічне слово *понедельник* означало «день, який ішов після неробочого дня, тобто після неділі»¹.

¹ Булаховский Л. А. Деэтимологизация в русском языке. — В сб.: «Труды Института русского языка», т. 1. М. — Л., 1949, с. 161.

Велику роль в етимологічних розвідках відіграє обізнаність дослідника з діалектами, оскільки вони досить часто зберігають такі давні форми слів і їх значення, які навіть не засвідчені у пам'ятках писемності. Наприклад, історичні пам'ятки давньоруської мови донесли до нас давнє написання слова *бджола* як *бъчела*. Розшифрувати його будову і первісне значення допомагають дані діалектів російської мови. Вчені встановили, що слово *бъчела* утворене так само, як і діалектне слово *кошеля*, зване в говірках російської мови із значенням «кошіль», «корзина». У слові *кошеля* виділяється корінь *кош-*, суфікс *-ел-* і флексія *-а*. Слово *бъчела* також поділяється на три морфологічні одиниці: *бъч-*, *-ел-* і *-а*. Корінь *бъч-* споріднений з діалектним словом *буца*, яке означає «шум», пор. у Словнику В. Даля: «бучать — бунчать, жужжать». Звідси роблять висновок, що *бъчела* походить від звуконаслідувального кореня *буч-*, у якому звук *у* редукувався в *ъ*. Подальші зміни цієї давньоруської форми пов'язані із занепадом *ъ* (*бъчела* → *бчела*) і процесом регресивної асиміляції у російській мові (*бчела* → *пчела*) та прогресивної асиміляції в українській мові і лабілізацією *е* в *о* після шиплячого (*бчела* → *бджела* → *бджола*).

Наведених прикладів достатньо, щоб переконатися, що успіх в етимологічних дослідженнях досягається завдяки залученню мовного матеріалу різних споріднених мов і їх діалектів. Точність же етимологічних доказів залежить від того, наскільки повно представлені дані споріднених мов і їх діалектів.

Труднощі етимологізування слів пов'язані з тим, що при аналізі споконвічних форм розглядаються слова з уже мертвою етимологією, тобто з втраченими у цьому слові значенням і формою. Слова з живою (як кажуть, з прозорою) будовою й існуючим у сучасній мові значенням в етимології як науці не розглядаються. Їх аналізом займається морфологія, зокрема її розділ словотвір. Такі слова, як *квітень*, *жовтень*, *листопад*, *виставка*, *варення*, *дармоїд*, *порічки*, *пам'ятник*, *відвійки*, *одноліток* і багато інших, не потребують складних етимологічних розвідок. Вони розкривають своє значення разом з розбором їх морфологічного складу. Назва місяця *листопад* виникла внаслідок поєднання двох слів *листя* і *падати*, у слові *пам'ятник* без будь-яких труднощів виділяється корінь *пам'ят-*. Ясно, що слово *варення* є похідним від слова *варити*, *відвійки* — від *віяти*.

§ 78. **Побутова, або народна, етимологія.** Наведені у попередньому параграфі приклади порівняно легкого розуміння будови слів і їхньої семантичної близькості компонентам, з яких вони складаються, можуть створити неправильне уявлення, за яким будь-яке співзвуччя слів або їхніх частин сприймається як морфологічна і семантична спорідненість.

В оповіданні І. Шмельова «Наполеон» відвідувач балагана пояснював, що герої п'єси називаються маршалами тому, що вони марширують. Так на підставі випадкової співзвучності слів утворилося своєрідне значення слова *маршал*, яке не відповідає ні його загальноприйнятій семантиці, ні його етимології (слово *маршал* походить від французького *maréchal*, що є історизмом: конюший — придворний чин); *марширувати* ж запозичене з нім. *marschieren*, яке походить з фр. *marche* — ходьба).

Такий процес переосмислення семантики, а почасти й зміни звуків слів за зразком відомих при випадковому збігів звучання називають побутовою (або народною) етимологією. Зачіпає він чужі або давні, а значить не зрозумілі мовцям слова.

Відомий в українській мові фразеологізм *немає ні грана правди* у побуті іноді передається як *немає ні грама правди*. У ньому слово *грам* вжито замість давньої назви одиниці аптекарської ваги *гран*, що дорівнювався 0,062 г. Фонетичне і семантичне переосмислення сталося внаслідок незнання цієї лексики.

Подібного типу переосмислені слова здебільшого залишаються у сфері розмовно-побутового вжитку.

Термін «етимологія» у сполученні «побутова, або народна, етимологія» вжито умовно. Він не має того наукового смислу, про який ішлося у попередньому параграфі. Його вживають лише для пояснення процесу переосмислення окремих невідомих слів за зразком відомих.

§ 79. **Ономастологія, або ономастика.** Серед великої кількості слів будь-якої мови виділяється своєрідний шар лексики — власні імена і назви, які прийнято називати ономастичною лексикою.

Від інших шарів лексики ономастичний матеріал відрізняється функцією індивідуального знаку.

Власні імена і назви становлять значну частину словникового складу мови. Достатньо послатись хоча б на такий приклад. Іменний покажчик географічних назв Атласу світу (М. 1954) нараховує близько 220 тисяч географіч-

них назв. Велика група власних назв входить складовою частиною активного словника мовлення кожного індивідуума.

Ономастичну лексику вивчає окремий відділ лексикології — ономатологія (від гр. *ονομα* — назва), тобто наука про власні імена і назви. Її ще називають ономастикою. Від цього слова утворене й похідне слово «ономастичний», якот у поєднанні «ономастична лексика».

Оскільки власні імена і назви бувають різного типу, виділяють кілька відгалужень ономатології.

Антропоніміка (від гр. *ανθρωπος* — людина) являє собою науку про антропонімію, тобто про власні імена осіб.

Топоніміка (від гр. *τοπος* — місце, місцевість) має своїм об'єктом вивчення власних географічних назв. З топоніміки виділилась самостійна наука — гідроніміка (від гр. *η υδωρ* — вода), яка досліджує назви рік, озер, морів, океанів.

Етніоніміка (від гр. *εθνος* — народ) — наука про етніонімію (назви народів, племен тощо).

Вивчення ономастичної лексики має практичне і теоретичне значення. Так, наприклад, порівнюючи записи ономастичної лексики у стародавніх писемних пам'ятках із записами її у документах пізніших і сучасних, можна констатувати зміну в словниковому складі мови, встановити закони її розвитку, з'ясувати історію слів, початкову форму, зв'язки з мовами інших народів тощо. Особливо показові у цьому відношенні топоніми (географічні назви). Вони пов'язані з певною територією, її історією. Ця особливість їх дає змогу через віки донести до сучасності історичні дані, досить часто і не засвідчені в історичних документах. А це допомагає встановити давнє розселення народів, територію їх поширення, особливості побуту, виробничих занять тощо. Зникають древні держави, руйнуються міста, зникають мови і самі народи, а назви залишаються, залишаються слова як красномовні свідки історії, свідки прогресу і трагедії давніх наших предків. Саме тому історики пильно прислухаються до висновків лінгвістів, які займаються ономатологією, зокрема топонімікою.

§ 80. Лексикографія. Типи словників. Лексикологічна наука, яка визначає теоретичні засади і практично втілює їх в укладання словників різного типу, називається лексикографією (від гр. *λεξικος* — словниковий і *γραφο* — пишу).

Лексикографія має багатотомову історію, великий до-
свід створення різноманітних словників і знаменні досяг-
нення. Як одна з важливих у сучасній лінгвістиці, вона
набуває дедалі більшого розвитку. Сприяють цьому нев-
пинно зростаючі міжнародні контакти, потреба у вивченні
малодосліджених і поглибленому аналізі всіх мов наро-
дів і націй для задоволення наукових і загальнокультур-
них запитів суспільства. Застосування математичних ме-
тодів в укладанні деяких типів словників збагатило тео-
рію і практику цієї лінгвістичної науки.

Відповідно до завдань і подачі словникового матеріалу
прийнято розрізняти словники енциклопедичні і лінгвіс-
тичні. Принципова відмінність їх полягає у тому, що енци-
клопедичні словники подають відомості про видатних лю-
дей, пояснюють речі, явища, події та ін., а лінгвістичні —
аналізують слова, розкривають не тільки їх лексичне і гра-
матичне значення, а й сферу вживання, походження, вимову,
написання. В енциклопедичні словники входить перелік
назв, що виражаються переважно такою категорією слів
як іменник. Тим часом лінгвістичні словники подають усі
граматичні класи слів.

§ 81. Енциклопедичні словники. Зразком універсального
енциклопедичного словника широкого охоплення різних
галузей знань є п'ятдесятитомна (з одним додатковим
томом) «Большая Советская Энциклопедия» (БСЭ), друге
видання якої вийшло у 1950—1958 рр. За кількістю ста-
тей і їх обсягом БСЭ перевищує всі сучасні зарубіжні ен-
циклопедії.

Важливою подією у культурному житті Української
РСР було видання сімнадцятитомної «Української Радян-
ської Енциклопедії» (УРЕ) у 1960—1966 рр.

Крім енциклопедій, систематичні зведення знань з соці-
ально-економічних і природничих наук, техніки і куль-
тури містяться в енциклопедичних словниках, серед яких
на окрему увагу заслуговують дво- і тритомний «Энцикло-
педический словарь» (двотомний вийшов у 1963, тритом-
ний — у 1953 р.) і тритомний «Український радянський
енциклопедичний словник» (1966—1968).

До типу словників-довідників енциклопедичного харак-
теру належать тематичні, або термінологічні, словники,
у яких подається зведення знань з якоїсь однієї галузі нау-
ки, техніки, мистецтва. Такими є: «Философская энцикло-
педия» (I том — 1960 р., V — 1970 р.); «Краткая литератур-
ная энциклопедия» (I том — 1962 р., VII — 1972 р.);

«Педагогическая энциклопедия», видання якої почалося 1964 р., та ін. Сюди слід віднести словники лінгвістичних і літературознавчих термінів: «Лингвистический словарь» Л. І. Жиркова (1946), «Словник лінгвістичних термінів» Є. В. Кротевича і Н. С. Родзевич (1957), «Словарь лингвистических терминов» Ж. Марузо (1960), «Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў» А. Л. Юрєвича (1962), «Словарь лингвистических терминов» Р. Грабис, Д. Барбаре, А. Бергмана (1963), «Словарь лингвистических терминов» О. С. Ахмановой (перше видання — 1966 р., друге — 1969 р.), «Короткий словник літературознавчих термінів» В. М. Лєсина і О. С. Пулінця (1971) та ін. видання такого зразка.

§ 82. **Лінгвістичні словники.** Залежно від характеру матеріалу та практичного призначення лінгвістичні словники поділяються на кілька типів: а) словники, що пояснюють слова; б) словники, які розкривають значення, походження і сферу вживання фразеологізмів; в) словники нормативно-прикладного значення: вказують на вимову, наголос, написання слів, на частоту вживання мовних одиниць тощо.

§ 83. **Словники, що пояснюють слова.** На першому місці серед них стоять тлумачні словники. У кожній статті тлумачного словника подаються значення слова, його граматичні властивості, стилістичне забарвлення, сфера вживання і в окремих випадках — походження.

Тлумаченню може піддаватись або все лексичне багатство загальнонародної мови, або лише частина її словникового складу. Словники, що ставили собі за мету (щоправда, практично нездійсненну) включити до свого складу всю лексику мови, одержали назву тезаурусів (від гр. *θησαυρος* — скарбниці, сховища). В історії російської і української лексикографії були спроби створити тлумачні словники загальнонародної лексики. Це — підготовлений видатним російським етнографом В. І. Далем чотиритомний «Толковый словарь живого великорусского языка»¹, перше видання якого вийшло у 1863—1866 рр., і чотиритомний «Словарь української мови», укладений Б. Д. Грінченком і вперше надрукований у 1907—1909 рр.

Словник В. І. Даля є одним з найбільших за реєстром слів словником російської мови: у ньому подано 200 000 слів. Тут представлена не лише лексика писемної мови,

¹ Слово «толковый» у розумінні «содержащий в себе толкование, объяснение» стосовно лексикографії вперше застосував В. І. Даль.

а й слова і фразеологізми живого розмовного мовлення. Оскільки цей словник ставить за мету відбити все багатство російської мови — літературно допустимі мовні зразки і елементи нелітературного вжитку, вважати його нормативним для сучасного стану російської мови не можна. Однак його цінність як лексикографічного посібника не втрачається.

Словник за редакцією Б. Д. Грінченка також не визнається нормативним, оскільки він становить зібрання матеріалу літературних джерел тільки до 70-х років XIX ст., а також лексики живої народної мови того часу. Проте як історичний документ і як цінна лексикографічна пам'ятка «Словарь української мови» відіграє велику роль у спеціальних лексикологічних і діалектологічних студіях української мови.

До групи словників, що пояснюють не всю лексику мови, а лише її частину, належать тлумачні словники літературної мови, словники іншомовних слів, словники діалектної лексики, словники мови письменників.

Зразками тлумачних словників літературної мови є: чотиритомний «Толковый словарь русского языка» за редакцією Д. М. Ушакова (перше видання здійснене у 1935—1940 рр., друге — у 1947—1948 рр.); однитомний «Словарь русского языка» С. І. Ожегова (перше видання — 1949 р., дев'яте — 1970 р.); чотиритомний «Словарь русского языка», підготовлений і виданий у 1957—1961 рр. Інститутом мовознавства АН СРСР, і сімнадцятитомний «Словарь современного русского литературного языка» (1948—1965).

Починаючи з 1970 р., вийшло чотири томи (букви А—М) «Словника української мови», який належить до типу тлумачних словників. Передбачається випуск одинадцяти томів цього Словника.

Укладання словників — процес не тільки складний, але й тривалий. Останнє зумовлює деяке відставання лексикографічної фіксації постійного оновлення і безперервних змін словникового складу мови. У літературі і пресі з'являються нові слова або такі значення відомих слів, яких у жодному з існуючих словників знайти не можна. Тому виникла потреба видавати словники-довідники нових слів і значень, де б читач міг одержати відомості про новотвори, або запозичення з інших мов, або нові значення давніх слів. Уперше такий словник вийшов у 1971 р. у видавництві «Советская энциклопедия» під назвою «Новые слова и значения» за редакцією Н. З. Котелової і Ю. С. Соро-

кіна. Він доповнює тлумачні словники російської мови словами, значеннями слів і виразів, що з'явилися або стали активно вживатись у пресі і художній літературі в основному в 50-х — 60-х рр. ХХ ст. Словник містить близько 3500 слів.

Окремим видом тлумачних словників, що передають літературну лексику, є словники іншомовних слів, які обіймають лише запозичені слова. Разом з поясненням значення іншомовної лексики вони вказують і на джерело запозичення, а також на вихідну форму цього слова. Тут же, як і в тлумачних словниках іншого типу, визначаються граматичні ознаки слова. Поширеним у нашій країні словником такого типу є «Словарь иностранных слов» (за редакцією І. В. Льюхіна і Ф. М. Петрова), який вийшов у перекладі на українську мову в 1951 р. і витримав уже кілька видань.

Різновид тлумачних словників становлять словники діалектної лексики. Вони бувають двох типів: одні з них відбивають лексичну специфіку окремої говірки, діалекту чи наріччя, інші — становлять зібрання діалектної лексики різних наріч, відмінної від літературної. В українській лексикографії створювались в основному словники окремих діалектів і наріч.

У російській лексикографії є зразки словників другого типу. Найвідоміші серед них «Опыт областного великорусского словаря», виданий у 1852 р., і «Словарь диалектной лексики», що почав видаватись Інститутом мовознавства АН СРСР у 1964 р.

Своєрідне місце серед тлумачних словників посідають словники мови письменників. Сама назва їх вказує на представлену в них лексику: тут зібрано слова творів певного письменника. У 1964 р. видано двотомний «Словник мови Шевченка», укладений колективом українських лексикографів. Реєстр словника охоплює всі українські слова з основних текстів та різних редакцій і варіантів поезій Шевченка, а також з листів, писаних українською мовою. Усього в словнику 10 116 слів.

Наслідком довголітньої праці групи російських лексикографів став чотиритомний «Словарь языка Пушкина», виданий АН СРСР у 1956 р.

Крім перелічених типів тлумачних словників, у яких дається різнобічне розкриття смислу слова і його граматичних та стилістичних властивостей, до словників, що пояснюють слова, належать і такі, які характеризують лише

одну якусь їх сторону. Це — словники історичні, етимологічні, словники синонімів і антонімів.

Історичні словники мають своєю метою показати звучання, значення і граматичні ознаки слів, вилучених з пам'яток давнини. Таким є словник видатного російського мовознавця XIX ст. І. І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам» (у 3-х томах). У ньому подано всі слова і випадки їх вживання у пам'ятках до XV ст. і майже всі — у пам'ятках XV ст. Саме тому праця І. І. Срезневського стала настільною книгою при вивченні давньоруської мови і читанні пам'яток давньоруського письма.

На початку 30-х рр. XX ст. вийшло кілька зошитів «Історичного словника українського языка» за ред. Є. Тимченка.

Нині готується до друку історичний словник української мови за редакцією Л. Л. Гумецької¹.

Завдання етимологічного словника дещо інші: він пояснює походження слів, поширених у тій або тій мові. Кожна словникова стаття складається: з вказівки на давній (російською мовою «исконный») чи запозичений характер слова; з називання давньої форми, від якої походить слово; з переліку морфологічних елементів, з яких утворене слово, а також встановлення морфологічного чи синтаксичного типу словотворення; з розкриття найдавнішого значення слова і зазначення ознаки, покладеної в основу назви; з подачі слів цього ж кореня, існуючих у споріднених мовах.

Ясна річ, що для одержання повної і точної відповіді з усього переліченого потрібні переконливі наукові факти, які можна здобути внаслідок глибокого історичного дослідження. Тому успішне етимологізування слів залежить від ступеня вивчення тієї чи іншої мови, тієї чи іншої групи генетично споріднених мов. Є чимало мов, в описанні етимології слів яких зроблено перші кроки. Тим часом існує ряд мов, лексикографія яких має першокласні зразки етимологічних словників. До таких мов належить російська. Етимології слів російської мови присвячено «Этимологический словарь русского языка» О. Преображенського (у випуску 1910—1914 рр. від слова *а* до *суля* і випуску 1969 р. від слова *тело* до слова *ящур*; ці обидва випуски

¹ Див.: Гумецька Л. Л. Історичний словник української мови (деякі питання теорії і практики укладання словника). — «Мовознавство», 1967, № 1.

об'єднано і видано окремою книгою); «Краткий этимологический словарь русского языка» (Учпедгиз, 1961) М. М. Шанського, В. В. Іванова і Т. В. Шанської. Видавництво Московського державного університету працює над випуском у світ «Этимологического словаря русского языка» М. М. Шанського (вийшло п'ять випусків на букви А, Б, В, Г, Д, Е, Ж).

В Інституті мовознавства АН Української РСР ведеться робота над укладанням першого етимологічного словника української мови за редакцією О. С. Мельничука¹.

Словники синонімів являють собою зібрання синонімічних гнізд з стрижневими словами, що ставляться у заголовок словникової статті. З існуючих синонімічних словників сучасних російської та української мов слід назвати «Краткий словарь синонимов русского языка» З. Є. Александрової, друге видання якого вийшло в 1969 р., «Словарь синонимов русского языка» в двох томах за редакцією А. П. Євгенєвої (перший том вийшов 1970 р., другий — 1971 р.) і «Короткий словник синонімів української мови» (укладач П. М. Деркач, рік видання 1960). У 1971 р. було здійснено першу спробу укласти словник антонімів. У видавництві Ростовського-на-Дону державного університету вийшов «Словарь антонимов русского языка» Л. А. Введенської.

§ 84. Словники, що пояснюють фразеологізми відповідної мови. Такого типу словники прийнято називати фразеологічними. У них пояснюється значення ідіом і фразеологічних сполучень, їх походження і сфера вживання.

У російській лексикографії відомо кілька таких словників: словник М. Михельсона під назвою «Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний» (тт. 1—2, 1903—1904); збірник Н. С. і М. Г. Ашукіних «Крылатые слова» (1955); «Фразеологический словарь русского языка» (1967) за редакцією О. І. Молоткова.

Розглядові крилатих виразів української літературної мови присвячена книга А. П. Коваль і В. В. Коптілова «1000 крилатих виразів української літературної мови (Афоризми. Літературні цитати. Образні вирази)» (1964). Такого самого типу є книга М. О. Овруцького «Крылатые латинские изречения в литературе» (1962) за редакцією А. О. Білецького.

¹ Див.: Мельничук О. С. Принципи укладання Етимологічного словника української мови. — «Мовознавство», 1967, № 2.

«Фразеологічний словник» Н. О. Батюк (1966), що містить фразеологічні вислови, вживані в українській дожовтневій і радянській літературі, також є одним з різновидів словників, присвячених поясненню фразеологізмів. Зібранням широко відомих приказок, прислів'їв, постійних порівнянь, а також рідкісних ідіоматичних виразів, знайдених у текстах дожовтневих і радянських письменників, є «Словник українських ідіом», укладений Г. М. Удовиченком і виданий у Києві в 1968 р.

Групою учених під керівництвом Ф. П. Медведєва ведеться робота над укладанням багатотомного фразеологічного словника української мови.

§ 85. Словники нормативно-прикладного значення. До них належать орфографічні словники, що подають написання слів і їх форм відповідно до існуючих норм правопису, наприклад: «Орфографічний словник» І. М. Кириченка (1961); «Орфографический словарь русского языка» за редакцією С. І. Ожегова і А. Б. Шапіро (1956); «Словарь сокращений русского языка» Д. І. Алексєєва, І. І. Гозмана, Г. В. Сахарова (1963); словники вимови і наголосу, прийнятих сучасною літературною мовою, зокрема, «Словник наголосів української літературної мови» М. І. Погрібно́го (1959), «Українська літературна вимова і наголос» (1973); «Русское литературное произношение и ударение» за редакцією Р. І. Аванєсова і С. І. Ожегова (1959).

Практичну цінність мають словники, які подають важкі випадки слововживання і визначають нормативність їх використання. У 1962 р. в Академії наук СРСР вийшов словник-довідник «Правильность русской речи» (укладачі Л. П. Крисін і Л. І. Скворцов) за редакцією С. І. Ожегова. У 1968 р. було видано словник-довідник «Трудные случаи употребления однокоренных слов русского языка» Ю. А. Бельчикова і М. С. Панюшевої. Книгу Є. Д. Чак «Складні випадки українського слововживання» було видано двічі — 1965 і 1970 рр.

На окрему увагу заслуговують частотні і зворотні словники. Перші з них сприяють удосконаленню методики вивчення чужих мов, другі дають змогу глибше пізнати морфологічну структуру слів.

Основне призначення частотних словників — указувати на частоту вживання слів і окремих граматичних класів у тій чи іншій мові, у творах окремого письменника, окремих стилів мови (наприклад, наукового, публіцистичного). У частотному словнику подається перелік слів певної

мови з вказівкою на те, скільки разів дане слово було вжито у текстах відповідної довжини, здатної об'єктивно показати частотність появи слова у мовленні. Принцип розміщення слів—не алфавітний, а в порядку зменшення частотності. Словник починається з найбільш уживаних слів і закінчується найменш уживаними.

Відомо, що засвоєння чужих мов починається з вучування слів і їх вимови. Оскільки це так, то ні тим, хто навчає чужих мов, ні тим, хто прагне їх вивчити, не байдуже, які слова треба знати в першу чергу, щоб у найкоротший строк оволодіти необхідним мінімумом активного словника. Тут-то й стає в пригоді частотний словник, який показує, які саме слова найпоширеніші в текстах певного стилю чи мови взагалі. Виділення таких слів робить вивчення чужої мови цілеспрямованим, а методику навчання обгрунтованою. На основі частотних словників укладаються посібники для прискороеного навчання перекладу технічної і наукової літератури.

В історії світової лексикографії перший частотний словник з'явився у 1898 р. Це був словник німецької мови. У наш час ведеться широка робота по укладанню частотних словників різних мов. У 1963 р. в Талліні було видано «Частотный словарь современного русского литературного языка» для естонських шкіл. У видавництві Московського державного університету вийшли друком: «Частотный словарь общенаучной лексики» за редакцією Є. М. Степанової (1970) і «Частотный словарь языка газеты» Г. П. Поляковой і Г. Я. Солганік (1971). На Україні робота над укладанням частотного словника української мови ведеться в Інституті мовознавства АН УРСР¹.

Своєрідність зворотного словника полягає в тому, що в ньому слова розташовані в алфавітному порядку не з початку слів, а з кінця. Це означає, що у певному місці відповідно до алфавітного принципу, який діє у зворотному напрямку, концентруватимуться слова типу *баба, пава, нога, вода, коза* за ознакою кінцевого *а* і наступних букв алфавіту: *б, в, г, д* і далі.

Такий словник групує слова з однаковими морфологічними частинками слова, наприклад, з однією і тією самою флексією, як це помітно у щойно наведеному прикладі,

¹ Див.: Стогній А. О., Перебийніс В. С. Про частотний словник сучасної української мови. — У збі. «Структурно-математична лінгвістика». К., 1965.

з одним і тим самим суфіксом, як-от: *сівба, косьба, молотьба, боротьба, лічба* та ін. Зворотний словник важливий для спеціалістів. Його дані вказують на поширеність тих чи інших морфологічних частин, їх продуктивність у певних групах слів. Він може бути використаний як словник рим. Його застосовують для розшифровки стародавніх текстів.

В історії світової лексикографії є кілька зразків таких словників: найстаріший з надрукованих—словник Вед (староіндійських релігійних книг), опублікований у 1873 р. Найновішими є зворотні словники старослов'янської мови (1955), російської мови (1958). У 1971 р. видано перший випуск «Інверсійного словника української мови». Укладання його здійснила група науковців під керівництвом С. П. Бевзенка. Колектив учених на чолі з С. П. Самійленком підготував до друку зворотно-морфемний словник української мови. Він стане своєрідним довідником будови слів, згрупований і систематизований матеріал якого буде корисним і для наукових розвідок, і для викладання української мови у вищій та середній школі¹.

Розвиток лексикографії спричинив виникнення словників-показчиків. Такого типу є праця В. С. Ващенко і П. О. Петрової «Шевченкова лексика. Словопоказчик до поезії Т. Г. Шевченка» (1951), а також книжка В. С. Ващенко, Ф. П. Медведева, П. О. Петрової «Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського (показчик слововживання)» (1955).

§ 86. Двомовні і багатомовні словники. Майже всі з названих вище енциклопедичних і лінгвістичних словників становлять зразки одномовних словників. Своєрідність таких словників полягає у тому, що і тлумачення слів, і характер вимови чи написання передаються в них з допомогою слів цієї самої мови.

Поряд з цим деякі термінологічні і лінгвістичні словники бувають дво- і багатомовні, у яких пояснення слів досягається завдяки зіставленню слів однієї мови з словами іншої чи інших мов. Такі словники прийнято називати перекладними. Спроби укладання їх були в різні часи в багатьох країнах Європи й Азії. Створювали ці словники й російські лексикографи. Так, у 1842—1844 рр. з'явилась популярна у свій час лексикографічна праця Ф. Рейфа «Новые параллельные словари русского, французского,

¹ Див.: Самійленко С. П. Принципи укладання зворотно-морфемного словника української мови. — «Мовознавство», 1969, № 2.

немецкого и английского», у якій слова російської мови перекладались на ряд інших мов.

Серед багатьох багатомовних словників-довідників можна назвати і «Карманний русско-английско-французско-немецко-италианско-датско- и норвежско-шведско-латышский морской словарь с прибавлением голландского и испанского языков... в главе о товароведении и со многими приложениями», виданий у Москві 1881 р.

Двомовним є «Словарь української мови» Б. Грінченка (1907—1909), у якому тлумачення українських слів подається російською мовою.

Практика видання багатомовних словників спеціального призначення не втратила свого значення і тепер. Прикладом багатомовного словника, у якому піддано перекладові лексику однієї галузі знань, є «Українсько-латинсько-російський медичний словник» (1960).

Зразок багатомовного тлумачно-перекладного словника становить «Русско-англо-французский терминологический словарь по информационной теории и практике» (1968; автори Г. С. Жданова, О. В. Йоселевич, Є. С. Колобродова, В. А. Полушкін, А. І. Чорний).

З двомовних термінологічних словників відомі «Російсько-український фізичний словник» (1959), «Російсько-український математичний словник» (1960), «Російсько-український технічний словник» (1961), «Англо-русский физический словарь» (1968) та багато ін.

Створено також перекладні фразеологічні словники. Серед них «Російсько-український фразеологічний словник» І. Виргана і М. Пилинської за редакцією М. Наконечного (цей словник частинами друкувався з 1959 до 1971 р. у журналі «Прапор»), «Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник» І. С. Олійника і М. М. Сидоренка (1971). У 1967 р. видано «Англо-русский фразеологический словарь» у двох книгах. Укладач словника — О. В. Кунін.

Існують орфографічні двомовні словники, зокрема російсько-український і українсько-російський «Словник власних імен людей», четверте видання якого вийшло в Києві 1973 р.

Численну групу становлять суто перекладні двомовні словники. Це й однотомний «Російсько-український словник», який після виходу його у 1948 р. перевидавався кілька разів, і тритомний «Російсько-український словник» (Видавництво АН УРСР, 1968), і шеститомний

«Українсько-російський словник» (1953—1963), і «Російсько-український словник (для середньої школи)» Д. І. Ганича та І. С. Олійника (1962). Це і відомі всім, хто вивчає іноземні мови, словники: російсько-англійський, німецько-український, польсько-російський, білорусько-російський та ін.

Серед двомовних окреме місце посідають диференціальні (від лат. *d i f f e r e n t i a* — відмінність, різниця) словники. Їх можна поділити на два типи. Перший — це словники близькоспоріднених мов, до реєстру яких входять слова, що не є спільними для зіставлюваних мов. З таких словників слід виділити популярний на початку ХХ ст. диференціальний словник слов'янських мов — сербської, болгарської і словацької (автор Л. А. Мічатека).

Другий тип — це словники близько- і не близькоспоріднених мов, що включають слова, близькі за звучанням і написанням, але відмінні за значенням і вживанням. Словниками такого типу є «Дифференциален фразеологичен руско-българский речник» (1955); «Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика» (1969) і «Немецко-русский и русско-немецкий словарь «ложных друзей переводчика» (1972).

* * *

Сучасна лексикографічна наука переживає період бурхливого розвитку. Помічається тенденція до все більшої диференціації термінологічних і лінгвістичних словників. У зв'язку з цим важко дати хоча б побіжний опис усіх існуючих словників.

З 50-х рр. ХХ ст. світова лексикографія почала широко використовувати різні засоби автоматизації, зокрема електронно-обчислювальні цифрові машини. Вони допомагають переглянути велику кількість мовного матеріалу (як текстів, так і словників). Це конче потрібно для створення словників різного типу.

Перед сучасною лексикографією кожної мови стоїть важливе завдання — зібрати якомога більше даних про слова відповідної мови безвідносно до їх походження, епохи і призначення. Це дасть змогу зробити серйозний крок до створення тезаурусів національних мов, про що мріють лексикографи світу. Поряд з цим лексикографічна наука має розв'язувати ряд інших важливих проблем: укладання словників письменників, словників епохи, словників певних спеціальностей тощо. Здійснити цю титанічну працю можна лише з допомогою машин.

Література

- Маркс К. Капітал.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 107.
- Ленін В. І. Про очищення російської мови. — Твори, т. 30, с. 269.
- Ленін В. І. Конспект книги Арістотеля «Метафізика». — Твори, т. 38, с. 358.
- Акуленко В. В. Інтернаціональні елементи у словниковому складі мов.—«Мовознавство», 1973, № 5.
- Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967.
- Белецкий А. А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). К., 1972.
- Жовтобрюх М. А. Збагачення мов народів СРСР. К., 1967.
- Критенко А. П. До теорії власних назв.— У зб.: «Ономастика». К., 1966.
- Лагутіна А. В. Синонімія слова і словосполучення.—«Мовознавство», 1973, № 3.
- Марценківська О. Є. Переносне значення та образне вживання.—«Мовознавство», 1973, № 3.
- Никонов В. А. Научное значение микропонимки.— В сб.: «Микропонимия». 1967.
- Паламарчук Л. С. Про принципи добору лексичного інвентаря для загальномовного словника.—«Мовознавство», 1973, № 3.
- Рильський М. Т. Про іноземні слова.— У зб.: «Питання мовної культури». К., 1970, № 4.
- Стрижак О. С. Про що розповідають географічні назви (сліди народів на карті УРСР). К., 1967.
- Телия В. Н. Что такое фразеология. М., 1966.

ГРАМАТИКА

§ 87. Предмет граматики. Її розділи — морфологія і синтаксис. Граматика (гр. *grammatikē*, від *ggramma* — написання, літера) досліджує форми слів та існуючі в мовах засоби поєднання слів у речення. Навіть це найбільш загальне визначення граматики вказує на своєрідний аспект у вивченні слова, який полягає в аналізі його форми і властивості поєднуватися з іншими словами для вираження думки. Такий підхід до слова є новим порівняно з тим, як воно розглядалось у лексикології. Для

лексикології слово — елемент, що позначає різні сторони дійсності і має закріплене за ним певне значення. Для граматики слово — одиниця, у якій значення тісно пов'язане із засобами його вираження, з формою. Різний кут зору в розгляді слова лексикологією і граматикою передається термінологічно: одиницею лексикології вважається слово, одиницею граматики — форма слова.

Складність завдань граматики, зумовлених вивченням форм слів і засобів поєднання їх у речення, спричинилась до поділу її на два рівноправних розділи: морфологію і синтаксис.

Морфологія (від гр. *m o r p h ē* — форма і *l o g o s* — вчення) становить учення про граматичні властивості слів; зміну їх форм і пов'язаних з ними граматичних значень; вона включає в себе також учення про частини мови як лексико-граматичні класи слів.

Синтаксис (від гр. *s y n t a x i s* — поєднання) вивчає речення, їх будову і типи.

Сукупність своєрідних елементів будови слів, а також засобів зв'язку слів у синтаксичному цілому становить граматичну будову мови. У розумінні граматичної будови вживають також слово «граматика». Це й зумовило подвійне розуміння терміна «граматика»: 1) ним називають лінгвістичну науку, завдання якої визначені вище; 2) він служить синонімом до поняття «граматична будова»¹. У середній і вищій школі при вивченні граматики як зібрання правил про зміни слів і сполучення їх у реченні мають на увазі і граматичну будову мови, і науку про неї.

Кожна мова має специфічну граматичну будову. Проте в граматах різних мов існує і спільне. Виділення спільного дає змогу виробити загальні принципи підходу до аналізу граматичних систем мов. На їх основі будується теорія граматики, або загальна граMATика.

§ 88. ГраMATична форма слова. Слово «форма» походить від латинського *f o r m a* — вигляд. В історії лінгвістики термін «форма слова» визначався по-різному. П. Ф. Фортунатов, Д. М. Ушаков та ін. під формою розуміли властивість слова виділяти зовнішні елементи, які при видозміні слова додаються до осовної частини, пор.: укр. *міст-о, міст-а, міст-у, міст-і*; нім. *klein-er, klein-es, klein-*

¹ Щоб запобігти подвійному розумінню терміна «граматика», прийнято вживати для називання лінгвістичної науки слово «граматика», для граматичної будови — «граматика мови».

en, klein-en (відмінкова форма прикметника *малий*). Згідно з таким усвідомленням терміна розрізняються слова, що мають форму (наприклад, *парт-а, вікн-о*), і слова, що позбавлені її (зокрема, іменники — *кіно, кашне, каное*; прикметники — *хакі, бордо, беж*; прислівники — *там, тут*). Слова, що мають форму, вважаються граматичними, інші, які не мають її, — неграматичними. Перші з них повинні вивчатись у морфології, другі — у синтаксисі при аналізі типів словосполучень.

Це розуміння форми слова покладено в основу поділу мов на формальні і неформальні. Російська, українська, польська, німецька належать до мов формальних. Неформальними вважаються в'єтнамська, китайська. Однак такий поділ на формальні і неформальні мови умовний, оскільки у формальних мовах не поспіль усі слова мають формальні прикмети, а в деяких неформальних мовах трапляються випадки зміни форми слова. Щоб переконатись у цьому, достатньо згадати, що у таких формальних мовах, як українська і російська, крім відмінюваних, є й невідмінювані слова: укр. *депо, кенгуру, регбі*, рос. *пальто, метро, панно, хиппи*. Для підтвердження другого положення можна взяти неформальну китайську мову, де наявні ознаки формальності слів (переважно в дієсловах). У ній, наприклад, для утворення доконаного виду дієслів уживається суфікс *-ла*: дієслово *лай* означає «приходити», форма *лайла* — «прийшов». Але це не дає підстав вважати китайську мову формальною, як і наявність невідмінюваних слів в українській чи російській мовах не є перешкодою при віднесенні їх до мов формальних. Пояснюється це незначною питомою вагою, яку названі елементи формального чи неформального типу посідають у зіставлюваних мовах.

Більш широке розуміння форми було висловлено О. О. Потебнею, О. О. Шахматовим, Л. В. Щербою та ін. Під поняття граматичної форми вони підводять не тільки властивість слова передавати граматичні відношення зовнішніми елементами слова, що додаються до його основної частини, наприклад: укр. *вод-а, вод-и, вод-у*; нім. *das Bild* (портрет), *die Bild-er* (портрети), а й властивість слова вступати в граматичні зв'язки з допомогою інших засобів. Такими засобами є: чергування звуків, пов'язані з розрізненням граматичних виражень, у німецькій мові, наприклад, це так званий умлаут: *die Mutter* (мати), *die Mütter* (матері); наголос (руки — род. відм. однини, *ру́ки* — наз. відм. множини); службові слова (наприклад, артиклі

в німецькій мові: *das Lager* — табір (однина), *die Lager* (множина); порядок слів (при відсутності формальних показників граматичні зв'язки визначаються порядком слів: *човен зачепив очерет — очерет зачепив човен*; на першому місці — підмет, після присудка — додаток; у першому реченні іменник *човен* — підмет, *очерет* — додаток, у другому: *очерет* — підмет, *човен* — додаток). Завдяки цим та іншим засобам слова виконують відповідні граматичні функції і посідають певне місце в системі граматики. На підставі цього робиться висновок про те, що будь-яке слово граматично оформлене. Граматично оформленими є й невідмінювані слова типу *таксі, ситро*. У них, наприклад, граматичне число й відмінок встановлюються за формою узгоджуваного слова (*Під'їхало таксі* — наз. відм. однини; *Одержано десять нових таксі* — род. відм. множини).

Таке розширене розуміння форми слова дало змогу О. О. Потебні висловити твердження про те, що всім мовам, формальним і неформальним, властива формальність. Тільки в одних мовах основну формальну роль виконує зміна слів, в інших — відсутність формальних частин слова компенсується порядком розташування слів, роллю службових слів, наголосом та ін.

У сучасному мовознавстві співіснують обидва погляди на форму слова. Вони не суперечать, а доповнюють один одного.

У мові все оформлено. Думки виражаються з допомогою різних засобів — інтонаційних і граматичних. Завдяки їм можливе оформлення повідомлень. Вони сприяють також і оформленню слова як граматичної одиниці, здатної передавати не тільки конкретне, так би мовити речове, а й абстраговане, безпосередньо не співвідносне з реальними предметами дійсності значення, таке, як значення діючого предмета і значення об'єкта дії (*учень читає і читає книгу*).

Граматична форма слова — це варіант видозміни слова, який з допомогою елементів його будови або інших засобів мови стає граматичною одиницею. Вияв слова у тій чи іншій граматичній формі прийнято називати словоформою.

Як граматична одиниця слово сприймається у зв'язках з іншими словами. Тим-то у граматиці воно розглядається як слово-член на відміну від розуміння його у лексикології, де воно визначається як слово-тип.

§ 89. **Форми словозміни і форми словотворення.** Синтаксичні і несинтаксичні форми. Видозміни слова бувають двох типів: 1) не пов'язані зі зміною семантики слова; 2) пов'язані з утворенням семантично нових мовних одиниць. Відповідно до цього розрізняють форми словозміни і форми словотворення, що в свою чергу спричинилось до виділення окремих розділів морфології: словозміни і словотвору.

Видозміни *рука, рукі, руку, рукою, руці* становлять зразок форм словозміни. При всій несхожості зовнішнього оформлення вони є лише формами одного слова, значення якого — «одна з верхніх кінцівок людини від плеча до кінців пальців» — залишається незмінним у всіх наведених одиницях.

Інакше сприймаються форми словотворення, які мають своїм результатом творення слів з новим лексичним значенням або з своєрідним семантичним відтінком (зменшеності, пестливості, згрубілості, збільшеності тощо). Так, від слова *дід* утворено слова *дідусь, прадід*. Перше з них виступає з семантичним відтінком пестливості, друге — з новим лексичним значенням.

Розрізняють ще синтаксичні і несинтаксичні форми. Синтаксичними вважаються такі, що залежать від синтаксичних відношень членів речення, як-от: в українській мові форми відмінків іменників (*беру сокиру, рубаю сокирою*), форми роду, числа і відмінка прикметників (*рідний край, рідна країна, рідні місця; рідну Батьківщину*), форми особи і числа дієслів (*я їду, тролейбус їде, трамвай їдуть*). Синтаксичними виступають лише словозмінні форми, формальний елемент яких вказує на відношення між словами.

Несинтаксичними визнаються форми, які не залежать від відношень слів у реченні. Вони виникають внаслідок самостійного процесу семантичних і граматичних новотворень. Такими передусім виступають форми словотворення, наприклад: *ліс, лісний, лісник, узлісся, перелісок*. Несинтаксичними є й окремі форми словозміни, зокрема форми роду і числа іменників (*африкат, зал*—чоловічий рід, *африката, зала* — жіночий рід; *країна* — одинна, *країни* — множина), форми ступенів порівняння прикметників і прислівників (*білий, біліший, найбільший; сильно, сильніше, найсильніше*), форми виду, способу і часу дієслів (*я роблю, я зроблю; я зробив би, зроби*).

Форми слова бувають синтетичними й аналітичними.

Синтетичними (від гр. *synthesis* — з'єднання) вважаються форми, виражені граматичними показниками

в межах самого слова, наприклад: укр. *рука, руки, руці; іду, ідею, іде*; нім. *die Tochter* (дочка), *die Töchter* (дочки); англ. *foot* (нога), *feet* (ноги). У них і лексичне, і граматичне значення передаються відповідною словоформою. Форми слів німецької й англійської мов розрізняються за морфологічним чергуванням, або внутрішньою флексією (про це див. у § 104).

На відміну від синтетичних в аналітичних (від гр. *παλις* — роз'єднання) формах лексичне і граматичне значення передаються різними словами: лексичне — повнозначними, граматичне — службовими. Наприклад: нім. *der Wald* (ліс), *die Stadt* (місто), *das Kind* (дитина), де граматичне значення роду виражено артиклями: *der* (чол. р.), *die* (жін. р.), *das* (середн. рід), а лексичне — повнозначними словами; укр. *буду працювати* (лексичне — повнозначним словом, а граматичні значення першої особи, однини, майбутнього часу, недоконаного виду — допоміжним дієсловом *бути*), *зробив би* (на умовний спосіб вказує частка *би*).

§ 90. Граматичне значення слова. Форма слова сама в собі і сама для себе немислима. Вона існує у діалектичному зв'язку із значенням. Це знаходить своє конкретне втілення у вираженні формою повнозначного слова єдності двох значень — лексичного і граматичного.

Лексичне значення слова дає уявлення про факт об'єктивної дійсності. Воно співвідносне з предметом оточення і є індивідуальним для слова.

На відміну від лексичного граматичне значення є не індивідуальним, а загальним. Воно не становить приналежності тільки одного слова. Граматичне значення спільне для багатьох різних за лексичним значенням слів. Тому в слові воно не виступає визначальним, головним, а його співвідносність з предметами дійсності опосередкована завдяки лексичному значенню. Так, слова *село, вікно, озеро* — різні за семантичними ознаками, але їх об'єднує граматичне значення єдиничності на протилежність значенню множинності, яку виражають форми цих же слів *села, вікна, озера*. Ще один приклад. Відмінні якості, що передаються словами *веселий, високий*, можуть виявлятися в порівнюваних предметах більшою чи найбільшою мірою, як-от *брат веселіший за сестру; сестра вища за брата; найвеселіший з нас Петро; найвищий серед нас Семен*. Розрізненні: більшої чи найбільшої у порівнянні з іншими предметами якості, вираженої формами ступенів порівняння

(вони виділені), також є одним з граматичних значень слів, що супроводить основний їх зміст.

Крім названих значень одиничності і множинності, вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників, в українській мові, наприклад, виділяються ще граматичні значення чоловічого, жіночого і середнього роду, відмінків: називного, родового, давального, знахідного та інших, першої, другої і третьої особи, доконаного і недоконаного виду, теперішнього, минулого, передминулого і майбутнього часу, дійсного, умовного і наказового способу, активного, пасивного і середнього стану дієслів.

Грамматичні значення слів є одним з проявів граматичної абстракції. Суть її полягає у тому, що граматичні значення абстрагуються від конкретного лексичного значення слів і об'єднують різні за індивідуальним змістом слова, виділяючи в них власне граматичні ознаки і відношення. В індивідуальному і відмінному щодо семантики граматики знаходиться спільне, а за цим спільним окреслюються граматичні ознаки слів і їх граматичні зв'язки.

Грамматичні значення встановлюються на основі співвідношень, протиставлень (опозицій), які виявляють їх і дають підстави твердити про наявність певних граматичних значень. Ми говоримо про граматичне значення роду іменників української мови тільки тому, що в ній у конкретних випадках вживання іменники вимагають від узгоджуваних з ними слів певних родових форм, а саме: *смачний хліб, яскрава зірка, синє море*. За формальними показниками перша група слів пов'язується з так званим чоловічим родом, друга — з жіночим, третя — з середнім. Це зіставлення дало ряди співвідношень, які й покладено в основу розрізень граматичних значень роду іменників. Оскільки в англійській мові подібного формального протиставлення іменників немає, тому й граматичне значення роду в ній не виділяється. Позбавлена його й вірменська мова.

Значень відмінків, так звичайних для української мови, немає у спорідненій болгарській мові, оскільки іменники в ній не змінюються за відмінками. Подібне спостерігається також у французькій мові. Тим-то й зрозуміло, що граматичні значення не універсальні для мов світу: в одних мовах вони є, в інших їх немає. Вони виводяться з матерії і форм конкретної мови, а тому й виявляють специфіку в кожній з них. В українській мові, наприклад, розрізняються три роди, у французькій — два; у російській

мові існує одна форма минулого часу, в українській — дві, у німецькій — чотири.

На основі морфологічного протиставлення виявляється здатність форми слова бути носієм кількох значень. Так, в опозиції *парта* — *стіл* форма слова *парта* вказує на жіночий рід, у зіставленні *парта* — *парти* — *парті* — *парту* ця ж сама форма є показником граматичного значення називного відмінка, а в протиставленні *парта* — *парти* (при відмінкових формах *парт*, *партам* та ін) — граматичного значення одиницності.

Отже, граматичне значення слова — це узагальнене додаткове значення чи сукупність додаткових значень, що супроводжують лексичні значення семантично відмінних розрядів слів у кожному окремому випадку їх вживання, значення, що виражається не цілим словом, як лексичне значення, а його внутрішніми елементами або службовими словами, які створюють граматичну форму слова.

Звідси висновок — форма сама по собі і сама для себе не існує, вона є втіленням відповідного значення. Граматика базується на аналізі цих двох сторін граматичних явищ: внутрішньої, тобто того, що виражено, і зовнішньої, тобто того, чим виражено.

§ 91. **Поняття граматичної категорії.** Граматичні категорії (від гр. *категорія* — судження, визначення) являють собою родові поняття щодо конкретного вияву граматичних значень як видових понять. Вони об'єднують ряд співвідносних граматичних значень, виражених відповідними формальними показниками, і узагальнюють їх. Так, узагальнене розуміння виду дієслова української і російської мов являє собою граматичну категорію (родове поняття). Їй підпорядкованим (видовим поняттям) є окремо граматичне значення доконаного і окремо граматичне значення недоконаного виду. Видові поняття: граматичні значення називного, родового та інших відмінків — об'єднуються родовим поняттям категорією відмінка.

Узагальнений характер граматичної категорії виявляється також і в тому, що вона об'єднує слова з різним лексичним значенням. Зокрема, категорія числа властива іменникам, прикметникам, дієсловам.

Без співвідносних граматичних значень як видових понять не існує граматичних категорій — понять родових. Тим-то одиничні граматичні значення, такі, як окремий відмінок (називний чи орудний), окрема особа (перша чи друга), не становлять граматичних категорій.

За змістом граматичні категорії як родові поняття більш загальні порівняно з граматичними значеннями як поняттями видовими, що виступають більш конкретними одиницями. Наприклад, граматична категорія способу дієслова української мови узагальнено відображає відношення до дійсності того, хто говорить. Граматичні значення кожного із способів — дійсного, умовного і наказового — завдяки співвідношенню виражають конкретне відношення дії до дійсності: дійсний спосіб — реально існуючу дію, умовний — дію, можливу при певній умові, наказовий — дію бажану.

Отже, граматична категорія є те загальне, що існує в окремому, в однотипних, співвідносних граматичних значеннях різних слів, які утворюють однорідну в граматичному відношенні групу слів¹.

До кола граматичних категорій, наприклад, української і російської мов, входять, крім зазначених вище, категорії роду, ступенів порівняння, особи, часу, стану. Насамперед, стосовно їх і прийнято вживати термін «граматична категорія». Іноді цьому терміну надають розширеного значення: ним називають частину мови з усіма належними їй граматичними ознаками (наприклад: *іменник як граматична категорія*, *дієслово як граматична категорія*). У синтаксисі граматичними категоріями вважають речення, його члени (підмет, присудок, додаток і ін), типи синтаксичних зв'язків (узгодження, керування, прилягання).

Відповідно до такого вузького і широкого розуміння терміна «граматична категорія» О. П. Суник виділяє загальнограматичні і частковограматичні категорії. Загальнограматичні — це категорії частин мови, членів речення тощо. Частковограматичні — це категорії граматичного числа, відмінка, особи, роду та ін.²

§ 92. **Морфологічна будова слова. Поняття морфеми.** Граматична будова слова передбачає виділення складових морфологічних компонентів. Їх називають морфемами.

Морфема (від гр. *μορφή* — форма) — це найменша значуща частина слова. Водночас вона являє собою і найменшу значеннєву одиницю мови. Складнішими за неї є такі значущі елементи мови, як слово і речення, кожен

¹ Див.: Кротевич Е. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1957, с. 40.

² Див.: Суник О. П. Общая теория частей речи. М. — Л., 1966, с. 29.

з яких складається з менших семантичних компонентів; речення — з слів, слова — з морфем. Поділ морфеми на менші значеннєві елементи неможливий. Морфемі можна поділити на фонєми, але вони належать до іншого мовного рівня, який має план виразу і не має плану значення. Морфема — значеннєвий компонент слова, фонема — лише звукове, матеріальне його вираження. У слові *вік*, наприклад, елемент *в* становить фонему, здатну робити його відмінним від інших лексем, таких, як *бік*, *лік*, *пік*, *сік*, *тік*. Конкретного ж значення цей звук у слові *вік* не має, як і не мають його фонєми *б*, *л*, *п*, *с*, *т* у словах *бік*, *лік*, *пік*, *сік*, *тік*.

Зовсім іншу роль виконує звук *в* у слові *вбігати*, у якому він не тільки фонема, а й морфема. *В* — морфологічний компонент дієслова, який вживається на позначення дії, спрямованої всередину, пор. ще дієслова *втиснути*, *влетіти*, *внести*, *вскочити*, у яких морфема *в* виступає з цим же значенням. Матеріальним виразом цієї морфеми є фонема *в*.

Подібне спостерігається і при зіставленні форм *вода*, *воду*, у яких елементи *-а* та *-у* не лише фонєми, а й морфеми, що служать для вираження граматичних значень називного і знахідного відмінків.

Як значеннєва частина слова морфема виявляє свою якість лише у сполученні з іншими морфемами. Навіть у словах з так званою чистою основою, таких, як *ліс*, *ніс*, *дім*, *кінь*, виділяється дві морфеми: наявна і нульова (докладно див. у § 98).

Є морфеми, які містять у собі основне, речове значення слова, наприклад, *ліс*. Інші надають нового значення (*лісовий*) або семантичного відтінку (*лісок*) чи вказують на граматичні ознаки слова в сполученні з іншими морфемами (*лісу*, *лісом*). Цим вони відрізняються від слів як самостійних значущих одиниць.

До розряду морфем відносять службові слова, зокрема артиклі: фр. *le, la*; нім. *der, die, das*; частки: укр. *би*; рос. *ли*, які, не маючи самостійного лексичного значення, виконують граматичну роль. Подібно до морфем вони граматично оформляють слова, а тому визнаються елементами форми слова. Так, у німецькій мові артикль *der* вказує на граматичне значення чоловічого роду іменників: *der Brief* (лист), *der Staat* (держава); в українській мові частка *би* виражає умовний спосіб дієслів: *ходив би*, *писав би*. Уявити згадані тут граматичні значення без цих службо

вих слів неможливо. Цим і виправдовується віднесення службових слів до категорії морфем.

§ 93. Виділення морфем і встановлення їх ролі. Виділення морфем ґрунтується на зіставленні споріднених за значенням слів та їх форм і вилученні тих морфологічних елементів, які не повторюються у порівнюваних лексичних одиницях, і тих, що повторюються, але не піддаються дальшому поділу. Наприклад, у слові німецької мови *die Fischerin* (дружина рибалки) вичленовується компонент *-in* тому, що його немає у спорідненому слові *der Fischer* (рибалка). Зіставлення цих слів з словом *der Fisch* (риба) дає змогу виділити у них ще один елемент морфологічної будови *-eg*. Оскільки повторюваний у всіх словах елемент *Fisch-* не піддається дальшому морфологічному членуванню, його також слід визнати за окрему морфологічну одиницю слова.

Щоб вважати кожен з виділених частин цих слів морфемою, треба переконатися в її ролі як значущого компонента слова. Зміст морфем встановлюється при зіставленні спільноморфемних лексем.

Спільноморфемними є перелічені слова *Fisch, Fischer, Fischerin*. Повторювана у цих словах морфема *Fisch* — несе в собі основний смисл слів, основну семантичну ідею. Тому ці слова вважаються спорідненими за значенням словами. Із зіставлення саме таких слів і починається вичленовування морфем.

Значеннева роль інших морфем визначається при зіставленні спільноморфемних неспоріднених за значенням слів. Так, розгляд семантики слів *der Fischer* і *der Lehrer* (учитель), *die Fischerin* і *die Lehrerin* (вчителька) переконує у тому, що компонент *-eg* служить показником назв осіб чоловічої статі, елемент *-in* — назв осіб жіночої статі. Або інші приклади. Групування слів *лісок, дідок, садок, гайок* допомагає визначити значеннєву роль елемента *-ок*, який надає словам семантичного відтінку зменшеності. У словах *лісовий, гайовий, береговий, зимовий, добовий* частина їх морфологічної будови *-ов-* вказує на відношення до простору і часу.

Отже, виділення морфем передбачає: а) обов'язковість щонайменше двох спільноморфемних споріднених за значенням слів; зіставляються і форми словотворення (*ліс, лісок, лісний, лісник, перелісок*), і форми словозміни (*лісу, лісі, ліси; лісок, ліска; лісного, лісному; лісника, лісникові, лісником; переліска, переліском*); внаслідок цього

виділяються певні морфологічні частини слова, серед них і повторювана, семантично стрижнева у споріднених словах частина; б) наявність спільноморфемних не споріднених за значенням слів (*лісу, дому, столу; лісок, гайок, садок* та ін), на ґрунті яких встановлюється значеннева роль повторюваної у неспоріднених словах морфеми.

Такі загальні вимоги виділення морфем і встановлення їх значенневої функції. Вони розраховані на наявність регулярних, постійно виділюваних складових елементів слів.

Тим часом у деяких словах трапляються нерегулярні, спорадичні, одиничні морфеми. Вони виділяються при зіставленні спільноморфемних споріднених за смыслом слів, але в неспоріднених словах не повторюються. Наприклад, у слові *козел* виділяється одинична морфема *-ел* (пор. *коза*), у слові російської мови *бахвалиться* вичленовується елемент *ба-* (пор. *хваляться*). Їх значення осмислюється разом з головною морфемою, що передає зміст споріднених слів.

§ 94. Види морфем. Корінь і афікси. Варіанти морфем (аломорфи). Залежно від семантичної і граматичної ролі в слові морфеми поділяються на два види: корінь і афікси.

Корінь — основна смислова частина слова. Він несе в собі речове значення слова і є стрижневим у споріднених (інакше — однокорених) словах. Ілюстрацією до цього може бути ланцюг слів *зима, зимовий, зимовник, зимувати, перезимувати*, у якому всі слова, хоч і мають індивідуальний зміст, значеннево пов'язані коренем *-зим-*. Корінь може утворювати слово без поєднання з іншими матеріально вираженими морфемами (наприклад: *дім, ліс, кіт*) і передавати відповідні граматичні значення (роду, відмінка, числа).

Іноді корінь називають незмінною частиною слова. Таке визначення виникло не випадково: численні приклади підтверджують його: пор. *дід, дід-ок, дід-усь, пра-дід, дід-ів-ськ-ий; мал-о, мал-ий*. Але ж у різних мовах існує не менше зразків слів, корінь яких не залишається незмінним і у випадках словозміни (укр. *берег* — на *берег-і*; рос. *лет-е-ть* — *леч-у*), і при словотворенні (укр. *берег* — *при-береж-н-ий*; рос. *лет-е-ть* — *по-лёт*).

Такі фонетичні видозміни однієї морфеми називають варіантами морфем, або аломорфами. Приклади аломорф: рос. *друг-, друж-, друз-* (у словах *друг, дружба, друзья*), *берег-, береч-* (у словах *берегу, беречь*); біл. *рук-, руч-*,

руц- (у словах *рука, ручка, руцэ*), гар-, гор- (у словах *гара, горка*); укр. ход-, ходж- (фонет. транскр. *ходжс-*) у формах *ходити, ходжу*.

Ці й подібні зразки зміни форми кореня часто стають для учнів каменем спотикання, коли перед ними виникає проблема морфологічного розбору. Тому доцільно відмовитися від визначення кореня як незмінної частини слова.

Пояснюючи суть кореня, не можна обминати й наявність у мовах світу коренів-омонімів, як-от: вод- (в іменнику *вода*) і вод- (у дієслові *водити*). Те, що ці корені різні, не потребує доведення. Корінь — смислова одиниця. Його існування і відмінність від інших елементів такого ж порядку визначається тільки змістом. Збіг звучання різних коренів буває випадковим, а тому і не вважається основною ознакою їх тотожності.

Афікси (від лат. *a f f i x u s* — прикріплений, причеплений) — морфеми, що прикріплюються до кореня або вставляються в нього і видозмінюють його. За цією властивістю їх називають формантами (від лат. *f o r m a n t i s* — той, що утворює). Не будучи самостійними одиницями, вони завжди пов'язані з коренем і виконують словотворчу або словозмінну роль.

За місцем у слові по відношенню до кореня афікси поділяються на префікси (від лат. *p r a e f i g o* — те, що перед чимсь) — морфеми, що стоять перед коренем; інфікси (від лат. *i n f i x u s*) — морфеми, що вставляються у корінь слова; постфікси (від лат. *p o s t f i x u s* — те, що розташоване після чогось) — морфеми, місце яких стояти після кореня. До постфіксів належать: а) суфікси (від лат. *s u f f i g o* — прибавляти) — частина, що здебільшого стоїть після кореня; б) флексії (від лат. *f l e x i o* — те, що згинається) — морфеми, місце яких — після кореня чи суфікса. Постфікси (суфікси і флексії) не завжди розташовуються у слові в такій послідовності, як тут вони перелічені. В окремих словах вони міняються місцями: суфікс ставиться після флексії, як-от в укр. *борються (бор'-ут'-с'а)*, тут після флексії -ут- стоїть суфікс -с'а(ся); *кому-небудь (к-ому-небудь)*, де після флексії -ому розташувався суфікс -небудь; нім. *Bilderchen* (малюночки), у якому після кореня *Bild-* стоїть флексія множини -er-, а за нею суфікс із значенням зменшеності -chen.

Усі названі вище афікси виділено на основі даних різних формальних мов. Підкреслюємо «різних», тому що шукати їх в одній якійсь мові буває нездійсненним завданням.

Так, для тих, хто знає граматику української мови, термін «інфікс» залишається загадкою, бо такої частини слова українська мова не знає. У латинській же мові інфікс — досить поширений значущий елемент слова (приклад див. у § 95).

Існують мови, багаті префіксами. Такими є, зокрема, українська і російська мови. Перед коренем українського слова може стояти один (*поділити*), два (*розподілити*) і більше (*перерозподілити*) префіксів. Зате у киргизській і узбецькій мовах префіксів немає.

У словах української, російської, білоруської мов вичленовуються флексії, наприклад: *місто; міста, місту; червоний, червона, червоне; пишу, пишеш, пише*. Є мови, у будові слова яких флексія як морфема не виділяється (наприклад, турецька мова).

Отже, кожна мова має своєрідну морфологічну структуру слова.

Афікси, поєднуючись з коренем, здатні надавати словам додатковий, а то й зовсім новий значення чи виражати відношення між словами. Наприклад, дієслова, утворені з допомогою префікса *ви-*, передають дію, спрямовану назовні (*виходити, викинути, виїхати*). Суфікс *-ик*, поєднуючись з іменниками, утворює слова із зменшено-пестливим значенням: *братик, коник, зайчик, волик, столик, возик*. Суфікс німецької мови *-er-* служить для творення назв діяча: *der Spieler* — гравець, *der Leser* — читач, *der Forscher* — дослідник.

Своєрідність семантики слів, якої надають їм афікси, зумовлює закріпленість окремих з них за певними класами слів і навіть за відповідними граматичними значеннями.

Суфікси української мови *-ств-*, *-ість-* є специфічно іменниковими, а суфікс *-усіньк-* виразно прикметниковим. Подібне спостерігається і в інших мовах. Суфікси німецької мови *-er-*, *-ung-*, *-heit-* лише іменникові, суфікси *-ig-*, *-lich-*, *-isch-* прикметникові, наприклад: *der Übersetzer* — перекладач, *die Weisung* — розпорядження, *die Freiheit* — свобода; *kräftig* — сильний, *brüderlich* — братський, *demokratisch* — демократичний.

Сказане, проте, не слід розуміти так, начебто завжди за кожним окремим суфіксом закріплено певний, тільки йому притаманний смисл. Факти різних мов спростовують це. Наприклад, семантичний відтінок зменшеності і пестливості в українській мові надається не тільки суфіксом *-ик-* (*братик, столик*), а й суфіксом *-ок-*: *візок, садок, лісок*. У таких випадках доводиться говорити про синонімію афіксів.

Поряд з цим у системі афіксів, як і в словах та коренях, можлива омонімія. Вона дає себе знати і в словах одних і тих самих граматичних класів, і в словах різних морфологічних груп. Так, наприклад, суфікси-омоніми відзначаємо в іменниках зменшено-пестливого відтінку (*садок, візок*) і в іменниках абстрактного значення (*напрямок, смуток*). Омофонами є флексії: а) знахідного відмінка однини іменників жіночого роду (*сестру, парту*); б) давального відмінка однини іменників чоловічого роду (*брату, столу*); в) першої особи однини дієслів (*ношу, прошу*).

Крім названих вище морфем, у складі слова виділяються ще інтерфікси (штучно утворене латинське і n t e r f i x u s, тобто міжзакріплений). Вони виценовуються у складних словах (наприклад: пар-б-плав, земл-е-трус) і служать тільки для пов'язання коренів чи основ при творенні нових слів способом основоскладання.

✓ § 95. Словотворча (дериваційна) і словозмінна (реляційна) функції афіксів. Поняття формотворчих афіксів. Афікси функціонують і як словотворчі, і як словозмінні одиниці. Афікси, що використовуються для творення нових слів, називають дериваційними, а сам процес утворення лексем — деривацією (від лат. *derivatio* — відведення). Коли афікси вживаються у словозмінній ролі, їх відносять до розряду реляційних (від лат. *relatio* — відношення). Дериваційними вважаються префікси, інфікси і суфікси, оскільки виступають вони здебільшого у функції словотворчих елементів. Типово реляційним афіксом є флексія, яка служить для вираження граматичних значень і передачі синтаксичних відношень між словами. Однак таке розмежування ролі афіксів не є категоричним.

У ряді випадків окремі префікси, інфікси і суфікси вживаються не для творення нових слів, а для утворення різних граматичних форм слова, для надання слову відмінних граматичних значень. За цією особливістю їх називають формотворчими. Сам же процес утворення несинтаксичних форм слів (див. § 89) іменують формотворенням.

Розглянемо ці функції на прикладах кожного з афіксів.

1. Префікс — досить активний словотворчий засіб, принаймні в таких мовах, як українська, російська, білоруська, німецька.

У сучасній українській мові нараховується близько двох десятків префіксів. Численна група слів може сполучатись майже з кожним з них і утворювати слова відмінної семантики. Серед них на першому місці дієслова, надто

активні у префіксальному словотворенні, наприклад: **ви-**мовити, **від-**мовити, **за-**мовити, **на-**мовити, **під-**мовити, **з-**мовити, **у-**мовити, **об-**мовити, **пере-**мовити; **ви-**летіти, **від-**летіти, **за-**летіти, **на-**летіти, **під-**летіти, **з-**летіти, **пере-**летіти тощо. Префіксальними твореннями дієслів багата і російська мова: **при-**ходить, **за-**ходить, **вы-**ходить, **ис-**ходить, **вх-**одить, **перех-**одить, **на-**ходить та ін. Приклади словотворення за допомогою префіксів дає також німецька мова: **auf-**gehen (сходити, підніматись), **an-**gehen (починати), **ab-**gehen (відставати), **im-**gehen (обходити).

Поряд з словотворчою префікси виконують частково і формотворчу роль. У розрізненні граматичного значення вищого і найвищого ступенів в українській мові на перший план висувається відсутність чи наявність префіксів: **крайшій** — **найкрайшій**, **сильніший** — **найсильніший**, **більший** — **найбільший**.

Відмінність граматичних значень недоконаного і доконаного виду дієслів української і російської мов часто досягається завдяки префіксам, пор.: укр. **писати** — **написати**, **бачити** — **побачити**; рос. **делать** — **сделать**, **формировать** — **сформировать**.

Загальновідома формотворча роль префіксів німецької мови, зокрема основних форм дієслова, наприклад: **schreiben** (писати): Präsens — **schreibt** (пише), Imperfekt — **schrieb** (писав), Partizip II — **geschrieben** (писаний); **sprechen** (говорити): **spricht** (говорить), **sprach** (говорив), **gesprochen** (сказаний).

Серед префіксів можна виділити специфічно словотворчі і виразно формотворчі. В українській мові, наприклад, типово словотворчими слід визнати **від-**, **під-**, **пере-**, формотворчим є префікс **най-**.

Однак не всі префікси піддаються чіткому групуванню за ознаками словотворення і формотворення. Пересвідчитись у цьому можна на аналізі ролі українських префіксів **на-**, **з-**, які виявляються активними і в словотворенні, і у формотворенні, порівняймо:

приклади
словотворення

мовити — **на**мовити
мовити — **з**мовити

приклади
формотворення

(розрізнення недоконаного
і доконаного виду):
писати — **на**писати
робити — **з**робити

Отже, говорити про такі префікси лише як про словотворчі чи як формотворчі немає достатніх підстав. Їх роль подвійна.

2. Словотворча і формотворча роль інфіксів може бути розкрита на прикладах з латинської мови. Від слова, що становить назву предмета, *jugum* — ярмо, хомут, упряж биків і коней — у латинській мові за допомогою інфікса утворюється слово, що означає дію: *jungere* — поєднувати, пов'язувати, сполучати. Словотворчу роль відіграє тут інфікс *-n-*, вставлений всередину кореня: *-jug-* → *-jung-*.

Активно діють інфікси латинської мови і у випадках формотворення. Наприклад: відмінність теперішнього часу дієслова від минулого досягається завдяки інфіксу *-n-*: *visi* (вим. *віці*) — я переміг (корінь *vis-*) і *visco* (вим. *вінко*) — я перемагаю.

3. Подібно до префіксів та інфіксів суфікси виконують також подвійну роль: служать засобом творення нових слів (або слів з новим словим відтінком) і засобом розрізнення граматичних значень.

Суфіксальне словотворення проявляється і тоді, коли в слово вносяться лише значеннєві відтінки, наприклад, відтінки зменшеності: *столлик*; пестливості: *бабуся*; збільшеності: *здоровенний*; і тоді, коли з допомогою суфіксів виражаються відмінні поняття: *риба* — *рибалка*; *учити* — *учень*; *п'ять* — *п'ятка*.

Формотворчу роль суфікси виконують при розрізненні ступенів порівняння: *червоний* — *червоніший*, *довгий* — *довший*; при протиставленні дієслівних видів: *штовхати* — *штовхнути*, *смикати* — *смикнути*.

4. Флексія — типово словозмінний, або реляційний, афікс, здатний виражати граматичні значення і вказувати на відношення між словами. Так, граматичне значення роду у прикметниках української мови визначається завдяки наявності флексій: *-ий* — чоловічого роду, *-а* — жіночого, *-е* — середнього (*веселий*, *весела*, *веселе*). Крім цього, флексії є основним показником відмінювання іменників, прикметників, числівників, займенників, дієвідмінювання дієслів.

За допомогою флексій досягається вираження синтаксичних відношень між словами; пор.: *учень працює*, *учні працюють*.

Однак роль флексій цим не обмежується. Вони мають і ширше граматичне значення: становлять формальні показ-

ники частин мови, за якими розрізняються і самі морфологічні класи слів, і системи їх відмінювання та дієвідмінювання. А оскільки флексії виступають одиницями для розрізнення семантичних значень слів, як-от: Н. *добр-о*, Р. *добр-а*, Д. *добр-у* та ін. (іменник) і Н. *добр-ий*, Р. *добр-ого*, Д. *добр-ому* (прикметник), то їх можна вважати й словотворчими афіксами. О. О. Реформатський пропонує їх називати суфіксо-флексіями¹.

§. 96. Продуктивні і непродуктивні, активні і пасивні афікси. Продуктивні і непродуктивні морфологічні моделі слів. Поняття продуктивності і непродуктивності афіксів пов'язується з частотою їх вживання у словах. Так, підраховувавши кількість слів з суфіксом української мови *-б-* (*боротьба, молотьба, лічба, ходьба*), можна сказати, що він недостатньо продуктивний. «Малу продукцію» дав також префікс *су-*: *сусід, сусільство, сукупність, сунісок*. Це зауваження можна віднести і до суфікса російської мови *-знь*: *жизнь, болезнь, боязнь*.

Коли згрупувати слова з суфіксом *-к-*, який уживається на позначення назв осіб жіночої статі за родом занять і за місцем походження (*учителька, студентка, артистка, співачка, господарка, секретарка, друкарка, лікарка, доярка; полтавка, киянка, харків'янка, подолянка, грузинка, сибірячка, словачка, селянка*), то стане ясно, що цей суфікс справді продуктивний.

Терміни «активні» і «пасивні» афікси пов'язуються з їх активною чи пасивною роллю у творенні нових слів: активним визнається афікс, який з'являється у багатьох новотворах сучасної мови; пасивним вважається той, який існує у мові, але не увійшов до складу жодного новотвору сучасної мови.

Поняття продуктивності й активності, непродуктивності і пасивності дуже часто переплітаються, що можна простежити на прикладах з суфіксом *-л-* (*дуло, шило*), який при своїй непродуктивності виступає в сучасній мові ще й пасивним, тим часом як суфікс *-к-* не тільки продуктивний, а й активний: входить до складу новотворів радянської доби: *вузівка, радистка, вихователька* і багато ін.

Однак названі поняття не тотожні. Щоб підтвердити це, треба розглянути такі поняття, як продуктивні і непродуктивні словотворчі моделі. Під словом «модель» (від

¹ Див.: Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, с. 265.

французького *m o d é l e*, що означає «зразок») розуміють характерне для даної мови закономірне розташування послідовних елементів складних мовних одиниць, що регулярно повторюється у мовленні¹.

Моделі бувають словозмінні і словотворчі. Словозмінні—це моделі відмінювання іменників (*сестр-у, парт-у, трав-у, вод-у*), прикметників (*біл-ого, велик-ого, світл-ого*), числівників (*сорок-а, дев'яност-а, ст-а*), моделі дієвідмінювання (*роб-иш, нос-иш*).

Словотворчі моделі являють собою схеми утворення нових слів від відповідних коренів чи основ за допомогою того чи іншого афікса. Прикладами словотворчих моделей української мови можуть бути зразки утворення іменників від дієслівних коренів: *ход-іння* (від *ходити*), *нос-іння* (від *носити*); утворення чоловічих імен по батькові: *Петр-ович, Семен-ович, Карп-ович*.

Серед словозмінних і словотворчих моделей виділяються продуктивні і непродуктивні. Продуктивність і непродуктивність моделі залежить від того, яку кількість лексичного матеріалу вона охоплює, а також чи служить вона зразком для творення нових слів або підпорядковує своїй схемі зміну інших.

Наявність продуктивних схем спричиняється до аналогій. Так, за зразком моделі *бібліотека* з'явилися новотвори *фонотека, фільмотека, ігротека*.

Інокли продуктивні моделі підпорядковують собі запозичені слова. Наприклад, іншомовне слово *пальто*, що походить від французького іменника чоловічого роду *paletot*, підведено під морфологічну модель іменників середнього роду (*вікно, озеро*), а тому й набуло граматичних ознак цієї моделі. В українській мові воно сприймається як іменник середнього роду і відмінюється за їх зразком: *пальто, пальтá, пальту, пальтом, пальті; пáльта, пальт, пальтам, пальтами, пальтах*.

Непродуктивні моделі обмежені невеликою кількістю прикладів і не служать зразком для словотвору чи словозміни інших слів. В українській мові непродуктивну модель становлять, наприклад, іменники IV відміни, які у непрямих відмінках набувають суфіксів *-ен-* і *-ят-* (*ім'я — імені, теля — теляти*).

Активна дія афіксів пов'язується з продуктивністю морфологічної моделі. Афікс може давати значну «про-

¹ Див.: Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М. 1966, с. 238.

дукцію» за різними морфологічними моделями. У такому разі він вважається продуктивним. Тим часом активно діючим для творення нових лексем він може бути тільки стосовно певних моделей. Для ілюстрації цього твердження розглянемо приклади з суфіксом російської мови **-ец**.

Якщо перегорнути сторінки існуючих словників російської мови, то можна легко знайти кілька десятків слів з цим суфіксом, що вживається на означення осіб чоловічої статі. Це слова: а) *ленинец, комсомолец, партиец, просвещенец*; б) *бакинец, запорожец, ялтинец, батумец*; в) *певец, купец, гонец*; г) *слепец, глупец, мудрец, счастливец, ревнивец*. При такій поширеності слів з цим суфіксом навряд чи можна заперечити його продуктивність. Коли ж додати до цього ще й слова-новотвори, такі, як *ганец* (від *Гана*), *суданец* (від *Судан*), *вьетнамец* (від *Вьетнам*), а також *нахимовец, суворовец* (назви курсантів військових училищ, які носять імена Суворова і Нахімова), то стане ясно, що цей суфікс ще й активний. Але чи активний він в усіх тих моделях словотворення, в яких відзначався як продуктивний?

Щоб відповісти на це запитання, потрібно встановити морфологічні моделі слів з цим суфіксом і зіставити з ними новотвори.

У наведених вище групах лексем виділяються принаймні три моделі: «основа іменника + суфікс **-ец**» (*ленинец*), «основа прикметника + **-ец**» (*мудрец*), «основа дієслова + **-ец**» (*певец*). За твердженням спеціалістів російської мови, суфікс **-ец** втратив властивість поєднуватися з прикметниковими основами. Цим і пояснюється відсутність неологізмів, утворених за моделлю «основа прикметника + суфікс **-ец**»: *мудрый* → *мудрец*, *слепой* → *слепец*. Пасивний він і в моделі «основа дієслова + **-ец**» (*купец, борец, гонец*). Зате з основами іменників він легко утворює нові слова (*вьетнамец, ганец, кениец, суданец, суворовец, нахимовец*). Виявляється, що модель «основа іменника + **-ец**» продуктивна. У ній суфікс **-ец** виконує активну роль. Отже, активний у межах одних морфологічних моделей, той же самий афікс може бути пасивним в інших. Тому й не ставиться знак рівності між поняттями активних і продуктивних афіксів.

✓ § 97. Поняття парадигми. Термін «парадигма» (від гр. *παράδειγμα* — приклад, взірець) виник на позначення системи флективних змін якогось слова, що дається як

зразок словозміни певного ряду чи класу слів. Наприклад, парадигмою є словозміна іменника *країна*, оскільки його відмінкові закінчення типові для іменників І відміни:

Однина		Множина	
Н. <i>країн-а</i>	Зн. <i>країн-у</i>	Н. <i>країн-и</i>	Зн. <i>країн-и</i>
Р. <i>країн-и</i>	Ор. <i>країн-ою</i>	Р. <i>країн</i>	Ор. <i>країн-ами</i>
Д. <i>країн-і</i>	М. <i>країн-і</i>	Д. <i>країн-ам</i>	М. <i>країн-ах</i>
	Кл. ф. <i>країн-о</i>		

Парадигму становить зміна дієслова *писати* за особами як зразок дієвідмінювання дієслів І дієвідміни теперішнього часу:

Однина	Множина
1 ос. <i>пиш-у</i>	<i>пиш-емо</i>
2 ос. <i>пиш-еш</i>	<i>пиш-ете</i>
3 ос. <i>пиш-е</i>	<i>пиш-уть</i>

Це значення слова «парадигма» не втратилось і зараз. Ми говоримо про парадигми відмінювання прикметників твердої чи м'якої групи, парадигми відмінювання кількісних або порядкових числівників, парадигми відмінювання займенників.

Паралельно з таким розумінням цього терміна в сучасному мовознавстві виробилось і дещо інше його тлумачення. У парадигмі вбачають сукупність форм словозміни даної лексичної одиниці, тобто сукупність словоформ конкретної лексики без урахування того, чи становить вона зразок для класу слів, чи ні. Саме тому може йти мова і про парадигму дієслова української мови *їсти*, і про парадигму гіндустанського *karna* (робити), хоч вони не служать зразками дієвідмінювання цілого розряду слів, а мають індивідуальну систему словозміни.

§ 98. Нульова флексія. Розрізнення граматичних значень, як відомо, досягається можливим протиставленням (опозицією) формальних ознак слів. Флексія *-а*, наприклад, в іменнику *країна* сприймається як показник називного відмінка однини, тому що вона протиставляється, з одного боку, іншим формам відмінків (*країна*, *країні*, *країну* та ін.), а з другого — формі множини — *країни*.

При таких протиставленнях іноді можна натрапити на випадки, коли показник граматичного значення матеріально

не виражається. Прикладом цього служить форма родового відмінка множини іменника *країна*, пор.: Н. *країни*. Р. *країн*, Д. *країнам* та ін. Показником родового відмінка множини цього слова є відсутність морфеми, що протиставляється у його парадигмі іншим морфемам. Відсутню морфему при наявних протиставленнях прийнято називати нульовою флексією. Її ще іменують негативною морфемою на відміну від морфем позитивних, оформлених у звуках.

На підставі цього робиться висновок про те, що жодна з форм будь-якого відмінюваного слова не буває без флексії. У кожному відмінюваному слові є флексія. Тільки в одному випадку вона буває матеріально вираженою, в іншому — нульовою. Так, усі форми парадигми *стіл* є двоморфемними: *стіл* + нульова флексія, *стол* + флексія *-а*, *стол* + *-у*, *стіл* + нульова флексія, *стол* + *-ом*, на *стол* + *і*. Отже, у відмінюваному слові буває щонайменше дві морфеми.

Нульові флексії передають різні граматичні значення. Конкретна їх граматична роль визначається при відповідному співвідношенні з іншими формами. Так, при зіставленні форм *сніг* — *снігу* — *снігом* нульова флексія слова *сніг* виражає називний відмінок. Зовсім інша її функція встановлюється при протиставленні *сніг* — *сніги*. Тут вона сприймається як показник форми однини на відміну від форми множини.

Однак не всяка відсутність афікса у кінці слова є нульовою флексією. Якщо слову, що не має закінчення, не протиставляється жодна його форма з афіксом, тоді не можна й говорити про наявність у ньому нульової флексії. Це зауваження відноситься до невідмінюваних слів української і російської мов типу *кенгуру*, *колібри*, *таксі*, *депо*; *завтра*, *тепер*, *тут*, *де*, у яких нульові флексії не виділяються: їм не протиставляються форми з позитивними морфемами.

§ 99. Основа слова. Основи непохідні і похідні. Розгляд будови слова передбачає виділення його основи. У плані значення вона передає індивідуальний зміст слова, чим відрізняється від кореня, який є значенневою морфемою групи споріднених за цим коренем слів.

У плані вираження основа слів флективних мов становить частину слова без матеріально вираженої чи нульової флексії, а в дієсловах української мови — також частину слова без формотворчого суфікса інфінітива *-ти* (або варіанта *-ть*).

До основи може входити або сам корінь, або корінь разом з словотворчими чи формотворчими афіксами—префіксами, інфіксами, суфіксами, крім суфікса інфінітива **-ти (-ть)**, або кілька коренів, з'єднаних інтерфіксом або без нього. Залежно від цього виділяються основи **непохідні і похідні**.

Непохідною називається така основа, яка не поділяється на морфеми, як-от: укр. **дім, мов-а**; рос. **ворот-а, голов-а**, нім. **der Tisch** (стіл), **das Haus** (будинок); англ. **pell** (обстріл). У цих словах основа збігається за звуковим складом з коренем. Наявність чи відсутність флексії до уваги не береться, бо флексія не становить елемента основи.

Коли ж основа членується на корінь і афікси, її називають похідною, наприклад: укр. **брат-ик, по-брат-им, брат-ер-ств-о, брат-ер-ськ-ий**; нім. **der Tisch-ler** (тесляр), **der Lehr-er** (учитель). Така перша особливість, яка різнить похідну основу від непохідної.

Другою важливою ознакою, за якою похідна основа відрізняється від непохідної, є залежність першої від відповідної другої. Наявність похідної основи визначається існуванням непохідної, семантично співвідносної з нею. Наприклад, основи слів української мови **курка, гуска**, слів російської мови **степной, печальный** є похідними, бо їх можна розчленувати на морфеми **кур-к-, гус-к-; степ-н-, печаль-н-**, оскільки їм відповідають непохідні основи **кур-и, гус-и; степь, печаль**.

Якщо похідна основа втрачає співвідносну з нею непохідну основу і, отже, губить властивість поділятися на морфеми, вона перетворюється на непохідну. Так, основи в словах української мови **ложка (ложк-а)**, російської **миска (миск-а)**, **важный (важн-ий)**, **бледный (бледн-ий)**, зовні надто схожих на попередні приклади, у яких виділялись суфікси **-к-** і **-н-**, слід визнати непохідними. Пояснюється це тим, що вони не поділяються на морфеми через відсутність відповідних непохідних основ української мови **лож-**; російської мови **мис-, важ-, блед-**.

Непохідні основи, що співвідносяться з похідними, існують у двох різновидах: 1) як окреме слово (тобто у чистому вигляді) і 2) як окрема морфема, що ніколи не виступає як окреме слово, а сполучається з афіксом або іншою основою (тобто у зв'язаному вигляді). Перші з них називають непохідними основами з вільним значенням, або вільними основами, другі — непохідними основами із зв'язаним значенням, або зв'язаними основами.

Розглянемо їх на прикладах.

Похідним основам українських слів *ліс-ник*, *гір-ськ-ий*, російських *молод-ежь*, *шаг-ом* співвідносні непохідні основи *ліс*, *гор-а*; *молод-ой*, *шаг*, які функціонують у мовах у чистому вигляді, вільно, як окремі слова. Тому ці непохідні основи називаються вільними, з вільним значенням.

Дещо інше спостерігається у таких словах української мови, як *вул-иц-я*, *кіш-к-а*, а також російських слів *не-веж-а*, *роб-ость*. Похідним основам цих слів (*вулиць-кишк-*; *невеж-*, *робост'-*) відповідають непохідні основи *вул-*, *кіш-*; *веж-*, *роб-*, які не бувають самостійними словами. Вони завжди входять до складу слів як морфемно-корені, пор.: *вул-ицк-а*, *про-вул-ок*; *кіш-ечк-а*, *кош-ен-я*; *веж-лив-ий*, *не-веж-лив-ий*; *роб-к-ий*, *роб-е-ть*. Тому такі непохідні основи слід віднести до розряду зв'язаних основ, або основ із зв'язаним значенням.

Похідною є також основа, до складу якої входить дві або більше непохідних або похідних основ, наприклад: укр. і рос. *Волгоград*, нім. *die Maifeier* (Першотравневе свято), *der Fünfjahrplan* (п'ятирічний план).

Щоб правильно визначити тип основи (похідна вона чи непохідна), слід враховувати лексичне значення слова і приналежність слова до лексико-граматичного класу слів, тобто до частин мови. Це необхідна вимога розбору слова за морфологічним складом взагалі і встановленням типу основи — зокрема. Підтвердимо прикладами. У російській мові прикметник *розовий* виступає у двох значеннях: а) зроблений, виготовлений з троянд (*розовое варенье*, *розовое масло*); б) означає колір (*розовый закат*, *розовое платье*). В обох випадках флексії *-ий*, *-ое* виділяються надто легко. Що ж до основ, то вони у цих словах різні. У слові, що співвідноситься з іменником *роза*, основа похідна, бо в ній виділяється корінь *роз-* і суфікс *-ов-* (*розовое варенье*, тобто «варенье из роз»). У прикметнику з кольоровою семантикою основа непохідна: *розов-*, адже у цьому випадку прикметник *розовий* не означає «кольору рози» (троянда може бути білого, жовтого і навіть чорного кольору)¹, отж і не співвідносна з іменником *роза*.

Звернімось до прикладу іншого типу. Якщо слово *добре* розглядається як прикметник (пор. *добрий*, *добра*, *добре*; *добре* — *доброго* — *доброму*), то в ньому виділяється не-

¹ Див.: Шанский Н. М. В мире слов. М., 1971, с. 26, 27.

похідна основа **добр-** і флексія **-е**. Коли ж ідеться про схоже за фонетичним складом слово *добре* як про прислівник, то в ньому слід визначити похідну основу *добре*, яка складається з кореня **добр-** і суфікса **-е**.

У практиці лінгвістичного розбору іноді ототожнюють поняття «непохідна і похідна основа» з поняттям «непохідне і похідне слово». Зумовлене це тим, що у таких мовах, як українська і російська, творення нових слів іде здебільшого паралельно з виникненням похідної основи, пор.: *ліс* — *пролісок* — *лісник*; *зима* — *зимовий* — *перезимувати*. Однак такий паралелізм у творенні нових слів і появи похідних основ не обов'язковий. Наприклад, слова української мови *хід*, *рід*, російської мови *бег*, *залив* є похідними від *ходити*, *родити*; *бегать*, *заливать* (вони утворились способом відкидання афіксів). Тим часом основи слів *хід*, *рід*; *бег*, *залив* непохідні: вони функціонують як окремі слова. Це означає, що у мовах можливі похідні слова з непохідними основами. Звідси й застереження: не ототожнювати термінів «похідне слово» і «похідна основа».

§ 100. **Твірна, або вивідна, основа.** Термін «твірна (вивідна) основа» не становить назви окремого різновиду основ. Морфологічних різновидностей основи є дві: непохідна і похідна. До їх встановлення вдаються при аналізі слова за морфологічним складом. Мета такого аналізу — розглянути членування слова на морфеми, виходячи з наявних у сучасній мові співвідношень з іншими словами, що мають часткові подібності і певні відмінності у їх будові.

Але для того, щоб усвідомити процес творення слова в живій мовній практиці, недостатньо розкласти його на морфеми, виділити корінь чи навіть встановити морфологічний тип основи. Треба знайти те слово, зокрема ту його частину, з якої виведена похідна лексема. Цю частину похідного слова називають твірною основою. Отже, твірною вважається така основа, на базі якої тим чи іншим словотворчим способом сучасної мови безпосередньо утворене нове слово і яка є його складовою частиною.

Нові слова можуть утворюватися від різних типів основ — непохідних і похідних. Так, для дієслова *учити* твірною є непохідна основа **уч-**, а для слів *учитель*, *учительство* — похідні основи: **учи-** стосовно першого прикладу, **учитель-** стосовно другого. У словотворчому ряді слів *чорний* — *чорнило* — *чорнильний* непохідну основу **чорн-** (у слові *чорний*) слід вважати твірною для слова

чорнило, а похідну *чорнил-* вважати твірною для прикметника *чорнильний*.

На виділенні твірної основи ґрунтується словотворчий аналіз, один з лінгвістичних прийомів встановлення того, що з погляду словотвору являє собою слово в сучасній мові. За ним визначають сучасні способи морфологічного словотворення, тобто ті морфологічні моделі, за якими творяться слова відповідної мови.

У радянському мовознавстві словотворчий аналіз науково опрацював Г. Й. Винокур¹. Йому належить обґрунтування принципу словотворчого аналізу, який називають структурно-семантичним принципом. За ним словотворчі зв'язки твірної та похідної основ встановлюються лише при наявності семантичних і структурних співвідношень. Так, у прикладах *ліс* — *лісок*, *чорний* — *чорнити* похідні слова пов'язані з твірними основами і семантично, бо значення похідних мотивується значенням твірних основ, і структурно, адже до складу похідних слів входять твірні основи.

Цей принцип у сучасній мовознавчій науці конкретизовано такими основними вимогами співвідносності похідної основи з твірною. Перша вимога. Співвідносність виявляється передусім у наявності в похідній і передбачуваний твірній основах спільних семантико-граматичних ознак. Основа слова російської мови *звонкость* має значення властивості за якісною ознакою, тому воно семантично не співвідносне з іменником *звон*, а співвідносне з якісним прикметником *звонкий*, основа якого *звонк-*. Вона і стає твірною для слова *звонкость*, яке включило в себе суфікс іменника абстрактного значення *-ость*.

Друга вимога передбачає наявність реально існуючої у сучасній мові співвідношень між похідною і твірною основами, а не тих, що встановлюються етимологічно. Слово *забути* з погляду сучасної української мови основно не похідна (*забу-*), хоч етимологічно вона похідна, бо історично співвідносною з нею є твірна основа *бути*.

§ 101. Поняття про словотвір як учення про спосіб творення нових слів. Розгляд «механіки» творення нових слів за допомогою різних морфологічних способів стає предметом окремого учення, яке одержало назву словотвору. У вітчизняній лінгвістичній літературі словот-

¹ Див.: Винокур Г. И. Заметки по русскому словообразованию. — «Известия АН СССР. Отделение языка и литературы», т. вып. IV, 1946.

розглядається то як частина морфології (виділяється поряд з формотворенням і словозміною), то як окремий розділ граматики, який співіснує з морфологією і синтаксисом.

Останнім часом словотвір почали розглядати як самостійну дисципліну, яка тісно пов'язана з лексикологією і граматикую.

Предметом словотвору визнається встановлення співвідношень між твірними (тобто тими, з яких утворено слово) і утвореними основами. На базі цих співвідношень визначаються способи творення вивідних одиниць, їх класифікація і функціонування.

Виділення словотвору в окрему лінгвістичну дисципліну зумовлюється потребою у більш глибокому вивченні закономірностей творення слів у тій чи іншій мові. Проте з методичного погляду його доцільно розглядати в системі граматики, оскільки в граматиці аналізується весь арсенал словотворчих засобів, а морфологічний тип словотворення є основним у словотворі.

Серед морфологічних способів словотвору, зокрема індоєвропейських мов, виділяють: афіксацію, безафіксний спосіб, основоскладання і конверсію.

1. Спосіб афіксації полягає у тому, що до основи слова додаються афікси. Залежно від того, які афікси приєднуються, розрізняють такі види афіксації: а) префіксальний (*дід — прадід*); б) суфіксальний (*ліс — лісник*); в) префіксально-суфіксальний (*ліс — пролісок*).

2. Безафіксний спосіб творень слів полягає у відкиданні афіксів: *виходити — вихід; переглядати — перегляд*.

3. Основоскладання полягає у тому, що нове складне слово утворюється внаслідок об'єднання двох або кількох основ чи їх частин в одну. Різновидами цього способу є:

а) основоскладання повних основ (*Ленінград, високоякісний, паровозоремонтний*, нім. *erheben* (піднімати), *Deutschland* (Німеччина));

б) складання скорочених основ з повними основами: *стіногазета, сільгосптехніка*;

в) сполучення початкових складів основ: *комсомол, колгосп*;

г) поєднання початкового складу першого елемента з ініціалами основ: *райвно, УзРСР*;

д) з'єднання основ, що складаються з назв початкових букв: *КПРС, ЛКСМУ*;

е) сполучення основ, складених з початкових звуків: *вуз, неп*.

Основоскладання відоме багатьом мовам. У різних мовах воно має свою специфіку. В англійській, а особливо у німецькій мовах цей тип творення нових основ і слів посідає значне місце, в українській і російській він поширений значно менше. До того ж і спосіб об'єднання коренів в основу не скрізь однаковий.

Спосіб безпосереднього сполучення коренів є основним у німецькій мові: *die Maifeier* (Першотравневе свято), *die Briefmarke* (поштова марка). В українській мові таке поєднання коренів представлене невеликою кількістю слів: *Ленінград*, *Калінінград*. Зате для української мови активним є злиття коренів з допомогою інтерфіксів *о*, *е*, *у* (*атом-о-хід*, *прац-е-люб*, *кож-у-м'яка*).

4. **Конверсія** (від лат. *co n v e r s i o* — зміна) — спосіб утворення нового слова з непохідною основою завдяки переведенню даної основи в іншу парадигму словозміни. Інакше конверсію визначають як спосіб безафіксного творення нових слів за допомогою лише самих парадигм. Його не слід плутати з безафіксним творенням типу *переходити* — *перехід*, *переглядати* — *перегляд*, яким характеризуються слов'янські мови. Творення слів з допомогою лише парадигми ні українській, ні російській мовам не властиві.

Конверсія найчастіше проявляється у мовах із слабо розвиненою системою афіксації. До них належать, зокрема, англійська і німецька. Дієслова німецької мови *hausen* (мешкати), *weißen* (білити) утворились від іменника *Haus* (будинок) і прикметника *weiß* (білий). За творенням названі дієслова вважаються похідними, вторинними. Основа ж у них непохідна, оскільки точно відповідає основі іменника і прикметника. Формант *-en* є ні чим іншим, як формотворчим афіксом інфінітива, який до основи не належить. Одна і та ж основа *haus* або *weiß* — у названих словах німецької мови набуває різних додаткових значень залежно від того, чи виступає вона як основа іменника чи як основа дієслова (*Haus* — *hausen*), як основа прикметника чи як основа дієслова (*weiß* — *weißen*). Визначальною у цьому розрізненні є парадигма. Вона своєрідна у кожному конкретному випадкові; наприклад, при відмінюванні прикметника *weiß*: *N. weiße*, *G. weißen*, *D. weißen*, *A. weißen*; при дієвідмінюванні: *weißen*, *weißte*, *geweißt*.

Подібне спостерігається і в англійській мові, у якій творення дієслів від основ іменника часто здійснюється завдяки переходу основи в іншу парадигму словозміни: пор. іменникову основу *pelt* (обстріл) у парадигмі діє-

слова *to pelt* (обстрілювати): *pelts* (теперішній час), *pelted* (минулий час).

Отже, на відміну від творення нових слів за допомогою афіксації, коли разом з новим словом виникає і похідна основа, при конверсії похідні основи не створюються, а використовуються уже існуючі основи, які вводяться у різні системи словозміни.

У мовах, для яких конверсія є звичайним словотворчим процесом, творення нових слів завдяки самій парадигмі можливе не тільки від непохідних, а й від похідних і навіть складних основ. Так, від німецького слова з похідною основою *der Tischler* (тесляр) утворилось дієслово *tischlern* (*tischlerte, getischlert*), що означає «теслярувати»; від *der Seeräuber* (пірат), що утворилось від основ *See* — море і *Räuber* — розбійник, виникло похідне слово *seeräubern* (піратити).

Крім морфологічних способів творень нових слів, існує ряд інших, зокрема:

1) лексико-семантичний, наслідком якого є набуття існуючим словом нового значення, що приводить до омонімії, наприклад: рос. *лавка* (вид меблі) і *лавка* (невеликий магазин), *кулак* (частина руки) і *кулак* (багатій);

2) лексико-синтаксичний, за яким утворюються слова на основі словосполучень, наприклад: укр. *перекотиполе*; рос. *втридорога*;

3) морфолого-синтаксичний, при якому не виникають нові за звуковим складом лексичні одиниці; внаслідок його дії слово набуває нового значення у зв'язку з переходом до іншої частини мови, пор.: укр. *поранений*, *старий*.

Розкриття «механіки» творення нових слів дало поштовх до виділення словотворчого аналізу, який відрізняється і від морфологічного аналізу слів за їх складом, коли встановлюється «анатомія» слова, і від етимологічного, мета якого — виявити історичне походження слова, з'ясувати його давню форму. Застосування останнього необхідно у тих випадках, коли слово змінило свій морфологічний склад, втратило зв'язки із спорідненими йому словами, тобто деетимологізувалось.

Деетимологізації слова сприяє дія морфологічних процесів, поясненню яких присвячено наступний параграф.

§ 102. Морфологічні процеси. Морфологічні процеси, які сприяють деетимологізації слів, зводяться до таких основних видів: опрощення, або спрощення морфологічної будови слова; ускладнення морфологічної будови слова;

перерозклад складових елементів (звуків) у сусідніх морфемах.

Опрощенням (спрощенням) морфологічної будови називають процес, наслідком якого є зменшення кількості морфем у слові, тобто спрощення морфемного складу слова, коли замість раніше виділюваних префікса і кореня чи кореня і суфікса утворюється один корінь або коли утворюється один суфікс на місці двох суфіксів. Передумовами опрощення можуть бути фонетичні зміни і втрата афіксами активної ролі в мові. Розглянемо це на прикладах.

1. Слово сучасної німецької мови *Glück* (щастя) складається з однієї морфemi. Тим часом у давній його формі *Ge-lücke* виділявся префікс *ge-*. Опрощення морфологічної будови у цьому слові сталося завдяки редукції ненаголошеного *e* у префіксі, що привело до втрати префіксом самостійності і до злиття його з коренем.

Фонетичні зміни спричинились до змін морфологічних і в слові російської мови *счастье*. Воно походить від давньої форми *съчастье*, яка складалась з трьох морфем *съ-часть-е*. Після редукції *ъ* префікс *с-* злився з коренем *-часть-* і тепер сприймається з ним як єдине ціле: у сучасній російській мові виділяється корінь *счасть-*.

2. Слова української мови *добрий* і російської *бодрый* поділяються на морфemi *добр-ий*, *бодр-ый*. У давньоруській мові основи *добр-* і *бодр-* становили поєднання двох морфем: *доб-* (первісне значення «пора», «час») плюс суфікс *-р-* і *бод-* (споріднене з *бдеть*, *будить*) плюс суфікс *-р-*. Будучи непродуктивним, суфікс *-р-* з часом перестав сприйматися як самостійна морфема, злився з коренями і тепер становить з ними одну морфему *добр-* і *бодр-*. Так втрата морфемою самостійної значеннєвої ролі привела до змін морфологічної структури слова.

Внаслідок опрощення морфологічної будови слів мови повнюються непохідними, кореневими основами, які стають відправним пунктом в утворенні нових слів, пор.: *добрий* — *доброта* — *добрість* — *задобрити* — *піддобритись*; *бодрый* — *бодрствовать*.

Процес ускладнення морфологічної будови слова протилежний опрощенню: його результат — збільшення кількості морфем у слові. Найефективніше він виявляється у склеюванні двох слів в одне і перетворенні одного з них в афікс. Внаслідок такого процесу виникають нові префікси, суфікси, флексії.

Так, у словах німецької мови *besprechen* (обговорювати), *verwerken* (відкидати) префікси *be-* і *ver-* за походженням — придієслівні прислівники.

Від колишньої короткої форми знахідного відмінка зворотного займенника *ся* у східнослов'янських мовах утворилася морфема (суфікс) *-ся* (*умиватися*, *одягтися*). Самостійна роль цієї форми займенника зберігається до цього часу в деяких діалектах української мови: *ся схилили* (схилилися), а також у фразеологічному звороті літературної мови: *Як ся маєте?*

Особові форми складного майбутнього часу недоконаного виду української мови з флексіями *-му*, *-меш*, *-ме*, *-мете*, *-муть* (наприклад: *робитиму*, *робитимеш* та ін.) становлять злиття інфінітива й особових форм однини і множини допоміжного дієслова давньоруської мови *имати* у теперішньому часі: однина — *иму*, *имеши*, *иметь*; множина — *имемо*, *имете*, *имуть*, які в сучасній мові трансформувались у флексії.

Перерозклад — це морфологічний процес, результатом якого стає перерозподіл звуків між морфемами, що веде до переміщення межі морфемного поділу слова. Кількість морфем при цьому залишається такою ж. Перерозподіл складових елементів морфем пережило в історії свого розвитку слово *внутрішній*. У давньоруській мові в ньому виділялись префікс *вн-* (давня форма *вън-*) і корінь *-утр-* (пор. сучасні слова російської мови *утроба*, *утробный*). З погляду сучасної української мови у будові цього слова, якщо спиратись на існуюче співвідношення із спорідненими лексемами типу *нутро*, *нутроці*, виділяється префікс *в-* і корінь *-нутр-*. Що ж сталося з морфологічною будовою слова? Звук *н* відійшов від префікса і приєднався до кореня. Відбувся процес перерозподілу складових компонентів морфем. Поштовхом для такої зміни послужив занепад глухого *ъ* у префіксі *вън-*. Кількість морфем при дії цього морфологічного процесу не змінилась.

§ 103. Роль аналогії у зміні морфологічної будови слова. Надто часто процеси опрощення, перерозкладу й інші зміни морфологічної будови слова зумовлює аналогія. Під цим терміном розуміють зміну форми слова за зразком до інших граматично споріднених слів або форм.

Принципи дії морфологічної аналогії влучно пояснив російський учений М. Крушевський на такому прикладі. Якщо *А* і *В* рівні, а їх відношення *а* і *в* нерівні, то або *а*

прирівнюється до **в**, або **в** — до **а** залежно від того, яка пара (**А** — **а** чи **В** — **в**) більш загальноприйнята у мові. Розглянемо співвідношення слів і їх форм:

<i>опёнок</i> (А)	<i>телёнок</i> (В)
<i>опёнки, -ов ...</i> (а)	<i>телята, -ят ...</i> (в)

Оскільки пара *телёнок* — *телята* (**В** — **в**) більш звичайна для російської мови, то і в парі *опёнок* — *опёнки* (**А** — **а**) форма множини набула в розмовній мові суфікс *-ят-* (*опята*) при літературно правильній формі *опёнки*.

За аналогією до слова російської мови *рожь* (жито) розмовне слово *греча* (гречка) в деяких російських діалектах спростило морфологічну будову і побутує у формі *гречь*.

Перерозклад за аналогією стався у слові російської мови *отворить*. Етимологічно це слово мало корінь *-вор-* (пор. *ворота, ворóтник* — сторож біля воріт) і префікс *от-*. Але під впливом слова *творить* у ньому відбувся процес перерозкладу і переосмислення його як слова з префіксом *о-* (пор. споріднені слова *за-творить, рас-творить, при-творить*).

Аналогічні утворення є в усіх мовах. Зміни, зумовлені граматичною аналогією, є одним із шляхів історичного розвитку мови.

§ 104. Засоби вираження граматичних значень, функціонально рівнозначні афіксам. Крім афіксів, широко вживаних при формотворенні і словозміні, існують інші засоби розрізнення граматичних значень. Серед них: внутрішня флексія, редуплікація, порядок слів, наголос, суплеція, службові слова, інтонація.

Внутрішня флексія, або флексія основи,— це звукова зміна в корені слова, з якою пов'язується протиставлення граматичних значень слів. Змінюються: а) голосний на голосний; б) приголосний на приголосний; в) голосний на нуль звука. У російській мові це видно на прикладах зіставлення форм недоконаного і доконаного виду: а) *уми-рать* — *умереть*; б) *избегать* — *избежась*; в) *соби-рать* — *собрать*.

Таку зміну голосних і приголосних називають нефсетичним (або морфологічним) чергуванням, яке не слід змішувати із змінами, що іменуються фонетичними чергуваннями.

Фонетичне чергування виникає внаслідок дії певних фонетичних умов, у які потрапляє звук при зміні слова.

Воно вторинне щодо граматичних форм, тому й не є показником розрізнення граматичних значень. Приклад фонетичного чергування становлять форми *голова* — *голів*, у яких зміна *і* на *о* залежить від характеру складу: *і* у закритому складі чергується з *о* у відкритому.

Морфологічне чергування не залежить від фонетичних причин (закритості чи відкритості, наголошеності чи ненаголошеності складу). Воно існує у мовах як засіб розрізнення граматичних значень: зміна звука є показником зміни граматичного значення. Надто часто цей спосіб діє у протиставленні форм часу англійських дієслів, як-от: бігти: *run* (вим. *ран*) — теперішній час і *ran* (вим. *рен*) — минулий; вигравати: теперішній час *win* (вим. *він*), минулий час *won* (вим. *ван*); тримати: теперішній час *hold* (вим. *холд*), минулий час — *held* (вим. *хелд*); стріляти: теперішній час *shoot* (вим. *шут*), минулий час *shot* (вим. *шот*); у протиставленні числа іменників: *woman* (вим. *вумен*) — жінка, *women* (вим. *вімен*) — жінки.

Внутрішня флексія властива також німецькій мові, пор.: *die Tochter* (дочка) — *die Töchter* (дочки), *die Mutter* (мати) — *die Mütter* (матері).

У усіх наведених прикладах внутрішня флексія проявилась у чистому вигляді, тобто без супроводу інших засобів, які вказують на розрізнення граматичних значень. Трапляються, проте, випадки поєднання дії внутрішньої флексії з афіксацією. Так, у протиставленні недоконаного і доконаного виду дієслів української мови *допомагати* — *допомогти*, *привозити* — *привезти* морфологічне чергування *о з а* — *о з е* в коренях слів супроводжується наявністю в одній з форм і відсутністю в іншій суфіксів *-а* та *-и*. У німецькій мові паралельно з внутрішньою флексією діють префікси і суфікси при творенні дієслівних форм, наприклад, у слові *liegen* (лежати): *liegt*, *lag*, *gelegen*.

Внутрішня флексія властива не всім мовам. Її не знають тюркські і угро-фінські мови.

В окремих мовах роль засобу розрізнення граматичних значень відіграє редуплікація, або повтор слів чи їх частин без змін звукового складу або з частковою його зміною. Наприклад, у малайській мові протиставлення числа досягається завдяки повторам слів, пор.: *kuda* — кінь, *kuda-kuda* — коні. Тут повторення слів відбувається без зміни звукового складу. Ілюстрацію до повтору слів, що супроводжується зміною звукового складу, знаходимо у грецькій мові. Дієслово *залишити* в теперішньому часі

має форму *leipo* (вим. *лейпо*), в минулому *leloipa* (вим. *лелойпа*).

Поряд з вираженням граматичних значень редуплікація відома як спосіб творення нових слів і надання словам додаткових семантичних відтінків, пор. фр. *bonbon* — конфета (від *bon* — гарний); укр. *білий-білий*, *тихо-тихо* в розумінні «надто білий», «дуже тихо». Але розгляд цих прикладів лежить за межами даної теми. Вони відбивають зміни лексичних, а не граматичних значень.

Розрізнення граматичних значень може ще досягатись завдяки відповідному розміщенню слів у реченні, тобто завдяки порядку слів. Цей засіб посідає значне місце передусім у мовах із слабо розвинутою або й зовсім відсутньою афіксацією. Наприклад, французька й англійська мови не мають формальних показників називного і знахідного відмінків. Це значить, що афіксально ці відмінки не протиставляються. У реченні вони розрізняються завдяки усталеному в цих мовах прямому порядку слів: на першому місці стоїть підмет, за ним — присудок, а далі — додаток, наприклад: англ. *The mother loves her daughter* (мати любить дочку) і *The daughter loves her mother* (дочка любить матір).

В українській мові трапляються окремі випадки використання порядку слів для розрізнення синтаксичних відношень. Причина цього — у відсутності морфологічних ознак деяких слів, що входять у відповідне сполучення. У реченнях *Москва — столиця СРСР*; *Трактором орати — не лопатою копати* обидва головні члени речення (вони виділені) виражені такими словами, які за формальними ознаками можуть сприйматися і як підмет, і як присудок. У подібних прикладах за граматичний критерій розпізнання членів речення береться прямий порядок слів: на першому місці — підмет, на другому — присудок.

У багатьох випадках при відсутності в слові формальної диференціації розрізнявачем граматичних значень виступає наголос. Так, у формах слів *зорі*, *ноги*, *руки* формальних показників недостатньо, щоб сприймати їх як іменники називного відмінка множини чи як іменники родового відмінка однини. Уточнення граматичної форми вноситься лише наголосом, пор.: *збрі́ і зорі́*; *но́ги і но́гі*; *ру́ки і рука́*.

Можливість використання наголосу для досягнення семантичних відмін слів (*па́ша — паша́*, *му́ка — мука́*) тут

не розглядається: у цьому параграфі ідеться тільки про протиставлення граматичних значень.

Як засіб розрізнення граматичних значень відома суплеція (від лат. *suppleo* — доповнюю), тобто використання різнокорених і різноосновних слів, які прийнято називати суплетивними формами. Особливість їх полягає у тому, що вони, будучи відмінними за матеріальним вираженням, передають одне і те саме лексичне значення і різні граматичні ознаки. Наприклад, суплетивними є форми розрізнення числа в російській мові: *человек* — *люди*, *ребёнок* — *дети*; протиставлення виду в українській мові: *брати* — *взяти*, *шукати* — *знайти*, *говорити* — *сказати*. Вираження категорії ступенів порівняння суплетивними формами властиве багатьом мовам: укр. *добре* — *краще*; рос. *хорошо* — *лучше*; нім. *gut* — *besser*; англ. *good* — *better*, фр. *bien* — *mieux*; укр. *поганий* — *гірший*, рос. *плохой* — *худший*, пол. *zły* — *gorszy*. Відмінкові форми займенників ряду мов також базуються на суплеції, а саме:

	українська	російська	польська	німецька	латинська
Н. в.	<i>я</i>	<i>ты</i>	<i>ty</i>	Nom. <i>ich</i>	<i>ego</i>
Р. в.	<i>мене</i>	<i>тебя</i>	<i>nas</i>	Gen. <i>meiner</i>	<i>mei</i>
Д. в.	<i>мені</i>	<i>тебе</i>	<i>nam</i>	Dat. <i>mir</i>	<i>mihi</i>
З. в.	<i>мене</i>	<i>тебя</i>	<i>nas</i>	Acc. <i>mich</i>	<i>me</i>
О. в.	<i>мною</i>	<i>тобою</i>	<i>nam</i>	Abi.	<i>me</i>
М. в.	<i>мені</i>	<i>тебе</i>	(o) <i>nas</i>		

Важливим засобом вираження граматичних значень є службові слова — артиклі (члени), прийменники і післяйменники, частки, допоміжні дієслова. Їх роль — вказувати на граматичні ознаки повнозначних слів, виражати синтаксичні зв'язки і відношення між ними.

За місцем, яке посідають артиклі стосовно повнозначного слова, вони поділяються на препозитивні (ті, що розміщені перед повнозначним словом) і постпозитивні (ті, що розташовані після повнозначного слова). Препозитивними є артиклі французької мови: *le*, *la* для розрізнення чоловічого і жіночого роду однини і *les* — для вираження множини. Постпозитивні артиклі є в болгарській і румунській мовах, наприклад, у болгарській: *столът* (чол. р.), *реката* (жін. р.), *селото* (середн. р.); у румун.: *отул* (чол. р.) — людина, *lucrarea* (жін. р.) — робота, праця.

Для вираження синтаксичних відношень між словами живаються прийменники і післяйменники. Прийменники — службові слова, місце яких — перед іменниками

і займенниками: *іти до школи; прийти до них*. На відміну від прийменників післяйменники стоять після керованих ними слів. Наявністю післяйменників характеризуються тюркські й угро-фінські мови.

За допомогою часток *би (б), бы (б)* в українській і російській мовах утворюються форми умовного способу: *зробив би, написав би; пришел бы, спел бы*.

Допоміжне слово *бути* у формах першої, другої і третьої особи однини і множини в сполученні з інфінітивом утворює в українській мові аналітичні (складені) форми майбутнього часу недоконаного виду: однина — *буду, будеш, буде працювати*; множина — *будемо, будете, будуть працювати*.

Важливим засобом вираження граматичних значень є інтонація (від лат. *in tonare* — голосно вимовляти). Вона включає в себе підвищення і зниження голосу, швидкий і уповільнений темп, сильну і слабку вимову, паузи. За інтонаційним малюнком розрізняються розповідні, питальні й окличні речення. Інтонація впливає на характер будови речення — простого і складного, наприклад: *Бачу поле, зоране трактором* (просте) і *Бачу: поле зоране трактором* (складне).

Як свідчать приклади, не всі засоби вираження граматичних значень однаково активно використовуються у мовах світу і не для всіх мов вони характерні як обов'язковий елемент. Трапляється так, що активний в одній мові засіб розрізнення граматичних значень зовсім не знаний в іншій. Так, наприклад, флексії — ірвідний засіб утворення граматичних форм в українській мові — зовсім чужі таким мовам, як турецька і в'єтнамська.

Проте на підставі цього не повинно виникати уявлення, начебто існують мови за граматичною будовою досконаліші від інших. Відсутність у мові якогось граматичного елемента і способу його оформлення не може сприйматися як недолік мовної системи. У цьому слід вбачати лише прояв своєрідності граматичної будови, в якій неіснуюче компенсується іншими способами, характерними саме для даної мови. При такому розумінні відмінних засобів мови не залишається місця для виділення мов з досконалими і недосконалими граматичними системами, як це іноді хочуть представити буржуазні вчені. Тут говорити можна тільки про те, що не всі мови мають одну і ту саму кількість засобів вираження граматичних значень.

Непропорційність використання засобів вираження граматичних значень властива не лише різним мовам, а й граматичним системам окремих мов. Помічено, що чим більше у мові одних засобів, тим менше інших. Не слід також думати, що в кожному конкретному випадку певне граматичне значення виражається лише одним граматичним засобом. Можливі приклади, у яких водночас діє кілька способів передачі одного якогось граматичного значення. Так, ознакою жіночого роду іменника *колгоспниця* є і суфікс *-ниц-*, і флексія *-а*. У прикладах такого типу вбачають надмірність граматичного вираження (рос. мовою — избыточность виражения). Це поняття все більше привертає увагу вчених у зв'язку з кодуванням форм для кібернетичних машин.

Надмірність граматичного вираження можлива не лише в будові слова, а й у поєднанні слів. Ілюстрацією цього є сполучення *ти вчиш*, у якому граматичне значення особи і числа виражене подвійно: і флексією дієслова *-иш*, і особовим займенником *ти*. З цих двох засобів визначальною є флексія, роль займенника другорядна, адже його відсутність ніякою мірою не впливає на сприймання граматичного значення особи і числа, вираженого формою дієслова. При аналізі мовних явищ треба розглядати і те, і інше.

У § 105. Класифікація мов світу за морфологічною будовою слів. Залежно від морфологічної будови слів мови поділяються на кореневі, або аморфні (від гр. *α* — заперечення + *μορφη* — форма), або ізолюючі, аглютинативні (від лат. *agglutinare* — склеювати), флективні і полісинтетичні (багатоскладові), або інкорпуючі.

У кореневих мовах слова не розпадаються на морфеми: корені й афікси. Слова таких мов являють собою морфологічно несформлені одиниці типу невідміюваних слів української мови *там*, *тут*, *звідки*, *куди*.

Кореневими є мови в'єтнамська, бірманська, старокитайська, значною мірною сучасна китайська. Граматичні відношення між словами у цих мовах передаються інтонацією, службовими словами, порядком слів.

У будові слів аглютинативних і флективних мов, крім кореня, виділяють афікси (і словозмінні, і словотворчі). Проте значення і роль афіксів у цих мовах не однакові. Є відмінності і в характері сполучуваності афіксів з коренем слова.

В аглютинативних мовах морфемі (кореневі й афіксальній) виявляють більшу самостійність у відношенні до слова порівняно з мовами флективними.

Щодо коренів це пояснюється тим, що у флективних мовах спостерігається зміна звукового складу морфем, не залежна від фонетичних умов, а пов'язана з утворенням нових слів і словоформ. Таке явище зміни звуків називають внутрішньою флексією, або морфологічним чергуванням. Аглютинативним мовам внутрішня флексія невластива. В окремих з них спостерігається сингармонізм. Але це явище фонетичне, воно повністю залежить від фонетичних умов і з розрізненням граматичних значень не пов'язане.

Щодо афіксів, роль яких — передавати різні граматичні значення, то вони в аглютинативних мовах — однозначні, тобто кожен афікс служить для вираження лише одного граматичного значення, з яким би коренем він не сполучався. У флективних мовах афікс виступає носієм одразу кількох граматичних значень. Наприклад, в українській мові, яка належить до типу флективних мов, одна флексія *-ах* у формі слова (*на каменях*) (фонет. транскр. *на ка́мен'ах*) передає і значення множини, і значення місцевого відмінка. Зовсім інше спостерігається у турецькій мові, яка має аглютинативний тип граматичної будови. У цій мові для кожного з перелічених граматичних значень існує окремий афікс: *лар* — суфікс множини (і тільки множини), *да* — суфікс місцевого відмінка (без вираження ознак числа — однини чи множини). Отже, для передачі всіх тих граматичних ознак, що їх виражає флексія *-ах* в українській мові, у турецькій мові до кореня додаються кілька афіксів з відповідними граматичними значеннями, а саме: *дашларда*, де *даш-* (камінь) — корінь, *-лар* — суфікс множини, *-да* — суфікс місцевого відмінка. Для вираження лише множини до кореня додається суфікс *-лар* (*дашлар*), для передачі місцевого відмінка — суфікс *-да* (*дашда*).

В аглютинативних мовах немає того щільного поєднання морфем, яке спостерігається у флективних мовах. Ця відмінність виявляється передусім фонетично. У флективних мовах на стикові морфем відбуваються різні фонетичні процеси, внаслідок яких іноді розмиваються межі кореневих і афіксальних морфем. Наприклад, у слові *товариський* звук *с* поєднує в собі кінцевий елемент кореня і початковий суфікса (*товариш* + *ськ-ий* → *товариський*); або ще приклади: *празький* (з *праг* + *ський*); *птаство* (з *птах* + *ство*).

Цей тісний зв'язок морфем у слові називають фузією (від лат. *f u s i o* — вилив, розлив), а мови, яким властиве це явище, — фузійними.

В аглютинативних мовах межі між морфемами окреслені більш чітко, на стикові морфем фонетичні процеси не виникають.

До аглютинативних належать, крім тюркських, угро-фінські мови. Флективними є мови індоєвропейської і семіто-хамітської сімей.

Флективні мови поділяються на синтетичні й аналітичні.

Синтетичні — це мови, у яких відношення між словами виражаються завдяки формам слів, оскільки словоформа у них передає і лексичне, і граматичне значення, зокрема значення відмінків, форми яких відтворюють граматичні відношення слів.

Аналітичними називають мови, у яких відношення між словами у реченні виражаються з допомогою службових слів і порядком розташування повнозначних слів. В аналітичних мовах або зовсім немає відмінкових форм, або вони слабо виражені. Відмінність граматичних будов цих мов можна побачити на зіставленні таких ідентичних за значенням словосполучень, як: укр. *книга Петра* (мова синтетична) і фр. *le livre de Pierre* (мова аналітична), або ще: «*Собор Паризької богоматері*» (назва твору В. Гюго) — «*Notre Dame de Paris*».

Своєрідну групу мов становлять полісинтетичні, або інкорпоруючі (від лат. *i n c o r p o r a t i o* — об'єднування, поєднування) мови, у яких різні частини речення у вигляді аморфних слів-основ об'єднуються в єдині складні комплекси, схожі на складні слова. Так, у мові ацтеків (індійської народності, що живе в Мексичці) слово-речення *пинакатлка*, яке означає «Я їм м'ясо», утворилося від складання слів *пи* — я, *накатл* — м'ясо і *ква* — їсти. По суті таке слово відповідає нашому реченню. Пояснюється це тим, що в полісинтетичних мовах різні об'єкти дії і обставини, в яких відбувається дія, можуть виражатися не окремими членами речення (додатками, обставинами), а різними афіксами, які входять до дієслівних форм. Почасти до складу дієслівних форм входить підмет. Наведений приклад становить зразок такого поєднання. Поряд з такими формами в інкорпоруючих мовах існують і самостійні слова, зокрема самостійні дієслова, від яких граматично залежать інші окремо існуючі слова.

До полісинтетичних належать мови північноамериканських індіців, палеоазіатські мови Азії (чукотська, корякська, камчадалська).

Такі основні типи мов, що виділяються при розгляді їх морфологічної будови. Однак граматична структура слів у мовах світу настільки своєрідна, що не всі мови легко розподіляються між названими типами. Віднесення мов до того чи іншого типу здійснюється за найхарактернішими ознаками. Ідеальних типів мов не існує. Наприклад, у кореневій китайській мові є чимало ознак аглютинативного типу. Семіто-хамітські мови відносять до мов флективних, але в їх морфологічній будові є окремі ознаки мов аглютинативних. Немає чіткої межі і між синтетичними й аналітичними мовами. Українську мову за більшістю ознак відносять до мов синтетичних. Але в її морфологічній будові є елементи аналітичної граматичної будови, зокрема відношення між словами виражаються не лише флексіями, а й прийменниками (*у селі, на будинку*).

Класифікація мов за морфологічними ознаками одержала назву морфологічної, або типологічної, класифікації.

Пізнання типу морфологічної будови кожної мови дає багато конкретного матеріалу для загального мовознавства. У цьому велике не тільки практичне, а й теоретичне значення застосування морфологічної класифікації мов для науки про мову.

✓ § 106. Частини мови. Принципи їх виділення. Термін «частини мови» являє собою кальку з латинського сполучення *partes orationis*, у якому *partes* означає «частини», а *oratio* — «мова, висловлення, словесний вираз або речення». Справді, спочатку «частини мови», «частини висловлення», «частини речення» означали те, що в сучасній граматиці іменують «членами речення». Пізніше поряд з цим значенням вираз «частини мови» античні філологи почали вживати на позначення певного розряду або класу слів. Був період, коли поняття «частини мови» і «частини речення» переплітались, а то й ототожнювались.

✓ У сучасному мовознавстві під частинами мови розуміють певні класи слів, які виділяються за тими чи іншими ознаками.

✓ Єдиного погляду на поділ слів за частинами мови немає. Одні мовознавці визнають частинами мови лише повнозначні слова. Другі під частинами мови об'єднують і повнозначні, і службові слова. Треті за повнозначними

словами залишають термін «частини мови», службові іменують «частками мови» (рос. «частицами речи»).

Різний підхід у мовознавців і до визначення основних ознак, за якими слова розподіляються між частинами мови. Цим і пояснюються ті відмінні найменування, які даються частинам мови. Їх вважають і «лексичними групуваннями», якщо в основу їхньої класифікації кладуть семантичні ознаки, і «граматичними розрядами», коли за основу поділу слів беруть граматичні або логіко-граматичні ознаки, і «лексико-граматичними категоріями», якщо при поділі слів за частинами мови враховують семантичні, морфологічні і синтаксичні ознаки слів, доповнені їх словотворчими властивостями.

Зупинимось на виділенні частин мови — своєрідних класів слів, що групуються на основі врахування їх семантики (лексичного значення), морфологічних ознак (словозміни і словотвору), і синтаксичної ролі в реченні.

За лексико-граматичними ознаками всі слова поділяються, передусім, на дві групи: повнозначні (самостійні) і неповнозначні (службові). Такий поділ ґрунтується на протиставленні: повнозначні мають лексичне значення, службові, як правило, не мають, повнозначні виступають членами речення, службові виконують суто граматичну роль.

Тому далі дроблення службових слів на відповідні групи здійснюється тільки на основі їх граматичного функціонування. За цими ознаками в українській мові, наприклад, виділяються сполучники, прийменники, частки, у німецькій, французькій і деяких інших — ще й артиклі.

Класифікація повнозначних слів ґрунтується на врахуванні семантичних і граматичних їх властивостей.

За семантичними ознаками серед повнозначних виділяються слова, що: а) становлять назви предметів (іменники); б) передають ознаки предметів (прикметники); в) вказують на кількість чи порядок перелічуваних предметів (числівники); г) вказують на предмети, їх ознаки або кількість (займенники); д) називають дію і стан (дієслова); е) виражають ознаки дії, стану або якості (прислівники).

Проте врахування лише однієї семантики слова часто буває неповним критерієм при групуванні слів за частинами мови. Наприклад, за лексичним значенням слова *ходіння* і *ходити* слід було б вважати дієсловами, бо вони називають дію. Але відносити їх до одного лексико-граматичного класу слів не можна, оскільки з погляду

морфологічного слову *ходіння* властиве відмінювання, лексемі *ходити* — дієвідмінювання. Тому перше з них вважається іменником, друге — дієсловом.

Отже, врахування морфологічних ознак слів дає можливість точніше визначити приналежність слова до певного граматичного класу.

Однак і цієї ознаки почасти недостатньо при віднесенні слова до відповідної частини мови. Якщо розглядати поза реченням слово *найтепліше*, що передає збільшену міру якості у формі найвищого ступеня, то його можна сприймати і як прикметник, і як прислівник. І в цьому немає нічого дивного: з погляду змісту прикметник *найтепліше* і прислівник *найтепліше* збігаються у вираженні якості, з погляду формального — вони мають афікси ступенів порівняння: *най-тепл-іш-е*.

Залишаємо поза увагою те, що *-е* у прикметнику — флексія, у прислівнику — суфікс; про це можна говорити після встановлення приналежності цих слів до відповідного лексико-граматичного розряду. Щоб провести межу між ними, необхідний контекст, у якому б чітко окреслилися синтаксичні зв'язки цих форм з іншими словами. Введемо їх у речення: *Сьогодні сонце світить найтепліше за всі дні* і *Сьогодні я почув від нього найтепліше слово*. У першому прикладі слово *найтепліше* виявилось залежним від дієслова *світить*, у другому — від іменника *слово*. Оскільки це так, то у першому випадку перед нами прислівник, у другому — прикметник. Отже, без урахування синтаксичної ролі слова за лексичним значенням і морфологічними ознаками (чи словозміни, чи словотвору) не тільки важко, а іноді й неможливо буває встановити приналежність слова до тієї чи іншої частини мови.

А як же бути з словами, позбавленими морфологічних ознак, наприклад, з такими, як *таксі*, *хоббі*; *беж*, *хакі*? Віднесення їх до певного лексико-граматичного класу здійснюється за сукупністю інших наявних у них ознак. Оскільки слова *таксі* і *хоббі* передають опредмечені поняття і в реченні виступають переважно в ролі підмета і додатка, їх слід віднести до розряду іменників (наприклад: *Хоббі — це якесь захоплення, улюблене заняття на дозвіллі*; *Незабаром вони помітили таксі*). Слова *беж* і *хакі* як назви ознак предметів, що виконують синтаксичну роль означення, належать до прикметників (пор.: *«На ньому був одяг кольору хакі»* (М. Трублаїні).

Такий принцип класифікації слів за частинами мови

традиційно існує у сучасних шкільних і вузівських граматиках. Він враховує і семантику слова, і морфологічні ознаки, і синтаксичну роль. При цьому беруться до уваги також словотворчі властивості слів тієї чи іншої мови.

Саме це й викликає критику окремих мовознавців (представників структурного мовознавства), які вважають неправомірним визнавати частини мови лексико-граматичними класами слів. Частини мови, за їх твердженнями, — це суто граматичні класи слів. А оскільки це так, то вони й шукають чисто «формального» їх описування. Слова групуються не на основі єдності граматичного значення і засобів його вираження, а за формальними показниками. Це означає, що, наприклад, замість семи відмінків (разом з кличною формою) іменників української мови, виділяється безліч груп, які обіймають форми з однаковими афіксами в кінці основи. За такими формальними ознаками групуються й інші граматичні категорії.

Цей принцип класифікації частин мови за формальними показниками виник у зв'язку із застосуванням теорії машинного перекладу й автоматичного вивчення тексту. Не можна не визнати доцільності такого кута зору у вивченні частин мови, адже всебічне описування формальних ознак слів сприяє глибшому проникненню у граматичну природу частин мови. Проте не можна не помітити слабких сторін цього підходу до класифікації частин мови. Він надто громіздкий, а тому не може задовольнити методичних вимог вивчення граматики мови. Його не можна вважати всеохоплюючим, оскільки він має вузьку сферу застосування. Формальному описуванню слів можна піддавати флективні мови синтетичної граматичної будови, якоюсь мірою аглютинативні мови. До мов ізольюючих й аналітичного типу цей підхід застосувати не можна.

Спроби виділити частини мови за формально-граматичними ознаками відомі в історії вітчизняного і зарубіжного мовознавства XIX і XX ст. Однак позитивних наслідків застосування формально-граматичних критеріїв не одержано.

Своєрідний погляд на виділення частин мови висловив О. П. Суник¹. Заперечуючи правомірність називання частин мови лексико-граматичними категоріями, О. П. Суник вважає частини мови особливими граматичними категоріями, в яких відбуваються і визначаються загальнограматичні

¹ Див.: Суник О. П. Общая теория частей речи. М.—Л., 1966.

значення слів. Серед загальнограматичних значень виділяються значення предметності, атрибутивності, процесуальності, вказівності тощо. Відповідно до цих загальнограматичних значень устанавлюються частини мови: іменник, що передає абстраговане граматичне значення предметності, прикметник, що виражає якісну ознаку, або атрибутивність, дієслово, що характеризується процесуальністю, або динамічною ознакою, та ін.

Таке розуміння частини мови ґрунтується на тому, що частина мови розглядається не як слово, взяте в цілому, і не як лексичний клас слів у всій їх багатогранності, а лише як одна з істотних сторін слова, за якою кожне з них і всі вони разом групуються в кілька своєрідних класів.

У такому підході до класифікації частин мови не можна не вбачати бажання знайти суто граматичний принцип виділення специфічних категорій граматики. Однак трудність у застосуванні цього принципу полягає насамперед у тому, що не існує специфічно граматичного критерію визначення абстрактних і максимально узагальнених значень, що мають лежати в основі частин мови і які по-різному виявляються у різних мовах світу. Це визнав сам автор зазначеної роботи (див. с. 32). І все-таки відмовлятися від пошуків специфічно граматичних критеріїв у визначенні частин мови як граматичних розрядів слів не слід.

✓ § 107. Речення як найважливіша комунікативна одиниця. Обмін думками і взаємне порозуміння можливе завдяки реченню, яке про щось сповіщає, збуджує співбесідника до дії, викликає відповідь. Ні слово, ні його форми, ні тим більше морфеми не здатні виконати цю комунікативну роль. Тому речення вважається найважливішою комунікативною одиницею.

Речення формує і передає думку. У цьому його виражальна функція. Здійснюється вона за допомогою однослівних і багатослівних, простих і складних речень. Наприклад, уривок «Весна. Садочки зацвіли» (Т. Шевченко) складається з двох речень, перше з яких передано одним словом, друге — граматично пов'язаним сполученням лексем, що становлять просте речення. Крім простого, думка може бути виражена складним реченням, як-от: *Українська поезія періоду Великої Вітчизняної війни правдиво відображала думи і почуття радянських людей, які стали на захист Батьківщини.*

Отже, у поняття «речення» включається ціла низка синтаксично різнорідних одиниць.

Це зумовило появу різних визначень речення і своєрідних поглядів на встановлення найхарактерніших його ознак.

Вважаючи шкільне визначення речення як «слова або групи слів, що виражають закінчену думку» надто широким, розпливчастим, що не дає можливості розчленувати мовний потік на важливі і природні для нього частини складного цілого, Л. А. Булаховський пропонує в реченні (зокрема індоєвропейських мов) вбачати смислове граматично оформлене сполучення, яке містить у собі присудок. Відповідно до такого розуміння речення від нього слід відрізняти синтаксичні структури, споріднені з реченням. До них належать так звані еквіваленти речень, тобто ті слова або сполучення слів, у яких не виявлені і практично не можуть бути виявлені ні підмет, ні присудок, що не перешкоджає цим словам або сполученням слів висловлювати зміст цілих речень: «Спасибі вам за науку...», «Щур їй!»¹. Не вважається реченням тип сполучень або окремих слів — без присудка, центр якого становить іменник у називному відмінку, зокрема: «Опустіли кошари. Тиша і пуста» (М. Коцюбинський), «На майдані пил спадає. Замовкає річ... Вечір... Ніч» (П. Тичина). Такий тип синтаксичних одиниць, за Л. А. Булаховським, потребує окремого найменування (терміна).

Дехто з лінгвістів не схильний вживати термін «речення» стосовно складних речень, оскільки компонентами складних речень виступають прості речення. Тому, замість терміна «складне речення», пропонують термін «фраза» (О. М. Пешковський), «складне ціле» чи «складне синтаксичне ціле» (М. С. Пospelов та ін.).

Навіть цей побіжний перелік поглядів на природу речення свідчить про те, що проблема речення є складною і до кінця не розв'язаною. Протидіють два головні напрямки у визначенні основної одиниці мовного спілкування: один визнає речення одиницею висловлювання, що виражає думку, чим логічно і структурно розширюється поняття речення; другий вкладає у поняття речення певну структуру, чим звужує розуміння терміна «речення».

У сучасній навчальній літературі переважає погляд, за яким речення являє собою граматично та інтонаційно оформлену за законами даної мови цілісну одиницю мови,

¹ Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959, с. 268.

що формує і виражає окрему, відносно закінчену думку і відношення змісту цієї думки до дійсності.

Це визначення найважливішої комунікативної одиниці ґрунтується на виділенні основних ознак речення, за якими воно відрізняється від інших граматичних одиниць мови, таких, як слово і словосполучення. О. С. Мельничук виділяє три основні ознаки всякого речення, встановлювані внаслідок аналізу простих речень, але властиві і складним реченням¹. Назвемо їх.

Перша. Відносна самостійність функціонування речення як мовної одиниці, що знаходить свій прояв у відносній смисловій завершеності речення. Закінченість виразу думки має відносний характер. Обсяг висловленого речення визначається умовами ситуації і змістом контексту. Усяке закінчене речення може бути доповнене новими словами залежно від додаткових умов ситуації та від різних додаткових міркувань. Так, про одне і те саме виконавець певної роботи може сказати: *Робота буде закінчена ввечері*. Коли ж було замовлено не один вид роботи, то відповідь виконавця може включати вказівне слово: *Ця робота буде закінчена ввечері* (приклад запозичено з названої статті О. С. Мельничука).

Друга. Смислова і граматична цілісність, органічна пов'язаність частин речення, що знаходить свій вияв у таких його зовнішніх ознаках, як інтонаційне оформлення і тісний граматичний зв'язок членів речення.

Інтонація може бути різною при одній і тій самій граматичній структурі речення, але вона обов'язкова в кожному реченні. Інтонація речення — це ритміко-мелодійний лад, який виявляється у підвищенні і пониженні тону мови. Інтонація надає реченню зовнішньої завершеності і внутрішньої цілісності. Розповідним реченням властиві інтонаційні малюнки закінченості.

Питальне речення характеризується різким підвищенням голосу.

У реченнях, що складаються з кількох слів, підвищується тон того слова, на якому концентрується увага мовця. Виділення у реченні одного найважливішого за смислом слова називається логічним наголосом. Переміщення наголосу із слова на слово спричиняється до смислової точності вислову. У цьому й полягає важлива функціональ-

¹ Див.: Мельничук О. С. Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації. — «Українська мова в школі», 1953, № 2.

на роль логічного наголосу, пор.: *Батько приїхав* (приїхав не син, не брат, а саме батько) і *Батько приїхав* (батько не прийшов, а приїхав).

Граматична пов'язаність слів у реченні залежить від структурних засобів, властивих конкретним мовам. У флективних мовах є такі синтаксичні засоби: а) формально-граматичні — форми слів («*Чуття єдиної родини*» (П. Тичина); б) лексико-граматичні — службові слова, що виражають різні відношення між повнозначними словами («*І блідий місяць на ту пору з-за хмари де-де виглядав*» (Т. Шевченко); нім. *Zu beidem Seiten der neuer Landstraße grünten junge Bäume* — По обидва боки нового шосе зеленіли молоді дерева; в) позиційні — порядок складових елементів слова (*Чекаємо приїзду брата жінки*, тобто «жінчиного брата» і *Чекаємо приїзду жінки брата*, тобто «братової жінки»).

У кожному реченні є граматичний центр, навколо якого групуються інші члени. У двоскладному реченні таким граматичним центром є граматичний зв'язок між підметом і присудком, в односкладному — його головний член. Не пов'язуються з членами речення вставні слова і речення, хоч вони і входять до його складу.

Третя. Конкретна і безпосередня, встановлювана з погляду самого мовця, віднесеність вираженого в реченні основного змісту до дійсності. Це означає, що основний зміст будь-якого речення обов'язково пов'язується з якимось певним моментом чи відрізком самої дійсності. І це природно.

Віднесеність змісту речення до дійсності називають модальністю (від лат. *modus* — спосіб, рос. наклонение). Модальність виражає різний характер віднесеності змісту речення до конкретних моментів дійсності: стверджує чи заперечує основний зміст речення, вказує на наявність чи відсутність зв'язку змісту речення з дійсністю, виявляє, чи такий зв'язок є, спонукає на необхідність здійснення такого зв'язку, висловлює можливість чи неможливість цього зв'язку тощо.

Модальність властива кожному реченню. Вона становить одну з найістотніших його ознак. Без неї речення не мислиться як важлива комунікативна одиниця. Отже, паралельно з виражальною функцією речення виконує ще й функцію модальну.

Існує кілька засобів встановлення безпосередніх зв'язків основного змісту речення з дійсністю: за допомогою форм дієслова (у реченнях: *Студент працював у кабінеті*).

Студент працює у кабінеті. Студент працюватиме у кабінеті — виражено віднесеність реальної події до часу мовлення); за допомогою вставних слів (*Безперечно, це завдання буде виконано. Можливо, це завдання буде виконано*, — у цих реченнях виражено категоричність і бажання); з допомогою часток (*Студент працюєав би в кабінеті, якби була відповідна література*, — передано віднесеність дії до її здійснення як такої, що може відбутися при певних умовах); завдяки введенню допоміжних слів (*Зима була тепла. Зима тепла*, — наявність ознаки стверджується в певному часі); за допомогою інтонації (наприклад, речення *Ранок* при відповідній інтонації стверджує наявність ранку в дійсності у той час, коли відбулося мовлення. Цим речення *Ранок* відрізняється від слова *ранок*, яке лише називає пору дня).

З модальністю пов'язане поняття предикативності (слово «предикативність» походить від лат. *praedicativum* і *m*, яке означає «присудок»), що частково, але ніяк не повністю збігається з модальністю.

Предикативність — це властивість самого лише предиката. Тим часом ряд лінгвістів дотримується традиційного і суперечливого погляду, за яким предикативність вважається властивістю всякого речення в цілому.

§ 108. **Словосполучення.** Слова в реченні становлять ланцюг залежності, при якій слово поєднується не з усією ланкою слів одразу, а тільки з певним з них. Наприклад, у реченні *«Зоря зайнялась над землею»* (П. Мирний) слово *зайнялась* пов'язано з словом *зоря*, а *над землею* залежить від *зайнялась*.

Відповідно до залежності слів одного від одного можна виділити граматично пов'язані сполучення: *зоря зайнялась, зайнялась над землею*. Подібні пов'язані між собою групи слів, що входять до складу речення, називають словосполученнями. Словосполучення — це синтаксична одиниця, яка утворюється за граматичними законами певної мови внаслідок поєднання двох або більшої кількості повнозначних слів і служить для позначення якогось єдиного, але розчленованого поняття. Структурно словосполучення поділяються на підпорядковуючий і підпорядкований член, що й становить зміст підрядного зв'язку. В умовах граматичної залежності всіх слів у реченні підпорядкований член може виступати для іншого компонента речення підпорядковуючим. Тому й прийнято вважати, що у реченні підрядних зв'язків на один менше, ніж

членів речення (без службових слів). Проілюструємо це на прикладі: у реченні «*Пишається над водою червона калина*» (Т. Шевченко) — повнозначних слів чотири, зв'язків — три; «*Дніпрова синя глибина покірні двигаче турбіни*» (М. Рильський) — слів — шість, синтаксичних зв'язків — п'ять.

Залежно від того, яке слово словосполучення є граматично головним, виділяють словосполучення; іменні, в яких поєднуються іменники з іменниками, прикметники з іменниками, числівники з іменниками, займенники з іменниками (укр. *хата Шевченка*; рос. *вишнёвый цвет*; нім. *fünf Mann* — п'ять чоловік; біл. *наша Радзіма* — наша Батьківщина); дієслівні, які складаються з дієслова й інших слів, що сполучаються з ним (укр. *їхати на канікули, добре вчитися*; нім. *laut sprechen* — голосно говорити); прислівникові, які становлять поєднання прислівника з іншими частинами мови (*дуже добре*).

Залежність слів виявляється у трьох видах зв'язку: узгодженні, керуванні і приляганні, завдяки яким текст набуває прозорого граматичного оформлення і стає легким для сприйняття.

Узгодження полягає у вирівнюванні граматичної форми керованого слова до керуючого: *глибокий ставок, глибока річка, глибоке озеро; він вийшов, вона прийшла, воно прийшло; в глибокому ставку, в глибокій річці, в глибокому озері.*

При керуванні такої формальної залежності керованого слова від форми керуючого немає. Характер керування не змінюється від форми слова, наприклад: *бачив, бачу, побачу брата; бачимо, побачимо брата*, бо при керуванні слово залежить не від форм керованого слова, а від його граматичного значення.

Своєрідним способом зв'язку слів є прилягання, яке не передається відповідними формами, оскільки до складу словосполучення входять невідмінювані слова. Це, однак, не заважає відчувати між словами синтаксичну і змістову залежність, як-от: *іти швидко, відмінно вчитися, добре відповідати.*

Перелічені зразки синтаксичної залежності, що характеризують предикативні (*він прийшов*) і непередикативні (*спогади про Леніна*) словосполучення, надають реченням граматичної стрункості і витонченості.

Увесь попередній розгляд синтаксичних зв'язків слів торкався лише випадків підпорядкованих, підрядних

відношень, які створюють словосполучення. Проте між словами можливі й інші синтаксичні відношення — зв'язки сурядності. У реченні «*Рече та стогне Дніпр широкий*» (Т. Шевченко) слова *рече* і *стогне* однаковою мірою залежать від слова *Дніпр*, одне ж від одного вони синтаксично не залежать. На цій підставі вони й не становлять словосполучень, хоч у складі речення відіграють досить помітну роль — функцію однорідності. Це саме можна сказати про слова *neuen* і *weißen*, які перебувають у синтаксичному зв'язку сурядності у фразі *Die neuen blendend weißen Häuser* — Нові, сліпучо білі будинки.

У лінгвістичній науці немає єдиного погляду на те, які структурні синтаксичні одиниці вважати словосполученням.

Деякі автори визнають існування сурядних словосполучень.

Поряд з розумінням словосполучення як утвореної за нормами певної мови з двох або кількох повнозначних слів синтаксичної єдності предикативного (*студент читає*) і непередикативного (*молодіжку газету*) типу набрав поширення висловлений В. В. Виноградовим погляд на словосполучення як на синтаксичні одиниці тільки непередикативного зразка, наприклад: рос. *сторонник мира, законы развития, потребность в образовании, материалистическая диалектика, недалеко от Москвы*. Це тлумачення змісту словосполучення виникло з потреби чіткого розмежування — з одного боку — речення, одними з основних ознак якого є предикативність та інтонація, і — з другого боку — одиниць, що становлять його будівельний матеріал. За В. В. Виноградовим¹, речення і словосполучення — якісно відмінні категорії синтаксису. У протиставу реченню словосполучення не виступає цілісною одиницею мовного спілкування і повідомлення. Для структури словосполучень не характерні так звані суб'єктивно-об'єктивні синтаксичні категорії: категорія особи, часу і модальності, які надають реченню відносної закінченості думки. Тільки у складі речення і через речення словосполучення входять до системи комунікативних засобів мови. Будучи розглядувані поза реченням, вони, як і слова, належать до номінативних одиниць мови, які позначають предмети, явища, процеси тощо. Звідси впливає й відмінність непередикативних словосполучень від предикативних. Ос-

¹ Див. у кн.: Грамматика русского языка, изд. АН СССР. М., 1954, т. 2, ч. II.

кільки предикативні словосполучення здатні передавати властиві реченням граматичні категорії особи, часу, модальності, вони не розглядаються серед словосполучень, які становлять лише будівельний матеріал речення. Проте не всі лінгвісти приймають таке трактування суті словосполучень.

О. М. Гвоздев вважає слабким місцем розуміння словосполучень як різновидностей «номінативних засобів мови» і наближення їх до лексичних одиниць, оскільки цим неправомірно розширюється термін «найменування». Справді, його можна застосувати до таких сполучень, як *рос. жаркий день, наступление весны, разговор шепотом*. Але чи можна визнати за найменування такі словосполучення, як *купить книгу, махать флагом, уехать вчера?*

Поряд з цим на перешкоді визнання словосполучень найменуваннями постає також і те, що в переважній більшості випадків слово може входити до кількох словосполучень, в одному з яких воно виступає підпорядковуючим, в іншому — підпорядкованим елементом. Оскільки це так, то навряд чи можна в реченні *Рыбак поймал крупную рыбу водночас виділити два «найменування» поймал рыбу і крупную рыбу*, адже слово *рыба* може фігурувати як найменування лише один раз. Звідси О. М. Гвоздев робить висновок, з яким не можна не погодитись: «Словосполучення як синтаксична одиниця становить тільки ланку загального ланцюга пов'язаних між собою слів усього речення, ізолювати його як лексичну одиницю немає ніякої можливості»¹.

§ 109. Поняття про синтагму. У радянському мовознавстві вчення про синтагму (від лат. *syntagma* — разом поєднане) було закладене Л. В. Щербою. Розглядаючи синтаксичне членування мовного потоку, він запропонував семантико-синтаксичний інтонаційний поділ висловлювання. Виділювані в них на цій основі «відрізки», що збігаються з окремими словами або сполученнями слів і які виражають єдине смислове ціле, а також фонетично об'єднані посиленням останнього словесного наголосу (так званім синтагматичним наголосом), він називав синтагмами².

¹ Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык, ч. 2. М., 1968, с. 25.

² Див.: Щерба Л. В. Фонетика французского языка, М., 1953, с. 87, 88.

Дальший розвиток теорії синтагми пов'язаний з іменами В. В. Виноградова, О. С. Мельничука, Є. В. Кротевица та ін.

У більшості праць радянських мовознавців синтагма розглядається як інтонаційно оформлена семантико-синтаксична одиниця мови, що виділяється із складу речення відповідно до відображуваною у висловленні дійсністю і вираженням до неї ставленням мовлянина.

У цьому розумінні синтагма може становити частину речення або збігатися з ним, може складатися з одного чи кількох членів речення, наприклад: *«Мовчала. [А далі подумала:] дідусь же свій»* (А. Головка); *«Хому [в цей день] бачили скрізь»* (О. Гончар).

Синтагматичне членування мовного потоку залежить від контексту й обставин або від експресивної насиченості вислову. Інакше кажучи, поділ висловлення на синтагми є проявом членування думки у свідомості мовця або читача на окремі смислові комплекси. В. В. Виноградов зауважує, що залежно від контексту дійсності, від стилю мовлення і від завдань повідомлення, від експресивної атмосфери і, нарешті, від конкретної ситуації одне і те саме речення по-різному можна членувати на синтагми. Так, речення *Мой двоюродный брат вчера вечером приехал ко мне* може все становити синтагму. У ньому можна виділити і дві синтагми (*Мой двоюродный брат / вчера вечером приехал ко мне*), і три (*Мой двоюродный брат / вчера вечером / приехал ко мне*), і чотири (*Мой двоюродный брат / вчера / вечером / приехал ко мне*), і п'ять (*Мой двоюродный брат / вчера / вечером / приехал / ко мне*). Але перелічене не вичерпує всіх можливих варіантів поділу цього висловлення на синтагми. При експресивній індивідуалізації повідомлення (наприклад, коли треба підкреслити раптовий приїзд до повідомлювача) можливе й інше синтагматичне членування цього речення, а саме: *Мой двоюродный брат вчера вечером приехал / ко мне*¹.

Як видно з прикладів, у мові немає сталих синтагм, бо «один і той самий текст, залежно від неоднакового його суб'єктивного осмислення, може бути розчленований на синтагми по-різному»². Цим синтагма відрізняється від

¹ Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. — В сб.: «Вопросы синтаксиса русского языка». М., 1950, с. 250.

² Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. К., 1958, с. 16.

словосполучення, хоч іноді вони й збігаються в своїй будові, бо мають спільну граматичну основу. Словосполучення — це така семантико-синтаксична єдність, яка поза реченням має суспільно осмислену номінативну функцію. Синтагма конкретно осмислюється тільки в контексті мови залежно від суб'єктивно-емоційного сприйняття фактів дійсності. Словосполучення виражається не менше як двома повнозначними словами. Синтагма може включати одне і цілу низку слів, може виражатися цілим реченням.

Деякі мовознавці дотримуються іншого погляду у визначенні синтагми. Наприклад, О. О. Реформатський синтагмою вважає сполучення двох членів (морфем, слів, словосполучень), пов'язаних відношеннями з нерівноправною спрямованістю членів, один з яких розглядається як означуваний, а другий — як визначальний. Залежно від характеру членів виділяються такі типи синтагм: «внутрішні синтагми», «сховані синтагми» і «зовнішні синтагми». Внутрішні синтагми складаються з частин складних слів (тепло-хід, кол-госп) або з морфем (*стол-ик*). Сховані синтагми на зразок *Світає. Тиша* утворюють односкладні речення. Зовнішні синтагми творяться із слів або нерозкладних сполучень (*велике місто, швидко бігти, дати зелену вулицю*). У всіх цих прикладах є означуваний і визначальні члени: у слові *стол-ик* означуваний елемент *стол-*, визначальний — *-ик*, у *Світає* означуваний компонент — основа слова *світај-*, визначальний — флексія *-є*, у сполученні *велике місто* перше слово визначає друге.

Таке розуміння синтагми робить її поняттям не тільки синтаксичним, а й морфологічним. Виникло воно у зв'язку з ученням де Сосюра про розрізнення парадигматичних і синтагматичних відношень у мові. Парадигматичні відношення пов'язані з системою мови. Це, наприклад, відношення між відмінковими формами іменників або особовими формами дієслова. Синтагматичні відношення пов'язані з лінійністю мовлення. Лінійність мовлення полягає у тому, що висловлювання здійснюється послідовно, тобто один елемент іде за іншим. З цього погляду, зауважує О. О. Реформатський, «будь-яке висловлювання — стрічка або ланцюг, що розпадається на ланки, які ідуть одна за одною у часі»¹. У цьому потоковій мовленні

¹ Реформатський А. А. Введение в языковедение. М., 1967, с. 249.

відношення між морфемами в слові, словами в реченні тощо є синтагматичними.

На вивченні синтагматичних відношень будують свої дослідження представники структурної лінгвістики.

§ 110. Члени речення. Усяке повнозначне слово, що входить до складу речення і відповідає на окреме запитання, називається членом речення. Службове слово може також вважатися членом речення, якщо воно виступає в ролі повнозначного, наприклад: *і* — *сполучник*. У свою чергу повнозначне слово, втрачаючи самостійність, до членів речення не зараховується, пор.: *Постріли лунали вже близько. Близько лісу розташувався піонерський табір*. У першому реченні слово *близько* виступає членом речення, у другому — воно функціонує як службове слово.

Членами речення вважаються також аналітичні (складені) форми типу: укр. *буду вчитись; найбільш повний; зробив би*; рос. *самый большой*. У морфології вони становлять єдність лексичного і граматичного значень, виражених аналітично (розчленовано): граматичне значення передається службовим словом, лексичне — повнозначним. Тому в реченні «*Я на гору круту крем'яню буду камінь важкий підіймать*» (Л. Українка) поєднання *буду підіймать* становить один член — простий присудок, виражений складеною формою майбутнього часу дієслова.

Члени речення поділяються на головні (у двоскладних реченнях виділяються підмет і присудок, в односкладному реченні — головний член) і другорядні (означення, додаток, обставина).

Серед них граматично незалежним є лише підмет або головний член односкладного речення.

У класифікації головних і другорядних членів речення кожної мови є свої труднощі. Вони з'являються одразу ж, як виникає проблема визначення об'єктивних критеріїв, за якими слід розрізнити головний і другорядні члени речення, встановлювати типи другорядних членів.

Складність їх знаходження пояснюється тим, що кожен член речення, крім значення, має форму, за якою він розпізнається. Тільки при наявності матеріального показника, тобто форми, член речення набуває об'єктивного характеру, стає фактом мови. Саме у цьому й закладена трудність проблеми: виявляється неприйнятним ні надання переваги формі слова, що привело деяких учених до формалізму у вивченні синтаксису, ні визнання примату се-

мантики, що характеризувало і в історії мовознавства логічний напрямок.

Суперечливість віднесення одних і тих самих слів до різних членів речення особливо помітна при застосуванні названих концепцій до теорії розмежування другорядних членів речення.

Є два погляди на класифікацію другорядних членів речення, зокрема, східнослов'янських мов. Вони були сформульовані в російській мовознавчій науці в другій половині ХІХ ст. Ф. І. Буслаєвим, який шукав об'єктивні критерії у засобах зв'язку слів у реченні, і О. О. Потебнею, який вбачав об'єктивно-лінгвістичні критерії у частинах мови і їх формах. Основних принципів, сформульованих цими лінгвістами, дотримувались усі наступні дослідники цієї проблеми, стаючи на бік одного чи другого погляду. З деякими видозмінами висунуті століття тому теорії другорядних членів речення дійшли до наших днів.

Одні вчені пропонують у класифікації другорядних членів речення виходити лише з морфологічних даних кожної з структурно-синтаксичних одиниць, а саме: означеннями можуть бути тільки узгоджені прикметники і займенники, обставинами — прислівники, усі інші випадки (зокрема неузгоджені означення, виражені непрямыми відмінками іменників) повинні становити додаток. Такий підхід до розподілу членів речення ставить знак рівності між членами речення і частинами мови. Отже, втрачається специфіка синтаксичних категорій — членів речення.

Інші вчені вважають, що другорядні члени речення можуть виражатися різними морфологічними класами слів. Цей погляд лежить в основі шкільних і вузівських курсів синтаксису української і російської мов. Наприклад, означеннями виступають і узгоджені з іменником прикметники чи займенники, і неузгоджені іменники, і навіть прислівники; у ролі додатка бувають і іменники, і займенники, і форми інфінітива; функцію обставин виконують прислівники та іменники в непрямих відмінках з прийменниками і без них. Такий підхід в аналізі другорядних членів речення бере до уваги лише синтаксичну залежність слів і смислову їх функцію, що знаходить втілення у застосуванні питань до членів речення, наприклад: будь-яке слово, яке відповідає на запитання *який? чий? котрий?* вважається означенням. При такому розподілі другорядних членів речення частини мови і члени речення не ототожнюються. Але члени речення втрачають лінгвістичну основу,

зокрема закріпленість певних засобів вираження за відповідними членами речення.

Була пропозиція взагалі відкинути ідею розмежування будь-яких членів речення. Пропонувалось обмежуватись тільки аналізом словосполучень. Цю думку, висловлену видатним російським ученим П. Ф. Фортунатовим, у 20-х рр. ХХ ст. обстоював М. М. Петерсон. Згідно з поглядом М. М. Петерсона, предметом синтаксису має вважатися не граматичне поняття речення і його членів, а граматичне поняття словосполучення. Тому синтаксис повинен вивчати, як організоване сполучення слів, які форми використовує мова для поєднання слів.

Навряд чи правомірно з наукового і методичного погляду вводити тільки таке розкладання речення на синтаксичні одиниці. Адже тоді була б втрачена важлива ідея структурного поділу простого речення на склад підмета і присудка, загубилась би чіткість у розрізненні простого і складного речень та в їх групуванні, порушився б принцип розуміння неповних речень та ін. Тим-то й зрозуміло, що при всій недосконалості існуючої класифікації членів речення від самої ідеї поділу на члени речення учені не відмовляються.

§ 111. Типи речень. За будовою речення поділяють на два основні типи: прості речення і складні речення. В основі поділу їх лежить не значеннева ознака, а синтаксичне оформлення цілісної мовної одиниці. Це означає, що просте речення не сприймається як вираження простої думки, а складне — як передача думки складної. Сміслові розмежування речень не береться за основу поділу в зв'язку з відсутністю критерію, за яким можна було б з певністю визначити, що розуміється під простою, а що під складною думкою. Справді, яку з думок, виражених реченнями *Буття визначає свідомість* і *Я знаю, що Іванов — студент філологічного факультету*, слід вважати складною, а яку простою? Філософська складність першої формули не підлягає сумніву. Але ж вона виражена простим реченням. Значеннева простота другого речення самоочевидна. Водночас вона передана складним реченням. Тому в основу розрізнення простих і складних речень, наприклад, у східнослов'янських мовах, покладені синтаксичні ознаки, інакше кажучи, — структурні відмінності.

Простим реченням вважається таке, що своїм синтаксичним стрижнем має або тільки один незалежний головний член з одним чи кількома залежними головними членами чи без

них, або лише один залежний головний член у сполученні з одним чи кількома незалежними головними членами чи без них. Навколо цих граматичних центрів речення синтаксично групуються другорядні члени. Наприклад: *Ідуть дощі. Щодня ідуть дощі. Щодня ідуть холодні дощі. Щодня з ранку до вечора ідуть густі холодні осінні дощі.*

Два або більше простих речень, об'єднаних в єдине інтонаційне і смислове ціле, перетворюються у речення складне. Однак таке поєднання не є механічним, а ґрунтується на граматико-інтонаційних засадах. Це — одне зауваження. І друге: об'єднані два чи більше речень втрачають якості, властиві їм як окремим простим реченням.

Крім відсутності смислової закінченості, в частинах складного речення немає й закінченості інтонаційної.

Відношення компонентів складного речення бувають, як і в словосполученнях, рівноправними і залежними. Поєднання синтаксично рівноправних одиниць називається сурядністю, або паратаксом (від гр. *para* та *taxis* — зіставлення); сполучення речень залежним зв'язком називається підрядністю, або гіпотаксом (від гр. *hypo* та *taxis* — підпорядкування).

Твердження про наявність складносурядних і складно-підрядних речень у сучасних флективних мовах на сьогодні не викликає заперечень. Проте ще недавно були спроби заперечити існування паратакису і гіпотакису в складних реченнях. М. М. Петерсон згідно з своїм поглядом на синтаксис як на учення про словосполучення і їх функції писав, що «проблема паратакису і гіпотакису розв'язується дуже легко, краще сказати, цієї проблеми зовсім не існує»¹.

О. М. Пешковський протиставив цим твердженням обґрунтований на матеріалі російської мови висновок про те, що є всі підстави розрізнити сурядність і підрядність у складних реченнях, враховуючи при цьому не лише словесно-формальне вираження підрядності, а й інші формальні засоби, зокрема порядок слів та інтонацію.

§ 112. Змінність граматичної будови. В історії розвитку мов зазнають змін не тільки звуковий, словниковий склад мов і структура слова, а й граматична будова. Немає жодної мови, у якій не вийшли б з ужитку чи не з'явилися нові граматичні категорії, не стався б перерозподіл граматичних класів слів чи не зникла або не з'явилась нова

¹ Петерсон М. М. Очерк синтаксиса русского языка. М., 1923.

синтаксична конструкція. Щоб переконатись у цьому, достатньо лише зіставити сучасний етап розвитку мови з її історією.

Зміни граматичних категорій. Сучасна українська мова знає два граматичних числа: однину і множину. Тим часом у давнину їх було три: однина, двоїна, множина. Незвична для нас двоїна виражалася відповідними формами, а мали її, як правило, слова на позначення парних предметів: *очі, ноги, руки, двері, ворота*. У сучасній мові зберігаються лише залишки двоїни в закінченнях орудного відмінка множини *очима, дверима* (пор. усталені в сучасній українській мові флексії *столами, домами; озерами, вікнами; партами, лампами*).

Від давніх чотирьох форм минулого часу в українській мові збереглося лише дві: минулий час — *зробив* і передминулий (або давноминулий) — *зробив був*. У російській мові є лише одна форма минулого часу: *сделал, пришел*.

Це приклади змін граматичної категорії, пов'язані із занепадом окремих граматичних форм.

Історія східнослов'янських мов дає також приклад іншого характеру — появу не існуючої раніше граматичної категорії. Таке сталося з категорією стану дієслова (рос. — категория залога). У сучасних східнослов'янських мовах розрізняють активний, пасивний і середній стани дієслова, у давньоруській мові активні і пасивні форми розрізнялися тільки в дієприкметниках. Виділення станів дієслів відбулося завдяки злиттю зворотного займенника *ся* з дієсловом, тобто внаслідок перетворення займенника у частку *-ся*.

Перерозподіл граматичних класів слів. Частини мови — не постійні граматичні класи слів. У сучасних східнослов'янських мовах виділяється числівник як окрема частина мови з специфічними семантико-граматичними ознаками. В історії цих мов кількісні числівники нічим істотним не відрізнялися від так званих імен, якими об'єднувалися іменники, прикметники і числівники в теперішньому розумінні слова. Наприклад, слово *п'ять* і всі подальші назви чисел відмінювалися за зразком іменників типу *гість*, а слово *десять* змінювалося навіть у формах двоїни і множини. Це означає, що їх відмінки не залежали від відмінюваних форм іменників, з якими вони поєднувалися. Поряд з цим ці числівники,

як і іменники, могли мати при собі означення. У подальшому розвитку східнослов'янських мов слова *п'ять* і ін. поступово позбавлялись ознак імені. Вони втратили здатність мати при собі означення. Тепер уже не можна сказати на зразок давньоруської мови: *третья пять пришла*. Втратилися форми двоїни і множини. Іменну властивість керувати іменником числівники зберегли лише у називному відмінку. У непрямих відмінках числівники сучасної української мови узгоджуються з формами іменників, наприклад: *бачу п'яťох учнів, дав п'яťом учням, пішов з п'яťма учнями*.

Отже, названі слова, що колись входили в імена, з бігом часу набули специфічних ознак, відмінних від тих, які вони мали в давньоруську добу. Це й служить тепер підставою для виділення самостійної групи слів на правах окремої частини мови — числівника.

Якщо зіставити сучасну граматичну роль числівника з історичною його роллю, то слід відзначити втрату ним самостійності, яку мають імена взагалі. Зато числівник набув значення окремої частини мови з специфічними морфологічними і синтаксичними ознаками.

Зміни в синтаксичних конструкціях. Як свідчать спеціалісти з історії східнослов'янських мов, сучасні складнопідрядні речення походять від колишніх складносурядних конструкцій, типи яких були різноманітні. Один з шляхів розвитку складнопідрядних речень на основі складносурядних конструкцій полягав у тому, що в сурядне речення вводився сполучник підрядності, який і перетворив одне з речень у синтаксично залежне.

Подібні конструкції зафіксовані, зокрема, в Синодальному списку І Новгородського літопису: «и яко скопиша вое и выслаша из города къ воеводѣ» (Коли зібрав воїнів, послав з міста до воеводи). Такі конструкції поєднували в собі і сурядний, і підрядний зв'язок. Достатньо вилючити в неї сполучник *яко*, що відкриває підрядне речення часу, як речення перетвориться у складносурядне: «и скопиша вое и выслаша из города къ воеводѣ».

Розвиток системи підрядних сполучників дав можливість спеціалізувати їх для вираження різних відтінків залежності, що знаходить втілення у своєрідних типах підрядних речень.

Література

- Адмони В. Г. Основы теории грамматики. М.— Л., 1964.
- Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959.
- Ковалик І. І. Вчення про словотвір (словотворчі частини слів). ЛДУ, 1958.
- Ковалик І. І. Методологічні проблеми вивчення структури слова.— У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.
- Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. М., 1965.
- Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія, ч. І. К., 1961.
- Мельничук А. С. Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках. К., 1958.
- Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. К., 1966.
- Нікітіна Ф. О. Про деякі закономірності аналогічних процесів у мові.— «Мовознавство», 1972, № 4.
- Перебийніс В. С. До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях.— У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.
- Шевчук О. С. Про формування твірних основ.— «Мовознавство», 1971, № 2.

ПОХОДЖЕННЯ МОВИ. ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК МОВ

§ 113. Походження мови як засобу спілкування і виникнення конкретних мов. Походження мови як засобу спілкування і виникнення конкретних мов — дві самостійні проблеми, не пов'язані одна з одною. Кожна з них має своєрідний об'єкт дослідження; перша ставить завдання — з'ясувати, як люди почали говорити, друга — коли, де і в якій формі виникла та чи інша конкретна мова.

Щоб з'ясувати, як виникла потреба людей спілкуватися, недостатньо знати історію тієї чи іншої мови. Історія сучасних мов нараховує щонайменше десять тисяч років. Від часу ж зародження людської мови нас відокремлює щонайменше кілька сот тисяч років.

Крім цього, від «первісної» мови ніяких реальних залишків, що підлягали б прямому вивченню, немає і бути не може. Археологи та антропологи, розкопуючи стоянки і поховання, знаходячи кістки і черепи первісних людей, не зможуть «відкопати» «первісну» мову з огляду на те, що вона не зафіксована писемністю, адже письмо з'явилося на значно пізніших стадіях розвитку людства. Історія ж конкретних мов, факт їх виникнення встановлюється за писемними пам'ятками, що дійшли до наших часів. Історичні пам'ятки дають змогу одержати більш-менш точні відомості про структуру і систему давнього періоду розвитку конкретної мови. Тим часом установити звукове оформлення, набір слів і граматичну структуру «первісної» мови без історичних даних неможливо.

Відчуваючи своє безсилля у розв'язанні цієї складної проблеми, ідеалістичне буржуазне мовознавство дійшло до цілковитого заперечення її наукової ваги.

Однак наука, що ґрунтується на принципах матеріалізму, не відмовляється від розгляду проблеми походження мови, ставлячи її у філософську площину і залучаючи до її опрацювання дані археології, антропології і багатьох інших галузей знань.

Для радянського мовознавства, що ґрунтується на вченні марксизму-ленінізму, пояснити походження мови — це означає виявити ті умови, в яких могла зародитись і зародилась мова.

§ 114. **Легенди про походження мови.** В історії різних народів існувала й існує велика кількість переказів і легенд, що передають прагнення людей пояснити те, як з'явилась мова. Їх наївність не підлягає ніяким сумнівам, а про вірогідність не може бути й мови. Для прикладу пошлемося на естонську старовинну казку, за якою людей навчив говорити якийсь мудрий дід, що сам розмовляв естонською мовою. Якось він покликав до себе людей з усіх земель і в міру того, як вони приходили, підводив їх до великого казана з водою, що тим часом почав кипіти. Чуючи звуки кип'ячої води, люди переймали їх і так формували свої мови, які відразу ставали різними, бо в одних з них переважали шиплячі звуки, а в інших свистячі. Естонці, які зуміли прибути першими, перейняли мову самого діда — естонську, яка є найдавнішою мовою.

Такі і подібні казки і легенди можна було б не розглядати, залишаючи їх у царині фольклорного матеріалу, якби окремі з них не набули значного поширення і не перетворились у свідомості віруючих на вірогідні дані, що заважають їм правильно сприймати історичні факти. Ідеться про біблійну легенду божественного походження мови.

Почасти й тепер від побожних людей можна почути: «Мова — дар божий». І хоч це твердження не обґрунтовується жодним історичним фактом, воно не піддається віруючими ніяким сумнівам, бо, мовляв, так написано у «святому письмі» — «Біблії». Тим часом вдумливий читач цієї книги з перших же розділів відчує різючі суперечності біблійного тексту. Про походження мови у Біблії говориться двічі. У першому розділі розповідається: бог, створивши всю живу й неживу природу, сам дав усьому назви, які від всевишнього засвоїла перша людина. За цим переказом, мова — божественне творіння, адже бог сам дав усьому назву. Проте це твердження начисто перекреслюється другим розділом Біблії. Тут говориться про те, що бог привів до першої людини всіх тварин польових і всіх птахів небесних, щоб почути, які назви дасть їм ця перша людина. І нарекла вона імена всім скотам, птахам небесним і всім звірам польовим. Виходить, що творцем мови був не господь, а перша людина.

Чим же пояснити суперечливі тлумачення одного й того самого питання? З'ясувати це допоможе знайомство з тим, що таке «Біблія». Старогрецьке слово *біблія* означає «книга». За свідченням наукових історичних досліджень, біблія — це сукупність творів (релігійних легенд, записів літописців, народних казок і прислів'їв і навіть любовної поеми), у яких відбито умови життя людей різних епох і різних народів сивої давнини. Оскільки рівень людських знань про навколишній світ у той час був надзвичайно низьким, все незрозуміле люди пов'язували з дією надприродних сил, богів. Для людей, наприклад, було незрозуміло, чому гримить грім і сліпить блискавка, вони й пояснювали: то за хмарами боги воюють між собою. Ніхто не знає, звідки взявся світ, і виникло твердження: то бог його створив. Він же творець людини і всього живого. А коли могутність бога настільки велика, що він міг ні з чого створити людину, то чи можна сумніватись у можливості дати людині мову або змусити її говорити? Так виникли різні оповідання про початки людської мови і про міфічну особу — її творця.

Ці наївні, антинаукові тлумачення були відтворені у біблійних міфах, що по-старогрецькому означає «сказання», «переказ». Пізніше вони стали основою багатьох віровчень, узаконених експлуататорськими класами для одурманення і гноблення трудящих.

§ 115. **Гіпотези про походження мови.** Плутані і суперечливі казки про причетність бога до створення мови не задовольняли навіть стародавніх людей. Ще в античній Греції, приблизно в VI ст до н. е., були перші спроби довести, що мова не дар божий, а витвір всього людства. Намітилися паростки наукової думки — різні гіпотези, найвідомішими з яких були звуконаслідувальна, вигукова і договірною походження мови.

За гіпотезою звуконаслідувального походження мови мовна діяльність у людей почалася з того, що первісна людина свідомо і несвідомо наслідувала звуки навколишньої природи. Кожне таке наслідування стало згодом назвою окремих предметів і тварин, подібно до того, як малі діти називають собаку «гав-гав», корову — «му».

Найповніше ця теорія відбита в творах античного письменника Августіна. Серед багатьох прикладів схожості між звучанням слова і предметом він наводить такі слова латинської мови, як *гіннітус* — іржання (коня), *тіннітус* — дзвін (міди). Августін вважав, що назви беззвучних речей

утворювалися за схожістю враження. Залежно від того, як предмети діють на почуття людини — м'яко чи ґрубо, відповідно і їх назви утворюються з м'яких чи твердих звуків. Наприклад, слово *лене* (м'яке) звучить м'яко, а слово *асперітас* (ґрубість) — твердо.

Наявність деяких звуконаслідувальних слів у мовах світу важко заперечити. Учені припускають, що в російській мові, наприклад, звуконаслідувальними є такі слова, як *бормотать*, *брякать*, *булькать*, *жуужжать*, *рычать*, *чирикать*, *мычать*, *шлеп*, *визг*; у туркменській — *гарға* (ворона) та ін. Проте було б помилкою думати, що так механічно могла утворитися мова, яка виникла і розвивалася у людини разом із свідомістю. Ця гіпотеза прийнятна для пояснення появи окремих слів. З'ясувати причини виникнення мови як засобу спілкування людей вона неспроможна.

Автори вигукової гіпотези, або гіпотези афективного походження мови, припускали утворення людської мови з мимовільних криків, що супроводжували біль, радість, страх, тобто вигуків, властивих істотам як інстинктивна реакція організму на зовнішні подразнення. Ці викрики начебто й проклали шлях до створення слів: від *ох* — *оха-ти*, від *ой* — *ойкати*. Безперечно, такі і подібні слова існують у мовах світу. Але їх мало, навіть менше, ніж звуконаслідувальних. Тому для з'ясування того, звідки взялася мова, і ця теорія нічого не дає.

Гіпотеза договірного походження мови веде свій початок від філософської суперечки еллінських учених про те, як слова дістали свої значення: чи як невід'ємні, «природні» частини речей, дій і явищ, як притаманні їм властивості чи внаслідок втручання волі людей, тобто за згодою, за договором людей між собою. Одні з полемістів, зокрема Гераклій Ефеський, доводили, що слово — твір природний, що між предметами і словами є «природний» зв'язок. Інші (Демокріт, Арістотель) твердили, що зв'язок між словом і річчю, дією чи явищем має культурно-історичні причини. У цій полеміці і зародилась теорія договірного походження мови.

За цією гіпотезою, люди нібито домовились про вживання відповідних слів, про називання певними словами різних предметів, явищ і дій. Але, щоб домовитись про мову, треба мати саму мову, якою і слід було домовлятись. Тому і цю гіпотезу не можна визнати задовільною для пояснення проблеми виникнення мови.

Загальним недоліком цих гіпотез було те, що проблему походження мови вони брали ізольовано, поза зв'язками з виникненням самої людини, утворення первісного колективу, без урахування її суспільної функції і її зв'язку з мисленням. По суті ці гіпотези обстоюють індивідуалістичний шлях виникнення мови.

Проте перелічені гіпотези були для свого часу позитивним явищем, бо відкидали божественне творення мови і вказували на людей як на безпосередніх її творців.

До гіпотез стародавніх греків людство поверталось і в середні віки, і в новий час, розвиваючи і уточнюючи їх. Однак паралельно з ними почали з'являтися інші припущення щодо причин появи властивості людей спілкуватися.

У XIX ст. учені Л. Нуаре і К. Бюхер намагалися пояснити виникнення мови трудовими вигуками. За цією гіпотезою, мова виникла на основі тих вигуків, які спочатку мимохіть супроводили всяку діяльність первісної людини. Беззмістовні спочатку сполучення звуків поступово почали позначати роботу. Оскільки видів праці багато, виникали й слова для позначення кожного з різних видів трудового процесу людини.

Хоч автори цієї гіпотези пов'язують походження мови з колективною працею, гіпотеза не розв'язує проблеми. Примітивна трудова діяльність могла дати невелику кількість слів. До того ж не ясно, чому у тварин не з'являється мова, схожа на людську, адже свою діяльність вони супроводжують рефлекторними криками.

За гіпотезою еволюційного виникнення мови людська мова утворилася поступово як результат задоволення різноманітних бажань і потреб. За В. Вундтом, первісна людина, відчуваючи задоволення чи, навпаки, невдоволення, передавала їх не тільки жестами, а й органами мови. Поступово так звані звукові жести закріплювались. Оскільки вони були зручнішими, ніж інші жести, то й залишилися у спілкуванні людей. У цьому й виявляється еволюція мови: вона поступово еволюціонувала від супроводу жестів рук, від міміки до людського мовлення. Отже, ця гіпотеза припускала можливість виражати мислення та емоційний стан самими жестами, мімікою без словесної мови, яка з'явилась потім. А це навряд чи правдоподібно.

Жодна з цих гіпотез не дала по-справжньому наукового пояснення проблеми походження мови. Гіпотези розглядали мову як суто природний процес, пов'язаний з розвитком індивідуальної психіки або з розвитком людського

розуму. Роль же суспільно-виробничої практики у виникненні мови або зовсім не враховувалась, або ж розумілась спрощено.

Далекі від наукового розв'язання цієї проблеми і сучасні буржуазні вчені. Вони припускаються методологічної помилки, розглядаючи мову як щось таке, що належить передусім окремому індивіду. У чому головна причина утворення мови? Що саме привело до того, що в людей з тих чи інших природних елементів, тими чи іншими шляхами склалася мова? Ці важливі питання залишаються у них без відповіді.

Вичерпні пояснення цьому дають основоположники історичного матеріалізму, на основі якого і будується матеріалістична теорія походження мови як засобу зносин людей.

§ 116. Марксистсько-ленінська теорія походження звукової мови. Марксистсько-ленінське вчення про виникнення звукової мови найбільш повно висвітлено у статті Ф. Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину»¹. Ф. Енгельс заклав основи сучасної матеріалістичної теорії походження мови, поєднавши у ній природничо-історичні й суспільні передумови виникнення мови як засобу спілкування.

Походження звукової мови Ф. Енгельс пов'язує з походженням людини.

Користуючись даними найрізноманітніших наук про людину, він відносить момент зародження людської мови до епохи формування людини. У цих двох процесах (формування людини і зародження мови) — спільне джерело. Цим спільним джерелом є праця. «Праця, — говорить Ф. Енгельс, — ...перша основна умова всього людського життя, і до того ж у такій мірі, що ми в певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину»². Предком людини був високорозвинений вид людиноподібних мавп.

Генетичну спорідненість людини з високорозвиненими тваринами було незаперечно доведено творцем еволюційної теорії походження видів Ч. Дарвіном, який висунув положення про те, що людина походить від якогось виду людиноподібної мавпи.

При житті Ф. Енгельса і Ч. Дарвіна ще не було знайдено слідів існування подібних мавп. Але за останні 50 ро-

¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 453—465.

² Там же, с. 453.

ків пощастило знайти в Південній Африці закам'янілі залишки кількох порід викопних людиноподібних мавп, які стоять до людини ближче, ніж горила і шимпанзе, що живуть і зараз в нетрях тропічної Африки. 1924 року Раймонд Дарт знайшов череп мавпи, яка мала схожі з людиною ознаки. Цим найближчим до людини мавпам було дано наукову назву австралопітеків, що означає «південна мавпа». Дослідження показали, що австралопітеки, які мешкали понад два мільйони років тому в жаркому поясі Африки, були невеликі на зріст і не сильні, не жили на деревах, а пересувалися по землі за допомогою задніх кінцівок. Ці нові факти про існування близької до людини мавпи, яка здатна була ходити на задніх кінцівках, підтвердили висловлену Ф. Енгельсом думку про умови і шляхи переходу від тварини до людини.

Засвоєння людиноподібною мавпою прямої ходи, вивільнення передніх кінцівок від необхідності пересуватися було, як зазначає Ф. Енгельс, вирішальним кроком для переходу від мавпи до людини. Поступово пряма хода в наших предків (пітекантропів, синантропів і їм подібних мавпо-людей) стала правилом, а згодом і необхідністю. Вивільнені від ходіння передні кінцівки можна було використати для самозахисту, збирання їжі, ними можна було зробити примітивні знаряддя. Здатність до виготовлення знарядь праці є однією з найважливіших специфічних особливостей трудової діяльності людини. Природно, що для перетворення нерозвинутої руки мавпи на вмілу руку людини потрібні були сотні тисяч років, які в історії землі мають не більше значення, ніж секунда в житті людини. Вивільнившись поступово для праці, рука неухильно удосконалювалась і удосконалювала водночас те, що нею було створене.

У боротьбі з силами природи за допомогою виготовлених знарядь праці тісніше згуртувався первісний колектив, частішали випадки взаємної підтримки і стала ясніше усвідомлюватися корисність спільних дій для кожного окремого члена. Так праця зумовила розвиток спільної діяльності. У цих умовах, підкреслює Ф. Енгельс, «в процесі формування люди прийшли до того, що в них виникла потреба щось сказати одне одному»¹. Потреба створила свій орган: нерозвинена глотка мавпи перетворилася поволі в розвинений орган мовного апарата,

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 455—456.

органи рота поступово навчилися вимовляти один членороздільний звук за одним. Отже, та праця, що створила саму людину і суспільство, створила і людську мову.

При цьому важливо підкреслити, що людину відрізняє від мавпи не праця сама по собі, а осмислена праця. Для людини характерна свідома діяльність, яка є критерієм відмежування *homo sapiens* (людини розумної) від тварини. Свідомо діяльність виникає своєрідно в кожного ізольованого індивідуума. Умовою її виникнення, сферою застосування є людський колектив, суспільство.

У свою чергу «праця, а потім і разом з нею членоподільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок, який, при всій своїй схожості з мавпачим, далеко переважає його величиною і досконалістю»¹. Паралельно з розвитком мозку розвивалися й удосконалювалися його важливіші знаряддя — органи чуття. З приводу цього Ф. Енгельс пише: «Розвиток мозку й підлеглих йому чуттів, свідомості, яка дедалі більше прояснюється, здатності до абстракції й до умовиводу справляв зворотний вплив на працю і на мову, даючи обом все нові й нові поштовхи до дальшого розвитку. Цей дальший розвиток з моменту остаточного відокремлення людини від мавпи аж ніяк не закінчився, а, навпаки, тривав і після цього»².

Отже, згідно з визначенням Ф. Енгельса, мова повинна була закономірно виникнути у зв'язку з становленням людського суспільства як вираз суспільної потреби людей у спілкуванні один з одним в процесі колективної праці.

Такими були природні умови, які забезпечили виникнення людини і людського суспільства, однією з невід'ємних ознак якого на всіх етапах його існування є мова.

§ 117. Закономірності розвитку мов. Позалінгвістичні і внутрілінгвістичні причини мовних змін. З часу свого виникнення і протягом усього періоду існування будь-яка мова переживає безперервні зміни. Змінюється звуковий і словниковий склад, зазнають еволюції морфологічна і синтаксична системи кожної з живих мов.

Що ж діє на розвиток мов? Які фактори спричиняють їх зміни?

Виділяють зовнішні і внутрішні, або позалінгвістичні

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 456.

² Там же, с. 457.

(чи екстралінгвістичні) і внутрілінгвістичні (чи інтралінгвістичні), фактори, що зумовлюють еволюцію мов.

Фактори, що діють на розвиток мови ззовні, називають позалінгвістичними. До них відносять: розщеплення колись єдиної етнічної єдності на дві або більше етнічних груп; вплив різних форм контактів: мов з мовами, діалектів з діалектами, мов з діалектами; вплив історичних подій: зміна суспільно-економічних формацій, революційні бурі, прогрес у науці і техніці; розвиток суспільних ідей і навіть діяльність окремих осіб.

Внутрілінгвістичні фактори закладені в самій мові, в її внутрішніх можливостях і тенденціях розвитку. Виявом цих можливостей є наявність у кожній мові внутрішніх законів її розвитку. Під внутрішніми законами розуміють об'єктивні, послідовно здійснювані звукові, семантичні і граматичні зміни, які зумовлені властивостями структури даної мови і які виникають завдяки існуючим у мові тенденціям розвитку.

Позалінгвістичні фактори можуть загальмувати або прискорити розвиток мови, сприяти появі нових чи зникненню старих елементів. Вони спроможні діяти на різні мовні рівні — звуки, слова і речення.

В історії англійської мови відомий факт дії екстралінгвістичних факторів на зміни звукового складу. Як свідчать спеціалісти, англійський гортанний щілинний був штучно відновлений у сильній позиції внаслідок того, що його відсутність була кваліфікована як ознака «некультурної» вимови.

Прикладом змін у граматичній будові мови в результаті дій позалінгвістичних причин може бути історія розвитку складних, зокрема складнопідрядних, речень у російській, білоруській і українській мовах. У давньоруській мові (єдиній мові Київської Русі) такої розвиненої системи складнопідрядних речень не було. Її розвиткові у пізнішу добу сприяло використання загальнонародних мов у державних канцеляріях і судах, у дипломатичних зносинах і торгівлі, в науці і літературі. Писемна форма мови виробила своєрідні конструкції із залежними реченнями. Так суспільний фактор сприяв розвиткові синтаксичної будови мов.

Подібне сталось і в історії німецької мови. Розвиток писемності німецькою мовою, який почався в XVI — XVII ст. після витіснення з ужитку латині, і проникнення німецької мови в усі сфери спілкування (в науку, державні

установи, школу) вимагав створення нормативних грама- тик і словників, що в свою чергу зумовило значні зміни в синтаксичній структурі німецької мови.

Природно, що зовнішні причини самі собою не створю- ють слів, не вводять нові фонетичні одиниці і не додають елементи системи. Усі ці матеріалізовані зміни відбуваються у мові на базі внутрімовних одиниць, на базі свого влас- ного мовного матеріалу, за своїми правилами. Поштовхом до них стає дія позалінгвістичних факторів, конкретні соціально-історичні умови життя народу, якому належить мова.

Є, проте, такі зміни в мовах, які ніяк не зумовлені впли- вом зовнішніх факторів. Значна кількість змін відбуваєть- ся незалежно від «волі» людей і не пов'язується із суспіль- ними процесами. Підтвердженням цього може бути історія різних мов світу, розвиток яких в основному диктувався внутрілінгвістичними причинами.

Для пояснення обмежимося лише одним прикладом.

Фонетична система східнослов'янських мов протягом кількох століть зазнавала значних змін: кількісно змен- шилася система голосних (не стало звуків, що позначались буквами *ъ і ь*); з'явилась низка фонетичних чергувань (зокрема, в українській мові чергування *о та е з і*); зазнав змін складоподіл (колишні відкриті склади перетворились у закриті: *съ-нъ → сон, сто-лѣ → стіл*) та ін. Причина цих змін — занепад глухих звуків *ъ і ь*.

§ 118. Основні процеси розвитку конкретних мов і ді- алектів: диференціація та інтеграція. В історії розвитку конкретних мов і діалектів відомі два процеси: процес диференціації (від лат. *differe ntia* — розрізнен- ня), або розходження, та інтеграції (від лат. *in te g r a t i o* — об'єднання), або сходження, мов.

Внаслідок диференціації з однієї мови або одного ді- алекту виникає дві або більше мов чи діалектів. Таке тра- пляється тоді, коли єдиний мовний колектив з певних при- чин роз'єднується, а роз'єднані частини його починають самостійне життя. Внаслідок цього у відокремлених колек- тивах створюються своєрідні умови для розвитку специфіч- них ознак колись єдиної мови чи діалекту.

Характерний вияв такого процесу становить історія ви- никнення трьох братніх східнослов'янських мов. Колись єдина мова Київської Русі — давньоруська — у процесі історичного розвитку диференціювалась на три мови: російську, українську і білоруську.

Оскільки важливим наслідком диференціації є утворення груп споріднених за походженням мов, як-от названі вище східнослов'янські мови, то цей процес становить своєрідний ключ до розв'язання проблеми генетичної спорідненості мов.

Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави»¹ накреслив таку схему утворення споріднених діалектів.

В основі первісного родового суспільства лежить принцип кровної спорідненості. Кілька близьких родів складають плем'я. Племя має «особливий, лише цьому племені властивий *діалект*. В дійсності плем'я і діалект по суті збігаються»².

Збільшуючись, плем'я починає ділитися на кілька племен, що й служить причиною виникнення споріднених племен. Близькі по крові племена користуються спорідненими діалектами.

Підтвердження цієї гіпотези Ф. Енгельс знаходить у сучасних йому племенах Північної Америки. Було засвідчено, що всі п'ять ірокезьких племен Північної Америки розмовляли спорідненими діалектами однієї і тієї самої мови. Ця спільна мова, яка мала відмінність тільки в діалектах, була доказом їх спільного походження. Так підтверджувалась думка про те, що виникнення діалектів слід вважати наслідком поділу племен.

Отже, спорідненість територіальних діалектів будь-якої мови, а також спорідненість великих груп мов треба генетично пов'язувати з наявністю у давнину єдиного мовного джерела — племінних діалектів. Це зауваження торкається територіальних діалектів багатьох мов (української, російської, німецької). Його слід віднести і до розгляду спорідненості таких мов, як слов'янські, германські, романські та ін.

У результаті процесу інтеграції (сходження) з кількох мов чи діалектів утворюється одна мова або один діалект. Інтеграція виникає внаслідок дії різних типів контактування, тобто різних процесів взаємодії і взаємовпливу мов.

Мовні контакти супроводжують існування кожної мови. Причини їх різноманітні: торговельні, культурні, культурові зв'язки тощо.

¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 23—171.

² Там же, с. 88.

Наслідком такого контактування стає запозичення слів, іноді перенесення морфологічних елементів, зокрема словотворчих, а то й словозмінних, афіксів. Усе це дає кількісні зміни в мовах.

Контактування мов виникає також внаслідок заселення території одного народу іншим народом. Найчастіше це траплялось в результаті завоювання території, що створювало умови безпосереднього контактування мов автохтонного і чужомовного народів. У цих випадках відбувався процес схрещення мов, що зумовлювало утворення нової мови. Основу її становила одна з контактованих мов, мова-переможниця. Інша, переможена мова повністю не втрачалася: її елементи залишали деякі сліди в новоствореній мові. Ці елементи прийнято називати термінами: субстрат (від лат. *s u b s t r a t u m* — те, що лежить в основі; підкладка) і суперстрат (від лат. *s u p e r* — зверху, над; накладка). Субстрат і суперстрат — це елементи фонетики, словникового складу чи граматики переможеної мови, що входять у тканину мови-переможниці. Оскільки переможеною може бути і мова автохтонного народу, і чужоземного, то й елементи цих мов диференціюють у мові-переможниці. Субстрат — це залишки переможеної мови автохтонного народу у мові народу-завойовника. Суперстрат — це одиниці переможеної мови прийшлого народу в мові-переможниці тубільного населення.

Прикладом субстрату є галльські елементи в сучасній французькій мові, яка утворилася від схрещування народної латини з галльськими діалектами і перемоги латині, принесеної на територію Галлії (сучасної Франції) римськими завойовниками на початку нашої ери.

Суперстратні елементи — це залишки булгарської мови (однієї з мов тюркської сім'ї) у болгарській мові, що виникла від схрещення однієї з південнослов'янських мов з мовою булгар, які прийшли з верхів'їв Волги і були асимільовані південними слов'янами, що жили на сході Балканського півострова.

У французькій мові є невелика кількість суперстратних елементів, германських за своїм походженням, занесених германськими завойовниками колишньої Галлії — франками, бургундами, вестготами, які були асимільовані місцевим галло-романським населенням¹.

¹ Див.: Жирмунский В. М. *Немецкая диалектология*. М.—Л., 1956, с. 18.

§ 119. Специфіка в розвитку фонетичної будови, словникового складу і граматичної системи. Аналіз попереднього матеріалу показав, що історичних змін зазнають усі мови і всі мовні рівні.

Темпи змін мов і мовних рівнів відмінні в різні історичні епохи, своєрідні в кожній мові і неоднакові на всіх мовних рівнях. Конкретизуємо це прикладами.

Розвиток мов спостерігається в різні історичні часи. Але найінтенсивніше мови розвиваються в періоди активних суспільних процесів. Зміни суспільно-економічних формацій, революції, значні науково-технічні відкриття, важливі культурні зрушення у житті народу — ось ті основні причини, які сприяють інтенсифікації мовних процесів. Це стосується всіх мов на всіх етапах їх існування. Прикладом цього може бути бурхливий розвиток мов народів Радянського Союзу, для яких післяжовтнева доба ознаменувалася становленням літературних мов (зокрема багатьох тюркських мов народів Радянського Союзу), появою раніше не існуючих стилів літературної мови (наприклад, офіційно-ділового стилю в українській мові), збагаченням словникового складу всіх мов неологізмами радянської доби завдяки вільним міжмовним контактам рівних соціалістичних націй та ін. Причиною цього стала Велика Жовтнева соціалістична революція, яка дала початок існуванню нової соціально-економічної формації і зумовила небачений суспільний і культурний розвиток народів СРСР.

Другий приклад. Останні десять — п'ятнадцять років увійшли в історію мов Країни Рад як період поповнення їхнього лексичного складу неологізмами тилу *космонавт, космодром, біоніка, кібернетика, семіотика*, що викликано видатними досягненнями радянської науки і техніки.

Однак це не значить, що темпи розвитку в усіх мовах однакові в одні і ті самі проміжки часу і в одних і тих самих умовах. Як зразок нерівномірності мовних змін в однакових умовах можна навести історію функціонування російської і української мов в останнє п'ятидесятиріччя. Загалом кажучи, обидві мови за півстолітнє існування пережили зміни в граматичній будові, в словнику і фразеології. Проте характер розвитку і обсяг змін української мови дещо відмінний від російської мови. В українській мові за цей час сформувався офіційно-діловий стиль. У російській мові цієї доби становлення стилів не відбувалось, оскільки вони вже мали давню традицію. У радянський час ішов і йде лише процес дальшого розвитку і

уточнення стилістичних норм російської мови, процес, який благотворно впливає на вироблення стилістичних засобів української і інших мов Радянського Союзу.

Не однаковою мірою зазнають змін і різні мовні рівні. Найчутливішим до суспільних зрушень є словниковий склад, який постійно реагує на будь-які суспільні перетворення, внаслідок чого з'являються неологізми та архаїзми, переосмислюються значення багатьох слів тощо. Такі процеси спостерігались у різні часи. Наявні вони і зараз. Так, потреба утворювати нові слова зумовила в останнє двадцятиріччя активізацію такого словотворчого засобу російської і української мов, як аббревація, наслідком якої стали новотвори 50-х — 60-х рр. ХХ ст.: ДРЕС (державна районна електрична станція), СКБ (спеціальне конструкторське бюро), лавсан (лабораторія високомолекулярних сполук Академії наук). Без перебільшення можна сказати, що лексичні і фразеологічні новотвори з'являються щорічно.

Своєрідною особливістю лексичного складу є те, що він реагує навіть на такі прояви суспільного життя, які не залишаються у ньому на тривалий час. Це спричиняється до того, що слово-неологізм, проіснувавши незначний проміжок часу, може перетворитися на архаїзм.

Так сталося із словами двадцятих років нашого століття *комнезам* (комітет незаможників), *соз* (спільний обробіток землі), *нєп* (нова економічна політика), які, з'явившись після Жовтневої революції як неологізми, проіснували недовго і тепер сприймаються як історизми, тобто як слова певної історичної доби.

Наявність таких прикладів закономірна. Мова як найважливіший і незамінний засіб зносин може виконувати комунікативну функцію лише в тому разі, коли задовольнятиме потреби суспільства в усіх сферах його життя на даному етапі розвитку, нехай це будуть хоч тимчасові потреби. Тому поява і зникнення слів неминучі.]

Повільніше за словниковий склад змінюється фонетична система. Її стійкість до видозмін пояснюється тим, що звукова оболонка мови є передусім засобом вираження таких мовних одиниць, як слово, морфема, значення яких розпізнаються за звуковим розрізненням. Звукове оформлення слова і морфем з суспільно закріпленими значеннями передається з покоління в покоління як загальнозрозуміле кожному, хто користується цією мовою. Оскільки певний звуковий ряд мови задовольняє суспільство як засіб виразу, то воно й не зацікавлене в раптовій заміні

його на інші звукові одиниці. Отже, коли ідеться про зміни вимови, то облік між порівнюваними епохами ведеться не роками, а десятиріччями і навіть сторіччями.

Граматична будова мови виявляє ще більшу стійкість до змін з огляду на її надто багатопланову взаємопов'язану системність, яка цементує мову і надає їй необхідної стрункості. Тому зрозуміло, що швидка зміна граматичної будови будь-якої мови стала б на заваді у виконанні нею комунікативної функції.

Однак стійкий характер фонетичної системи і граматичної будови відносний. Фонетика і граматики теж зазнають змін, хоч цей процес у них проходить не настільки помітно, як у лексиці. Граматика, наприклад, потребує часу для накопичення нових елементів. Таке нагромадження новостворених граматичних одиниць у кожній мові триває протягом усієї її історії. Іноді кількість переходить в якість. Наприклад, після завоювання Англії норманами в XI ст. англійська мова пережила період не тільки масового запозичення французьких слів і цілих етимологічних гнізд, а й перенесення до її граматики великої кількості структурних словотворчих рядів. Останнє сприяло морфологічному розчленуванню запозичених слів і виділенню афіксів, які стали активними в англійській мові. Ішло кількісне нагромадження нових, раніше не відомих англійській мові форм. Створилася ціла система афіксальних словотворчих елементів, яка дала якісні зрушення в граматиці англійської мови. Так, кількісний фактор, що почався із звичайного запозичення французьких слів, привів зрештою до якісних змін¹.

Кількісне збагачення новими граматичними елементами й активізація деяких раніше непродуктивних афіксів і зразків словотворення помітні і в сучасних російській та українській мовах.

Так, у російській мові під впливом української стала продуктивною модель утворення назв областей за допомогою суфікса *-щин(а)*, як-от: *Смоленщина, Орловщина, Брянщина*, які утворилися на зразок українських географічних і адміністративних назв типу *Одещина, Полтавщина*².

У літературну російську мову дедалі більше входять зразки живого розмовно-народного вжитку, що збагачує її синтаксичну систему. Подібне переживають зараз

¹ Див.: Ильиш Б. А. История английского языка. М., 1958.

² Див.: Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967, с. 93.

усі писемні стилі української літературної мови. Щоправда, покищо немає підстав говорити про якісні зміни в російській і українській мовах, але наявність нових і досить значних елементів у граматиці цих мов незаперечна.

Проте розвиток мов не супроводжується частими стрибками, які б новації не виникли, як би активно не розвивався словниковий склад мови і її граматичні засоби.

Прискореними темпами можуть замінюватися старі елементи новими, мова може прийняти великий потік запозичень, але замін чи змін цілих мовних рівнів і їх структури протягом короткого часу не буває. На сторожі стійкості мовних рівнів стоїть їх системний характер і структура всієї мови.

§ 120. Функціонування конкретних мов у різні періоди їх розвитку. Існування і розвиток людської мови пов'язані з життям її носія — суспільства. Вона задовольняє життєві потреби на всіх етапах його історії. Тим-то й зрозуміло, що різні історичні періоди суспільства з своєрідними соціально-економічними відносинами накладають свій відбиток на суспільне функціонування, або суспільні функції, конкретних мов.

Термін «суспільне функціонування» не слід плутати з поняттям комунікативної функції мови. Мова — найважливіший засіб людських зносин. Тому комунікативна функція властива всім мовам. За цією функцією мови не відрізняються одна від одної. Що ж до суспільного функціонування конкретних мов у певних суспільно-економічних формаціях і у відповідну історичну добу, то воно різне.

Племенні діалекти і навіть мови племінних союзів, які існували поряд з племінними діалектами, характеризувались обмеженим функціонуванням. Ці діалекти і мови племінних союзів були засобами повсякденного розмовно-побутового вжитку. Інших функцій вони не виконували.

Зародження класового суспільства, яке супроводжувалося формуванням рабовласницьких держав, мало своїм результатом складання народностей. Вони створювалися на основі племен і племінних союзів, успадковуючи від них племінні діалекти і мови племінних союзів. Мова союзу племен перетворилася на мову народності, а племінні діалекти поступово набували територіальних меж і ставали територіальними діалектами.

З появою державних експлуаторських інститутів розширювалася сфера матеріального і культурного життя,

водночас ускладнювалися суспільні функції мови народності. Мова народності функціонувала і в сфері матеріальних, і в сфері духовних потреб людей. Джерелом збагачення спільної для всієї народності мови були територіальні діалекти. Їх важливою ознакою було те, що місцеві діалекти певної території забезпечували спілкування як сільського, так і міського населення. У містах ще не витворилися соціальні діалекти підлеглих соціальних груп.

Поява писемності спричинилась до виділення двох форм конкретних мов: усно-розмовної і писемної. Це викликало відмінне їх функціонування і водночас потягло за собою складні процеси взаємодії і взаємовпливу. Сфера використання писемних мов була своєрідною. Вони функціонували як культові мови, а також задовольняли потреби панівної верхівки суспільства. Так, у Стародавній Індії писемною мовою був санскрит (штучна, оброблена мова), який існував паралельно з пракритами — живими мовами.

У період феодалізму роль писемних мов виконували чужі, часто мертві мови, які набували ознак міжнародних мов. У країнах Західної Європи функцію державної мови, мови науки, мови церкви виконувала мертва латинська мова, у країнах Близького і Середнього Сходу — арабська мова. Ці мови, ясна річ, були незрозумілі народним масам, які користувалися місцевими діалектами.

Отже, рідні мови обмежувалися в своїх суспільних функціях чужими писемними мовами.

Період розкладу феодалізму характеризується боротьбою за націоналізацію мов і культур. Вона була підготовлена існуючою в окремих країнах практикою використання місцевих мов як писемних, як мов літературних творів. Відомо, що ще в XI—XIII ст. у Західній Європі з'явилась значна література, написана провансальською, французькою, італійською, а пізніше німецькою, англійською та іншими мовами. Це висунуло на передній план живі, народні мови. У Західній Європі, наприклад, XV ст. було свідком перемоги національних мов над латинню, яка після занепаду Римської імперії ще тисячу років панувала в країнах Заходу.

Утворення націй — основної форми соціальної спільності в епоху капіталізму — сприяло повсюдному виникненню національних мов як засобу подолання феодальної роздрібненості.

Національні літературні мови виникають на базі писемно-літературних мов народностей, які ще не були

важливою ознакою феодального суспільства. Щоправда, не в усіх народів однаково йшов процес створення національних мов. В окремих країнах, зокрема тих, у яких використовувались «чужі» писемні мови, формування національних мов супроводжувалось гострою боротьбою з іноземними впливами. Але і в цьому випадку тривав процес створення національної літературної мови на своїй національній основі, пов'язаний з попередніми етапами розвитку рідної мови.

На відміну від своєї попередниці національна літературна мова розширює сферу свого функціонування. Вона функціонує як в усній, так і в писемній формі. Нею користуються на всій території поширення нації. Важливою ознакою національної літературної мови стає її нормативність, що виявляється у підпорядкуванні вживання відповідних елементів мови певним правилам, які іменуються нормами літературної мови. Виникають норми усної і писемної форм мовлення.

Такої літературної мови у народностей донаціональної пори не було. Щоб довести це, пошлемося на дані, які наводить Ф. П. Філін¹.

В епоху Давньої Русі писемність використовувалась у трьох сферах суспільного життя: релігійних відправах; ділових зносинах і приватному листуванні; літературній діяльності.

Проте пам'ятки релігійного змісту написані старослов'янською мовою, яка не була розмовною мовою населення. Договори, грамоти, приватні листи писалися давньоруською мовою, хоч у них помітний старослов'янський вплив. Нарешті, у повістях, хроніці та інших видах писемності, які умовно можна назвати літературою, виявляється своєрідний сплав давньоруської і старослов'янської стихій. Звідси й робиться висновок, що єдиної літературної мови не існувало.

Національна літературна мова відзначається стилістичною диференційованістю. Це дає можливість використовувати її у різних сферах державної, культурної і виробничої діяльності суспільства.

В умовах вироблення єдиних літературних норм і встановлення багатофункціональності літературних мов змінюється роль місцевих діалектів. Вони стають засобом спіл-

---

¹ Див.: Нація і мова. — У кн.: «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971.

кування лише сільського населення. Водночас з'являються міські соціальні діалекти.

Виникають своєрідні взаємозв'язки між літературною мовою і територіальними діалектами. Діє одна важлива тенденція цих взаємозв'язків: територіальні діалекти поступово витісняються літературною національною мовою. Однак в умовах капіталістичного суспільства цей процес протікає надто повільно. Зумовлено це тим, що літературна мова майже недоступна народним масам через їх неосвіченість. Капіталізм не зацікавлений в освіті трудящих.

§ 121. Функціонування мов у соціалістичних націях. Радянський Союз є країною, у якій на основі розвитку рівноправності націй і народностей відкрились необмежені можливості вільного і широкого функціонування мов.

Наша країна багатонаціональна. У ній нараховується 130 націй і народностей. Частина з них має багатовікову писемність. Це — росіяни, українці, узбеки, грузини, вірмени та ін. Їх називають старописемними народами. Близько 50 безписемних народів царської Росії дістали писемність після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це — буряти, якути, марійці, нанайці, евенки та ін. Вони називаються молодописемними народами. Є мови невеликих народностей, що налічують від кількох сімей до 6—7 тис. чол (в основному народностей Кавказу і Півночі), які не мають своєї писемності. Носії цих мов, усвідомивши надто обмежені можливості своїх мов як засобів спілкування, добровільно взяли в користування писемність споріднених або й неспоріднених, але високорозвинених мов. Так, наприклад, такі малочисельні народності Дагестану, як андійці, дидойці, користуються писемністю аварської мови, будухці, кризи і хиналугці — азербайджанської мови, народи Паміру — таджицької, бацбійці, свани — грузинської, малі народи Півночі — російської.

Усі ці мови: старописемні, молодописемні і безписемні — функціонують відповідно до життєвих потреб, побажань та інтересів самих націй і народностей.

Національні мови союзних республік виконують найрізноманітніші суспільні функції. Українська мова, наприклад, виконує функції мови державного управління і громадських організацій, функції спілкування окремих сфер виробничої діяльності і викладання у середній і вищій школі, мови художньої літератури і преси, науки і техніки, театру і кіно, радіо і телебачення. Такі ж функції

виконують російська, білоруська, азербайджанська, таджицька, казахська та інші мови союзних республік.

Характерну особливість розвитку старописемних мов становить демократизація літературних мов, які вийшли з використання їх у вузькому колі інтелігенції і стали забезпечувати потреби широких народних мас. Ці мови обслуговують нові форми державного, політичного і культурного життя, науки, техніки, загальної народної освіти.

Окремі з них набули нових функцій. За радянської доби поглибилася стилістична диференціація української мови, витворився і зміцнився, наприклад, стиль офіційно-ділового державного управління.

Радянська держава зробила все можливе для розширення суспільних функцій раніше безписемних мов. До Жовтневої соціалістичної революції ці мови обслуговували в основному примітивне виробництво і патріархальний побут. Завдяки писемності вони стали задовольняти нові потреби. Ці мови функціонують як мови художньої літератури, мови періодичних видань — газет, журналів; цими мовами провадиться навчання у початкових і середніх школах, функціонують національні театри, здійснюються радіомовлення і телебачення.

Розквіт і демократизація літературних мов соціалістичних націй піднесли їх значення в суспільному житті радянських людей. Розвиток народної освіти в країні посилив процес нівелювання діалектних відмінностей.

На умовах рівноправності розвиваються і мови інших соціалістичних країн¹.

§ 122. Функціонування російської мови як мови міжнаціонального спілкування. Втілення в життя ленінської національної політики мало своїм результатом задоволення потреб кожної нації, кожної народності — користуватися рідною мовою. У Радянському Союзі немає обов'язкової для всіх народів державної мови, як це було і є у капіталістичних країнах. У багатонаціональних капіталістичних країнах мова державної нації законодавчо і фактично нав'язується усім націям і народностям. Саме в буржуазному суспільстві виник поділ мов на «державні», панівні, і «недержавні», безправні, гноблені. У царській Росії, наприклад, «державною» була російська мова, яку

¹ Див.: Мельничук О. С. Сучасні проблеми марксистсько-ленінського розуміння розквіту і взаємодії мов світу. — У кн. І «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971.

царат, його апарат і його ідеологи використовували як один із засобів русифікації пригноблених народів Росії¹.

В. І. Ленін, відповідаючи лібералам, які обстоювали ідею «державної» мови, писав: «Ми краще за вас знаємо, що мова Тургенева, Толстого, Добролюбова, Чернишевського — велика і могутня... і ми, розуміється, стоїмо за те, щоб кожний житель Росії мав можливість навчитися великої російської мови.

Ми не хочемо тільки одного: елемента *примусовості*... Ось чому російські марксисты говорять, що необхідна:— *відсутність* обов'язкової державної мови, при забезпеченні населенню шкіл з викладанням всіма місцевими мовами»².

Великим завоюванням Жовтневої революції є те, що в нашій країні ліквідовані юридичні привілеї одних мов і безправність інших.

В умовах багатонаціональної країни, бурхливого соціального і національного розвитку, пробудження духовних сил раніше гноблених царським самодержавством народів на весь зріст постало питання про виділення однієї з мов на роль мови міжнаціонального спілкування в межах Радянського Союзу. Її почала виконувати російська мова.

Вибір російської мови визначається різними об'єктивними факторами, серед яких, як зазначав В. І. Ленін, найважливішими є розуміння економіко-виробничої вигоди, психологічні чинники, історичні традиції, фактична поширеність даної мови і її розвиненість і досконалість³. Російська мова є рідною для більшої половини населення СРСР. Українці і білоруси, які становлять понад 50 млн. чоловік, тією чи іншою мірою розуміють російську мову, близько споріднену українській і білоруській. Значна частина неросіян володіє російською мовою, а для багатьох вона стала другою рідною мовою. Отже, понад 3/4 населення СРСР практично володіє російською мовою.

У визнанні російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР велике значення мали історичні чинники. Російський народ стояв в авангарді визволення народів від гніту царських і місцевих гнобителів і надав братерську допомогу в політичному, економічному і культурному розвитку національних республік. Водночас

¹ Див.: Білодід І. К. Вчення В. І. Леніна про розвиток національних мов. — У кн.: «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971, с. 27.

² Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 54, 55.

³ Див.: Ленін В. І. Твори, т. 19, с. 310, 311.

враховувалась благотворна роль російської культури і науки в розвитку народів СРСР.

Поява мови міжнаціонального спілкування ніяк не впливає на правове становище ні російської мови як національної мови, ні інших мов Радянського Союзу. Всі мови Союзу Республік залишаються рівноправними. Мова міжнаціонального спілкування в правовому відношенні в СРСР нічим не відрізняється від будь-якої іншої мови. Рівноправність усіх без винятку мов є наріжним каменем мовної політики нашої держави.

Програма КПРС у галузі національних відносин ставить завдання «забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу у вживанні тих чи інших мов»¹.

Виділення російської мови як мови міжнаціональних зносин розширило її функції, але не дало їй ніяких привілеїв. Залишаючись національною і виконуючи функції спілкування своєї нації, російська мова бере на себе цілком або частково окремі суспільні функції, які в інших умовах могли б виконуватись тією чи іншою національною мовою, наприклад: функцію офіційного листування з центральними установами, функцію спілкування з іншими націями, функцію обслуговування місцевих виробничих одиниць з різномовним складом зайнятого у них колективу та ін. Отже, функції російської мови як мови міжнаціонального спілкування виявляються ширшими за функції національних мов.

Наявність мови міжнаціонального спілкування усунуло мовну перепону в зносинах народів Радянського Союзу, до складу якого входить 53 національно-державні утворення; 15 союзних і 20 автономних республік, 8 автономних областей і 10 національних округів. Союз націй і народностей не був би таким міцним, яким він є тепер, без мови міжнаціонального спілкування. Це добре усвідомлюють народи нашої багатомовної держави і всіляко сприяють зміцненню морально-політичної єдності братерського Союзу Республік.

Імперіалістичні ідеологи, фальсифікуючи радянську дійсність, намагаються в кривому дзеркалі показати її

---

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1964, с. 99.

справжнє обличчя, Особливо їх бентежить те, що мови народів СРСР запозичили багато слів з російської мови. У ньому вони вбачають намагання «російських реформаторів» будь-що «стерти з лиця землі всі мови, крім російської».

Абсурдність таких закидів очевидна. Якщо радянська влада мала на меті «стерти з лиця землі всі мови», то не ясно, для чого були створені нові писемності і чому вона постійно піклується про розвиток національних літератур рідною мовою.

Що ж до запозичень з російської мови, то вони становлять природний процес відповідно до життєвих потреб усіх народів СРСР. Така об'єктивна дійсність. Впливаючи на інші мови, російська мова водночас вбирає слова інших мов, збагачуючи свій словниковий склад.

Радянський Союз є першою країною, у якій справедливо, в дусі братерства народів розв'язані складні питання розвитку національних мов і мови міжнародного спілкування. Радянським досвідом розв'язання мовної проблеми глибоко цікавляться народи Азії й Африки. Досвід мовного будівництва в Радянському Союзі набув міжнародного значення.

§ 123. Мови міжнародного спілкування. В епоху феодалізму існували міжнародні мови, які служили для багатьох різномовних народів мовою літератури, науки, церкви. Це, крім названих раніше латинської та арабської, — старогрецька мова в античній Європі, мова палі на півдні Індії, на Цейлоні і в Південно-Східній Азії. Своїм широким функціонуванням вони відігравали значну культурну роль, хоч і були чужими для багатьох верств населення. З формуванням націй такі мови повсюдно поступилися місцем національним літературним мовам.

Зовсім інші суспільні функції відіграють міжнародні мови тепер, у добу існування високорозвинених національних мов. Значно ширша сфера їх міжнародного вживання. Цими мовами видається найбільша кількість художньої і наукової літератури. Уже цей один факт свідчить про необхідність їх вивчення, щоб читати оригінали художніх і наукових видань. Розвиток міжнародних зв'язків викликає доконечну потребу в міжнародному спілкуванні. Міжнародні мови використовуються в ООН, на міжнародних асамблеях, конференціях, спортивних змаганнях, виставках тощо. Це означає, що вони набувають функціонального навантаження у світовому масштабі.

За якими ж ознаками мова висувається на роль мови міжнародного спілкування? Яким критеріям має відповідати така мова?

Такими критеріями є властивість мови виконувати максимальну кількість суспільних функцій. Вона має бути мовою міжнаціонального спілкування, забезпечувати культуру і мистецтво, бути мовою науки, мовою суспільно-політичного життя, мати не тільки писемну, а й усну форму літературної мови, функціонувати як народно-розмовна мова. Природно, що чим більше суспільних функцій виконує мова, тим вона багатша і розвиненіша. Це пов'язано з багатством її словника, з гнучкістю морфології і синтаксису. І це, ясна річ, залежить від її давньої історії, від її культурних традицій.

За такими критеріями виділення мов міжнародного функціонування, запропонованими В. Г. Костомаровим і П. М. Денисовим¹, до мов міжнародного спілкування можна віднести лише англійську, російську і французьку мови.

Цей підхід до виділення міжнародних мов, хоч і враховує кількість мовців, що ними розмовляють, але не робить її визначальним критерієм. До міжнародної зараховується мова навіть тоді, коли вона поступається перед іншими мовами кількістю мовців. Так сталося з французькою мовою, якою розмовляє «лише» 75 млн. чоловік. Але за характером свого поширення, за багатством науки, літератури, культури вона, безперечно, є міжнародною мовою. Існують мови з більшою кількістю мовців, але вони не стали міжнародними, наприклад, гінді, якою розмовляє понад 180 млн. осіб.

Отже, міжнародні мови — це не найбільш поширені мови, а найбільш важливі з функціонального погляду, застосування і вивчення яких практично доцільне.

§ 124. Перспективи розвитку мов у майбутньому. Поняття про штучні міжнародні мови. Сучасний світ переживає складні соціальні процеси, які зумовлюють різноманітні зміни в розвитку мов і їх суспільному функціонуванні. Прискорено розвиваються національні мови народів соціалістичних країн. У Чехословаччині, наприклад, іде розвиток словацької мови, яка застосовується в усіх сферах громадського життя словаків, У Югославії офіційно визнано македонську літературну мову, яка тепер функціонує поряд з сербохорватською і словенською.

¹ Див.: Російська мова в сучасному світі. — У кн.: «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971.

Відроджуються і починають розширювати сферу свого суспільного функціонування мови раніше гноблених народів і народностей. У В'єтнамі після Серпневої революції 1945 року французька мова замінена в'єтнамською, яка вживається в усіх стилях. Поряд з нею у В'єтнамі функціонує кілька літературних мов малих народностей країни.

Водночас з цим надзвичайно важливим процесом становлення і розвитку окремих мов націй і народностей об'єктивно діє тенденція до розвитку інтернаціонального у кожній мові. Внаслідок інтенсифікації міжмовних контактів, посилення взаємодії мов спостерігається взаємозбагачення всіх мов, зростає кількість інтернаціоналізмів, виникають однакові з іншими мовами форми, словотворчі моделі, синтаксичні конструкції.

Тенденція до розвитку інтернаціонального особливо помітна в мовах Радянського Союзу, які плідно розвиваються в умовах братерства і дружби соціалістичних націй, зазнаючи благотворного впливу російської мови — мови міжнародного і міжнародного спілкування.

Однак розвиток спільного не порушує органічної цілісності мов, не нівелює самобутність кожної національної мови. В. І. Ленін писав, що національні відмінності між народами «будуть держатися ще дуже й дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі»¹.

Згладжування національних розходжень у мовах — справа далекого майбутнього.

Тим часом все настійніше дає себе знати життєво важлива і необхідна вимога — мати спільну для всіх людей мову. Пошуки такої всесвітньої мови широко ведуться в сучасному вітчизняному і зарубіжному мовознавстві. Пропонуються різні шляхи її створення.

На роль всесвітньої мови можна було б висунути одну з національних мов, ту, яка найпоширеніша, має багату літературу і вже виконує функцію мови міжнародного спілкування. Але на це не підуть народи, що користуються іншими мовами, адже пропозиція перейти на іншу національну мову сприйметься ними як дискримінація рідної мови.

Не знімається з порядку денного й можливість формування спочатку зональних мов, а потім висунення однієї

¹ Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 68.

з них на роль всесвітньої мови. Однак цей шлях появи всесвітньої мови надто довгий.

Пропонується ще один спосіб створення всесвітньої мови — поширити одну з штучних мов: або з тих, що вже існують, або з тих, які будуть винайдені вченими.

Штучними є мови, які не існують як національні, а штучно створені людьми. Зараз є кілька сотень варіантів штучних мов. Однією з найбільш авторитетних є мова есперанто. Її вивчають мільйони людей. Есперанто було створено в 1887 році польським зубним лікарем Л. Заменгофом. В есперанто проста графіка, граматики має всього-на-всього 16 правил (без винятків), словник його схожий з деякими європейськими мовами, фразеологічні засоби значною мірою інтернаціональні.

Значним недоліком цієї мови є те, що вона заснована на західноєвропейських мовах. Її легко вивчають ті, що володіють італійською, німецькою і французькою мовами. Важче вона дається тим, хто має за рідну мову одну з слов'янських мов. Що ж до мовлян, які говорять тюркськими, угро-фінськими, китайськими, семіто-хамітськими, африканськими та іншими мовами, то для них есперанто зовсім чуже. Крім того, мова есперанто значно бідніша від будь-якої національної мови. Усе це стоїть на перешкоді висування її на роль всесвітньої мови.

Є пропозиції зробити її міжнародною мовою наукової інформації. У цьому випадку вона не буде підміняти національні мови, а стане тільки допоміжною мовою.

Ідея створення допоміжної мови в науково-технічній інформації набула актуальності у зв'язку із запровадженням машинного перекладу. Проте тут висувається слушна думка про те, що штучні мови так званого апостеріорного (від лат. *a posteriori* — з чогось) типу, як-от есперанто, яке побудоване на ґрунті європейських мов, менш корисні, ніж мови так званого апріорного (від лат. *a priori* — первісний) типу, які повинні будуватися без орієнтації на існуючі природні мови.

Проблема створення мови спілкування всіх людей земної кулі складна. Але від цього вона не стає не потрібною для науки. Для її позитивного розв'язання необхідні спеціальні дослідження. Вони здійснюються нині представниками різних мовознавчих напрямків.

Література

Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20.
Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21.

Ленін В. І. Про право націй на самовизначення.— Твори, т. 20, с. 364.

Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Твори, т. 31, с. 68.

Ленін В. І. Чи потрібна обов'язкова державна мова?— Твори, т. 30, с. 54, 55.

Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1964, с. 99, 100, 101.

Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй в СРСР. К., 1967.

Білодід І. К. Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві. К., 1969.

Білодід І. К. Мова і суспільний прогрес.— «Філософська думка», 1970, № 1.

Білодід І. К. Вчення В. І. Леніна про розвиток національних мов.— У кн.: «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971.

Белодед И. К. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972.

Брахнов В. М. Взаемозв'язок інтра- й екстралінгвістичних факторів у процесі розвитку мови.— У зб.: «Філософські питання мовознавства». К., 1972.

Булаховський Л. А. До проблеми мовного розвитку.— «Мовознавство», 1971, № 4.

Ілленко В. В. Мова і єдність національних та інтернаціональних інтересів трудящих.— У кн.: «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971.

Исаев М. И. Сто тридцать равноправных. О языках народов СССР. М., 1970.

Іжакевич Г. П. Розвиток і взаємозбагачення братніх мов.— «Українська мова і література в школі», 1972, № 5.

Іжакевич Г. П. Мова міжнародного спілкування народів СРСР.— «Українська мова і література в школі», 1972, № 11.

Мельничук О. С. Марксистсько-ленінське розуміння розвитку і взаємодії мов світу.—«Мовознавство», 1970, № 3.

Мельничук О. С. Сучасні проблеми марксистсько-ленінського розуміння розвитку і взаємодії мов світу.— У кн.: «В. І. Ленін і розвиток національних мов». К., 1971.

Русанівський В. М., Цілуйко К. К. Типи мовних контактів і методи їх вивчення.— У зб.: «Методологічні питання мовознавства». К., 1966.

Ткаченко О. В. Питання міжмовних контактів і деякі тенденції їх висвітлення в зарубіжному мовознавстві.—«Мовознавство», 1971, № 4.

ГЕНЕАЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ МОВ

§ 125. Різноманітність мов світу і проблеми їх класифікації. На земній кулі налічується близько 3000 мов. Неможливість точно визначити кількість їх пояснюється не тільки тим, що не всі ще мови відомі, а й тим, що немає чітких критеріїв у розмежуванні мов і діалектів.

Переважна більшість мов має незначну суспільну базу від сотень тисяч до тисячі і навіть кількох сотень мовців. Лише приблизно за 200 мовами стоять мовні колективи, що налічують не менш як 1 млн. осіб, 13 з цих мов мають від 50 і більше мільйонів мовців¹.

Кожна з існуючих мов характеризується своєрідними звуковими ознаками, властивим лише їй словниковим складом, притаманною тільки цій мові граматичною будовою. Проте вони мають немало спільних ознак, які дають змогу відповідно класифікувати мови і цим самим полегшити їх вивчення.

Є кілька класифікацій мов за певними ознаками.

Мови виявляють спільність в акцентології. Їх класифікують за наявністю відповідного типу наголосу: силового, музичного і довготного (див. § 35).

Існує класифікація за морфологічною будовою слова, яку називають морфологічною, або типологічною, класифікацією (див. § 105).

Можлива також класифікація за суспільним функціонуванням мови, коли мови групуються відповідно до обсягу суспільних функцій, які вони виконують. Виділяють мови безписемні і писемні, національні і міжнаціональні, національні і міжнародні (див. § 120—123).

Поряд з цими класифікаціями окреме місце посідає класифікація за спільністю походження мов, або генеалогічна класифікація.

¹ Див.: Акуленко В. В. О преодолении языкового барьера.— В сб.: «Будущее науки», вып. 4. 1971, с. 352.

§ 126. Класифікація мов за спільністю походження (або генеалогічна класифікація). Генеалогічна (від гр. *γενεαλογία* — родослівна) класифікація мов групує мови світу за такою ознакою, як спільність походження їх.

Спорідненість може бути близька, наприклад, спорідненість української, російської і білоруської мов. Її видно і у зіставленні слів, і у порівнянні граматичної будови.

Є спорідненість більш віддалена, як-от спорідненість української і чеської, і надто віддалена — української і англійської мов. Близькість їх не лежить на поверхні зіставляваних елементів. Вона захована в результаті значних змін, яких зазнавали колись однакові споріднені мовні елементи.

Науковими спостереженнями доведено, що спільність сучасних мов виникла внаслідок диференціації єдиного для них джерела. Цим спільним джерелом є мова-основа.

Проте це не означає, як твердили представники порівняльно-історичного мовознавства XIX ст., що кожна з споріднених мов становить результат безпосереднього розвитку якогось діалекту мови-основи. Виділення споріднених мов з мов-основ — процес дуже складний. Мови могли не тільки віддалятися, а й зближатися, схрещуватись і знову диференціюватись. Тому можна тільки загально і приблизно уявити схему виникнення споріднених мов з єдиної мови-основи.

Спорідненість мов установлюється за допомогою порівняльно-історичного методу. На матеріальну спорідненість мов указують регулярні звукові відповідності. Вони є наслідком закономірних змін спільного вихідного мовного матеріалу. Тому й простежуються тільки в споріднених мовах.

За генеалогічною класифікацією мови поділяються на сім'ї. Сім'я розщеплюється на галузі, або групи, які в свою чергу можуть розпадатися на підгрупи, до яких входять окремі мови¹. Однак така схема поділу мов не до всіх сімей застосовується беззастережно. Є випадки, коли відособлену сім'ю мов становить одна мова, наприклад, японська.

Трапляється таке, що окрему галузь певної сім'ї мов представляє одна мова, наприклад, вірменська в індоєвропейській сім'ї. Не обов'язково галузь (група) мов поділяється на мовні підгрупи.

¹ Терміни «спорідненість», «сім'я», «галузь» запозичені з природничих наук. У мовознавстві їх вживають умовно. Спорідненість мов — явище історичне, а не біологічне.

Найбільш вивченими є такі сім'ї мов: індоевропейська, угро-фінська, тюркська, іберійсько-кавказька, китайсько-тібетська, монгольська, тунгусько-маньчжурська, малайсько-полінезійська, дравідійська, семіто-хамітська, банту.

Мовами кожної з цих сімей розмовляє неоднакова кількість людей. Належність багатьох мов до певної сім'ї досі не визначена. Пояснюється це тим, що чимало мов, наприклад, народів Океанії, Індокитаю, Африки і Південної Америки, до цього часу не стали об'єктом глибокого наукового вивчення.

§ 127. Індоевропейська сім'я мов. Мови індоевропейської сім'ї вивчені найповніше. Ними розмовляє 52% населення земної кулі, в тому числі близько 85% населення СРСР. Термін «індоевропейські мови» утворився за географічною ознакою, він указує на територіальне поширення мов. Проте в цьому терміні не відбито наявності іранських мов, поширених на просторах Азії, і того, що індоевропейські мови, особливо англійська, іспанська і португальська, вийшли за межі Європи.

Численні мови індоевропейської сім'ї об'єднують у групи: слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, індійську, іранську, грецьку, вірменську, албанську, анатолійську і тохарську.

А. Слов'янська група мов. Ця група покривається на східну (східнослов'янську), західну (західнослов'янську) і південну (південнослов'янську) підгрупи мов.

1. Східна підгрупа слов'янських мов об'єднує російську, українську, білоруську і мертву давньоруську мови.

Російська мова є національною мовою найчисленнішого і провідного народу нашої країни — російського (як рідною нею розмовляє понад 141 млн. чол.)¹, вона є мовою міжнародного спілкування народів Радянського Союзу і однією з офіційних міжнародних мов ООН.

Українська мова. В Українській РСР рідною її вважають 34 млн. чол. У РРФСР українців проживає понад 3 мільйони і близько 2-х мільйонів — в інших союзних республіках СРСР. Розмовляють нею за кордоном: у США — понад 1 млн. чол., у Канаді — понад 700 тис., в Аргентині — 150 тис., у Бразилії — 150 тис., у Польщі — близько 300 тис., у Чехословаччині — 70 тис., у Румунії — понад 60 тис., в Югославії — 40 тис.

¹ Цифри, які тут наводяться, тільки наближено вказують на кількість людей, що розмовляють відповідною мовою.

Білоруська мова є рідною для 7,5 млн. чол. До Великого Жовтня розвивалась у зовсім несприятливих умовах: книги, журнали, газети цією мовою майже не видавались. У радянський час білоруська мова, як і білоруська культура, розквітла, небачено розширились суспільні функції білоруської мови, впорядковано її термінологію.

Давньоруська мова. З її діалектів у XIII—XIV ст. сформувалися братні російська, українська і білоруська мови. Давньоруська мова була літературною і розмовною мовою Київської держави, мовою давньоруської народності. Нею написані «Слово о полку Ігоревім», «Руська правда», «Моління Даниїла Заточника», «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям»; нею укладались договори руських з греками тощо. Давньоруська мова є однією з найрозвиненіших стародавніх літературних мов.

2. Західна підгрупа слов'янських мов об'єднує польську, чеську, словацьку, кашубську, лужицьку і мертву полабську мови.

Польська мова. Нею розмовляють понад 34 млн. чол. З них близько 32 млн. у самій Польщі. Перші писані пам'ятки датуються XIII—XV ст.

Чеська мова. Є рідною для 10 млн. чехів. Найдавніші пам'ятки належать до XIII ст.

Словацька мова. Розмовляє нею понад 4 млн. чол. Сучасна літературна словацька мова сформувалась у середині XIX ст.

Кашубська мова. Близька до польської. Нею розмовляють 150 тис. чол.

Лужицька мова. Цією мовою розмовляють близько 120 тис. лужичан, які проживають по берегах річки Шпрее (округи Дрезден і Котбус в НДР). У X ст. лужичани були поневолені германцями. І хоч постійно проводилася політика понімечення лужичан, вони зберегли слов'янську в своїй основі матеріальну та духовну культуру і мову. У Німецькій Демократичній Республіці лужичани користуються культурною автономією: лужицькою мовою видаються газети, журнали, книги, ведеться навчання в школі.

Полабська мова. Полаби заселяли територію від ріки Одри (Одери) до ріки Лаби (Ельби). У XII ст. були поневолені німцями, які до XVIII ст. понімечили їх. Тому полабська мова вийшла з ужитку, стала мертвою. З писаних пам'яток збереглося кілька словників.

3. Південна підгрупа слов'янських мов. До неї входить болгарська, сербохорватська, македонська, словенська (або словінська) і мертва старослов'янська мови.

Болгарська мова. Як рідною нею розмовляє 8,5 млн. чол. В її тривалій історії розрізняють 4 етапи розвитку: староболгарський період (IX—XI ст.), середньоболгарський (XII—XV ст.), новоболгарський (XVI—перша чверть XIX ст.) і новітній.

Сербохорватська мова. Є мовою сербів і хорватів (понад 13 млн. чол.). Перші писемні пам'ятки належать до XII ст. Сербі користуються кириличним алфавітом, хорвати — латинським.

Македонська мова. Є рідною мовою 1,5 млн. македонців. Близька до болгарської. Македонці мають свою національну державність — Соціалістичну Республіку Македонії, яка входить до складу Югославії. Столиця — м. Скопје.

Словенська (або словінська) мова. Нею розмовляють близько 2 млн. словенів, які живуть у Югославії і поза її межами.

Старослов'янська мова. Це найдавніша літературна мова слов'ян. Виникла в IX ст. внаслідок місіонерської діяльності братів Кирила і Мефодія. В основу старослов'янської мови був покладений солунський діалект. Із запровадженням християнства на Київській Русі проникла на її територію, де мала великий вплив на давньоруську мову, а пізніше — на літературні мови всіх східних слов'ян. Здавна обслуговувала, головним чином, потреби православної церкви. Тому її ще називають церковнослов'янською.

Б. Балтійська група мов. До цієї групи входять литовська, латиська і мертва пруська мови. Вони значно ближчі до слов'янських мов, аніж до будь-яких інших індоєвропейських.

Литовська мова. Нею розмовляє близько 2,7 млн. литовців у Радянському Союзі і понад 600 тис. за кордоном, переважно в США і Канаді. Як народна мова сформувалася в XIII—XV ст. Литовська писемність ґрунтується на латинському алфавіті. Литовська національна літературна мова остаточно склалася тільки в кінці XIX — на початку XX ст.

Латиська мова. Є рідною для 1,4 млн. латишів, що живуть у Латвії. Кілька тисяч латишів проживають за межами СРСР. Найдавніші пам'ятки датуються XVI ст.

Алфавіт — латинський. Загальнонаціональна літературна мова існує з другої половини XIX ст.

Прусська мова. Пруси населяли південне узбережжя Балтійського моря між нижньою течією Німану і Вісли. Це група споріднених з литовцями балтійських племен. У XIII ст. землі пруссів були загарбані німцями — Тевтонським орденом. Основну масу пруссів винищено, а решту — понімечено. Від прусської мови зберігся лише «Ельбінський словник» на 800 слів. У XV і XVI ст. прусською мовою перекладено деякі церковні тексти.

В. Германська група мов. Ділиться на три підгрупи: східну, північну і західну.

1. До східної підгрупи належать готська, бургундська, вандалська та ін. мертві мови.

Готська мова. На початку н. е. готи жили на острові Готланд і в районі нижньої Вісли. Наприкінці II ст. вони пересунулися до Північного Причорномор'я. В IV ст. розпалися на остготів і вестготів; останні переселилися на Піренейський півострів. Більшу частину остготів витіснили з Північного Причорномор'я гунни. Невелика частина остготів оселилася в Криму. Згодом вони змішалися з місцевим населенням і втратили відмінні риси.

У IV ст. н. е. готський єпископ Вульфїла переклав готською мовою євангеліє.

Бургундська мова. Бургунди — германське плем'я — в середині V ст. заснували в Східній Франції королівство Бургундія. У 534 р. бургунди визнали зверхність франків і пізніше асимілювалися з ними.

Вандалська мова. У I ст. н. е. східногерманське плем'я вандалів жило по середній течії Одру. У 406 р. разом з аланами і свеями вандали просунулись до Південної Іспанії, але під тиском вестготів переправилися до Африки, де заснували Вандалське королівство (439). У 455 р. пограбували і зруйнували Рим. Таке руйнування культурних і матеріальних цінностей дістало назву вандалізм. У 534 р. королівство вандалів завоювала Візантія.

2. До західної підгрупи належать англійська, німецька, голландська, фризська, їдиш.

Англійська мова. Нею розмовляють 314 млн. чол. у Великобританії, Ірландії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці та Індії. Дві третини цих мовців живе в США і Канаді. У розвитку англійської мови виділяють періоди: староанглійської, або англосаксонської, мови; середньоанглійської мови; новоанглій-

ської мови. Писані пам'ятки староанглійської мови відомі з VIII ст. Ця мова сформувалася на території Британії після того, як туди з континенту переселилися в V—VI ст. північногерманські племена англів, саксів і ютів, які злилися з місцевим кельтським населенням. Дальший розвиток мови цих племен в умовах взаємодії з мовами місцевих кельтських племен і привів до утворення англійської мови.

У 1066 р. Британію завоювали норманни. Пізніше норманський діалект французької мови стає державною мовою Англії. Але її народ зберігає рідну староанглійську мову. Двомовність існує в Англії понад два століття, внаслідок чого староанглійська мова значною мірою поповнюється лексикою французької мови. Мову англійської народності (XI—XV ст.) називають середньоанглійською. У XV—XVI ст. формується англійська національна мова на основі живого мовлення — діалекту м. Лондона, який з XVI ст. стає центром країни. У 1476 р. з'являється книгодрукування, яке сприяло поширенню і закріпленню в літературі лондонського діалекту. Період новоанглійської мови починається з XVII ст., коли відбувається остаточне формування і розвиток англійської національної мови. Внаслідок колоніальної експансії Англії у XVII—XIX ст. англійська мова поширюється за межами держави. Згодом формуються її регіональні варіанти, з яких найбільш значні два — американський і британський: досить помітно різняться лексикою, менше фонетикою, вимовою і зовсім мало — граматичними формами.

Н і м е ц ь к а м о в а. Нею розмовляють 120 мільйонів німців, австрійців, частина швейцарців, а також частина населення Ельзасу і Лотарингії у Франції. Це офіційна мова НДР, ФРН, Австрії і Швейцарії. Має дві групи діалектів: верхньонімецькі і нижньонімецькі, які поділяються на ряд діалектних груп. У XIV—XVIII ст. на основі верхньонімецьких діалектів (південних і центральних) розвинулася німецька літературна мова.

Ф р и з ь к а м о в а. Це мова фризів — народності, що живе переважно в Нідерландах. Чисельність — 406 тис. чол.

Г о л л а н д с ь к а м о в а. Її ще називають нідерландською. Державна мова Нідерландів. Національна літературна мова почала формуватись у XVII ст. Голландською мовою розмовляє 9,5 млн. чол.

М о в а ї д и ш. Так називається сучасна розмовна і літературна мова єврейського населення Східної Європи

і США. Виникла в X — XII ст. на основі середньовісних німецьких діалектів. В історії мови їдиш розрізняють 3 періоди: старий (до поч. XVI ст.), середній (XVI — XVIII ст.) і новий (з XVIII ст.). У XVI — XVIII ст. мова їдиш відокремилася від німецької мови.

3. До північної підгрупи належать мови: шведська, норвезька, датська, ісландська, бурська.

Шведська мова. Нею розмовляють понад 8 млн. шведів. Найдавніші пам'ятки датуються IX—XII ст. Має кілька діалектів. Сучасна літературна шведська мова сформувалася в XVI — XVII ст. на основі свейських говорів.

Норвезька мова. Є рідною для 4,5 млн. норвежців. У X — XII ст. мало чим відрізнялася від шведської і датської мов. Найдавніші рукописні пам'ятки належать до XII ст. У кінці XIV ст. Норвегію загарбала Данія. У країні поширилася писемна датська мова, хоч розмовною залишалася мова норвезька. У XIX ст. розпочалася боротьба за національну норвезьку мову. Проте утворилося дві мови: одна ґрунтується на датській писемній і норвезькій мовах (її називають «риксмол»), друга утворилася внаслідок синтезу (об'єднання) норвезьких діалектів. Її називають «лансмол». Обидві мови рівноправні, але перша вживається ширше.

Датська мова. Нею розмовляють понад 3 млн. датчан. Складається з зеландського (ліг в основу літературної мови), ютландського і борнгольмського діалектів. До середини XVI ст. існувала стародатська мова. Найдавніші пам'ятки належать до IX ст.

Ісландська мова. Це мова понад 180 тис. ісландців. Збереглися численні пам'ятки XII — XIV ст. давньоісландської мови.

Бурська мова. Бури (понад 1,5 млн. чол.) є нащадками європейських колоністів, переважно голландських. Живуть у Південно-Африканській Республіці. Бурська мова склалася на основі голландських діалектів у XVII ст.

Г. Романська група мов. Цю групу називають ще італійською. До неї належать: французька, італійська, іспанська, португальська, румунська, молдавська, провансальська, каталонська, сардинська, ретороманська, мертві латинська, оскська і умбрська мови.

Французька мова. Нею розмовляють понад 75 млн. чол. у Франції, в частині Бельгії, частково в Канаді і Алжирі. Найдавніші пам'ятки французької писемності сягають IX ст. В історії французької мови розрізня-

ють 2 періоди: старофранцузький (IX — XV ст.) і новофранцузький (з XVI ст.).

Італійська мова. Цією мовою розмовляють 58 млн. чол. Крім Італії, вона поширена в республіці Сан-Маріно, в деяких районах Швейцарії, де є однією з офіційних мов, на островах Корсіка, Мальта.

Іспанська мова. Є офіційною та літературною мовою Іспанії і майже всіх країн Центральної і Південної Америки: Мексики, Панами, Гватемали, Сальвадору, Гондурасу, Коста-Ріки, Нікарагуа, Куби, Пуерто-Ріко, Домініканської Республіки, Болівії, Колумбії, Еквадору, Перу, Венесуели, Чілі, Уругваю, Парагваю, Аргентини; нею розмовляють понад 180 млн. чол. Іспанська мова в країнах Америки перебувала й перебуває у взаємодійні з місцевими індіанськими мовами, а тому лексикою, фонетичними та морфологічними особливостями дещо відрізняється від іспанської мови в Іспанії.

Португальська мова. Нею розмовляють 97 млн. чол. у Португалії та Бразилії. Перші писані пам'ятки належать до XII ст., остаточно сформувалась як літературна мова в XVI ст.

Румунська мова (понад 18 млн. чол.). Виникла на основі народної латини після підкорення римлянами в II ст. Дакії. У румунській мові немало елементів слов'янських, угорської і турецької мов.

Молдавська мова. Нею розмовляє близько 2,3 млн. молдаван у Молдавській РСР. Писемність відома з XIV—XV ст. Алфавіт — російський. Хоч молдавська мова сформувалася на ґрунті народної латини, у формуванні її значну роль відіграли й слов'янські мови.

Провансальська мова. Це розмовна мова французів, що живуть на півдні Франції. Досягла розквіту в поезії трубадурів (XI—XIII ст.). Після втрати Провансом незалежності (XV—XVIII ст.) почала занепадати. Тепер розрізняють 7 діалектів провансальської мови, на яких існує література. Офіційною для провансальців є французька мова.

Каталонська мова. Це мова основного населення Каталонії (в Іспанії), Балеарських і Пітіузьких островів. Каталонці живуть також в Арагоні, Валенсії, у Франції, на острові Сардинія. Всього нею розмовляє понад 5,3 млн. чол. Близька до іспанської.

Сардинська мова. Нею розмовляє основне населення острова Сардинії (1 млн. чол.). Писані пам'ятки

з XI ст. Близька до італійської. Єдиної сардинської літературної мови досі не створено, існує в кількох діалектах.

Ретороманська мова. Це мова ретороманців, які живуть у північно-східній і північній Італії та високогірних альпійських районах Швейцарії. Ретороманці є нащадками давніх ретів, які в доіндоєвропейський період жили в Альпах і пізніше змішалися з кельтами, римлянами, германцями.

Латинська мова. Як писемна мова розвинулася в VI ст. до н. е. на основі діалекту м. Рима. Державна і літературна мова Римської імперії. Її називають класичною латинською мовою. З римськими завоюваннями поширилась на Апеннінському і Піренейському півостровах, у Галлії, Північній Африці, Дакії і т. д., поглинувши місцеві мови і помітно змінившись під їх впливом. Таку латинську мову називають народною латинню. Після занепаду Римської імперії, починаючи з V ст. н. е., народна латинь змішалася з місцевими мовами (діалектами) різних римських провінцій, внаслідок чого утворилися романські мови. Отже, вони беруть свій початок від народної латині.

Проте до XV—XVI ст. латинська мова, поряд з романськими, вживалася навіть у побуті, була розмовною мовою вчених, духівництва, урядовців, лікарів. З XVI ст. у побуті не використовується, функціонує лише як писемна мова, задовольняє потреби медицини, біології та інших галузей знань. Латинською мовою писали свої твори Бекон, Декарт, Спіноза, Ньютон, частково Ломоносов, Скворода. К. Маркс написав нею докторську дисертацію. Латинських слів багато в усіх європейських мовах; латинські за походженням слова стали великою мірою основою сучасної науково-технічної і суспільно-політичної термінології, сучасної інтернаціональної лексики.

Оскська і умбрська мертві мови. Дійшли до наших часів у пам'ятках останніх століть до н. е.

Д. Кельтська група мов. Племена кельтів у середині першого тисячоліття до н. е. населяли басейни рік Сени, Рейну, Луари, Верхнього і Середнього Дунаю. Римляни називали цю територію Галлією. У IV—III ст. до н. е. кельти жили також на території теперішніх Англії, Північної Італії, Південної частини ФРН. У I ст. до н. е. були підкорені римлянами.

До кельтської групи належить кілька мертвих мов.

Галльська мова. Була поширена в Галлії до завоювання її римлянами, асимілювалася з латинською мовою.

Корнська мова. Це мова кельтського населення Корнуелу у Великобританії; остаточно зникла у XVIII ст. До живих кельтських мов належать такі:

Ірландська мова. Нею розмовляють понад 400 тис. ірландців, які живуть на заході Ірландії. Найдавніші пам'ятки датуються IV ст. З 1921 р. — одна з державних мов Ірландії, більшість населення якої розмовляє англійською мовою. Ірландці є нащадками кельтів, які населяли острів уже в IV ст. до н. е.

Шотландська мова. Це мова шотландців — нащадків колишніх кельтів. Була поширена в Шотландії у V—XI ст. Кельтською самобутньою шотландською мовою розмовляють близько 100 тис. чол., що живуть на півночі Великобританії. Набагато поширенішою є англо-шотландська мова, або шотландський варіант англійської мови.

Уельська мова. Її ще називають валлійською, або кімрською. Предками уельсьців (валлійців) були кельтські племена кімрів, які населяли Великобританію до приходу англосаксів. Нею розмовляє близько 1 млн. уельсьців на заході Великобританії. Найдавніші писані пам'ятки належать до IX ст.

Бретонська мова. Збереглася у Франції на півострові Бретань. Бретонців — понад 1 млн. чол. Єдиної літературної мови бретонці не мають. Бретонці — нащадки давніх кельтів. Найдавніші рукописні пам'ятки бретонською мовою належать до VIII ст.

Менська мова. Ще збереглася на острові Мен. **Є. Індійська група мов.** Найдавнішою серед мов цієї групи є староіндійська мова. Її писемна форма представлена в санскритській мові. Нею написані найдавніші пам'ятки староіндійської літератури, так звані Веди (між XXV і VI ст. до н. е. Санскритське *weda* означає «знання», а *samskrta* — «оброблений», «досконалий»). Санскрит — це літературна староіндійська мова, тепер уже мертва. Склалась на основі одного чи кількох споріднених діалектів центральної Індії.

Сучасних індійських мов налічується близько 180; вони мають 544 діалекти. Цими мовами розмовляють понад 360 млн. чол.

До найбільш відомих індійських мов належать:

Мова гінді. Нею і спорідненими діалектами розмовляє 181 млн. чол. Склалась на основі діалекту м. Делі і прилеглих до нього територій. Найпоширеніша і основна мова Індії.

Біхарська мова — понад 41 млн. чол. Поширена на північному сході Індії.

Маратхська мова. Нею розмовляють 43 млн. чол. Поширена в Західній Індії, на узбережжі Аравійського моря.

Бенгальська мова. Поширена в гирлі ріки Ганг і на узбережжі Бенгальської затоки. Нею розмовляють 98 млн. чол.

Гуджератська мова. Цією мовою розмовляють 17 млн. чол. на заході Індії.

Раджастханська мова. На північному заході Індії нею розмовляють 15 млн. чол.

Пенджабська мова. На півночі Індії нею розмовляють близько 20 млн. чол.

Мова ур'я. Це — мова понад 10 млн. чол. на сході Індії.

Кашмірська мова. Мова близько 1,6 млн. чол. у Кашмірі.

Мова урду — основна мова Пакистану; нею розмовляють понад 55 млн. чол. Мова урду і мова гінді — дві літературні мови тієї самої гіндустанської, або індустанської, мови. Перша користується арабським шрифтом, а друга — староіндійським деванагарським.

Циганська мова. Належить до новоіндійських мов. Це мова народу, що живе невеликими групами майже в усіх країнах Європи. Нею розмовляють до 900 тис. чол., а за іншими даними — до 2 млн. чол.

Більш як половину циган винищили фашисти. Цигани найчастіше двомовні, другою мовою для них є мова народу, серед якого вони живуть.

Предками циган були різні племена, що жили в північно-західній Індії. Після вторгнення в Індію мусульманських племен розпочалося розселення циган. На Україні вони з'явилися в XVI ст. Однак не всі цигани розмовляють циганською мовою. У СРСР з 175 тис. циган циганською мовою розмовляють 124 тис.

Циганська мова має кілька діалектів: балтійський, український, карпатський, волоський, балканський, італійський та ін., які не тільки ще не описані, а й не визначені точно. У СРСР циганською мовою опубліковано деякі твори, засновано театр «Ромен» у Москві.

Єранська група мов. Іранськими мовами розмовляють понад 30 млн. чол. в Ірані, Афганістані, в деяких районах СРСР (у Середній Азії, на Кавказі), Пакиста-

ні, Туреччині, Сирії, Іраку, КНР. Найпоширеніші мови цієї групи такі:

Іранська, або **перська**, мова. Нею розмовляють 22 млн. іранців — основного населення Ірану. Писані пам'ятки належать до IX ст. Письмо — арабське. За часів панування арабів іранська мова перейняла з арабської досить численну лексику.

Афганська мова, або мова **пушту**. Державна, літературна і розмовна мова близько 6 млн. афганців — основного населення Афганістану. Алфавіт створено на основі арабсько-перської графіки. Писемність з XVI ст. Багато запозичень з арабської, таджицької, перської, індійських та тюркських мов, а після 1917 р. — з російської.

Курдська мова. Нею розмовляють 8—9 млн. курдів, які живуть у Туреччині, Ірані, Іраку, Сирії, Афганістані, Пакистані, частково в СРСР. У Радянському Союзі найбільш компактно курди живуть у Вірменії. Тут вони мають школи з рідною мовою навчання; видаються твори курдських письменників.

Таджицька мова. Нею розмовляють 3 млн. таджиків. Генетично зв'язана з іранською мовою. Літературна мова таджиків розквітла лише в СРСР. Чимало запозичень є з арабської мови, узбецької і російської.

Осетинська мова. Це мова 488 тис. осетинів — основного населення Північно-Осетинської АРСР, яка входить до складу РРФСР, та Південно-Осетинської автономної області (в складі Грузинської СРСР). Писемність на основі російського алфавіту існує з середини XIX ст.

Таліська мова. Розмовляють нею близько 50 тис. чол., які живуть в СРСР та Ірані.

Татська мова. Поширена в Азербайджані. Розмовляють нею понад 17 тис. чол.

До мертвих іранських мов належать: давньоіранська, або давньоперська, мова (відома з клинописних написів VI—V ст. до н. е.); авестійська мова, якою написані Авести — священні книги міфічного пророка Заратуштри, куди включено стародавні гімни, молитви, вислови і легенди населення держави Урарту; середньоіранська, або пехлевійська, мова, яка була державною і церковною мовою в часі перської династії Сасанідів (226 — 652 рр.).

Ж. Грецька група мов. У наш час представлена тільки однією мовою — грецькою, яка з генетичного погляду становить окрему групу індоєвропейських мов. Поширена на півдні Балканського півострова, на островах

Егейського моря, на Криті, Кіпрі. В СРСР греки живуть у Донецькій області і на Кавказі. Грецькою мовою розмовляють понад 8 млн. греків.

У розвитку грецької мови розрізняють 3 періоди: давньогрецької мови (XX ст. до н. е. — III ст. н. е.), середньогрецької, або візантійської (VII — XVII ст.), і новогрецької мови (з XVI ст.).

Давньогрецька мова існувала в таких 4-х основних діалектах: іонійсько-аттичному, яким написано, зокрема, поеми Гомера, «Історію» Геродота; дорійському; цей діалект був поширений у Спарті, Лаконії, Коринфі, на островах Криті і Сіцилії; еолійському — на північному сході Греції і на острові Лесбосі; цим діалектом писали старогрецькі поети Алкей і Сафо; ахейському, на якому збереглись лише окремі написи.

Приблизно III—II ст. до н. е. на основі іонійсько-аттичного діалекту розвинулася загальногрецька літературна мова, що відома під назвою койне (гр. *κοινη* походить від *κοινη διαλεκτος*, що означає «спільне наріччя», «спільний діалект»). З койне, як загальнонародної мови Давньої Греції, розвинулася середньогрецька, або візантійська, мова, а потім — новогрецька.

Давньогрецька мова мала вплив на формування латинської мови і на лексику європейських мов.

З. Албанська група мов. До неї належить албанська мова, якою розмовляють понад 3 млн. албанців. Вважають, що албанська мова утворилася від давньої іллірійської, або фракійської. Своєю структурою і лексикою найближча до болгарської, румунської і новогрецької мов. Письмо — на основі латинського алфавіту. Албанські говірки засвідчено у кількох селах Молдавської РСР, Запорізькій і Одеській областях. Має немало лексичних засвоєнь з російської мови. Фрагменти найдавніших пам'яток албанської мови належать до XV ст. Як літературна мова існує з кінця XIX ст.

И. Вірменська група мов. Цю групу становить вірменська мова. Вірменів у Радянському Союзі 3,5 млн. чол. і за кордоном — 1,5; у Туреччині, Ірані, США, Франції. Належить до мов з найдавнішою писемністю.

Розрізняють давньовірменську мову, що збереглася в багатьох писаних пам'ятках V—XI ст.; середньовірменську, яка сформувалася на ґрунті старовірменської мови в XI — XVII ст. і відома з світської поезії, новел, написів

і т. ін.; нововірменську мову, яка почала складатися з XIV ст. і стала мовою сучасної вірменської нації. За радянської доби вірменська мова досягла високого ступеня розвитку.

Данатолійська група мов. Вона включає кілька мертвих мов. Це найвідоміші мови Хеттської держави (XIX — XII ст. до н. е.), мови племен і народностей, що населяли центральну і східну частини Малої Азії. У 1906—1907 рр. під час розкопок у селищі Богаз-Кей, на місці колишньої столиці Хеттської держави — Хатуші (в 150 км від Анкари), в архіві хеттських царів було виявлено на глиняних табличках не менше 4-х різних мов: неситську і лувійську, які своєю морфологічною структурою зближуються з індоєвропейськими мовами, але лексику мають неіндоєвропейську, і хеттську та палайську, які ближчі до іберійсько-кавказьких мов. Хеттське письмо представлене двома типами письма — ієрогліфічним і клинописним. Культура давніх хеттів, які проживали між Заходом і Сходом, досягла високого розвитку.

Тохарська група мов. До неї належить тохарська, відома з текстів медичного і релігійного змісту, знайдених на початку XX ст. Письмо з походження індійське. Є підстави вважати, що в VII ст. н. е. тохарська мова була живою мовою. Представлена 2-ма діалектами: турфанським і кучинським. Часто їх вважають самостійними мовами тохарської групи індоєвропейської сім'ї.

— § 128. Угро-фінська сім'я мов. Єдиної класифікації угро-фінських мов немає. Крім угорської, всі інші мови цієї сім'ї поширені у північній Європі та північно-західній Азії.

Угорська мова. Нею розмовляє 13,5 млн. угорців; близько 4 млн. проживають у Румунії, СРСР, Чехословаччині, Югославії, Австрії, а також у США, Канаді, Франції та інших країнах. В СРСР угорців — 166 тис., з них на Україні — 150. Угорці називають себе мадрами. На територію сучасної Угорщини угорські племена прийшли в Уралу в IX ст. У X—XI ст. у них виникла державність.

Фінська мова. Нею розмовляють близько 5 млн. фінів, що становлять основне населення Фінляндії. Перші писемні пам'ятки належать до XIII — XIV ст. У XIX ст. фінська літературна мова сформувалась на живій народній основі — на основі центрального хельсінкського діалекту.

Естонська мова. Має 2 діалекти: таллінський і тартуський, що диференціюються на багато говорів. Розмовляє нею понад 1 млн. естонців. Писемність виникла з XVII ст. Єдина літературна національна мова склалась у третій чверті XIX ст.

Лапландська (або саамська) мова. Це мова близько 35 тис. лапландців — народності, яка живе на півночі Швеції, Норвегії, Фінляндії, в Мурманській області СРСР. У нашій країні їх понад 2 тис. Назви «лапландці», «Лапландія» були поширені до Жовтневої революції. Тепер у вжитку назви «саами», «саамська мова».

Мордовська мова. Нею розмовляють мордвини (1,2 млн.) — основне населення Мордовської АРСР. Мордовська мова — це загальна назва для двох окремих близькоспоріднених літературних мов: ерзянської (нею розмовляють дві третини мордвини) і мокшанської (третина мордовського населення).

Марійська мова. Це мова основного населення Марійської АРСР; нею розмовляють близько 550 тис. марійців. Марійська мова — спільна назва для двох окремих близькоспоріднених мов: лугово-східної марійської і гірсько-марійської.

Удмуртська мова. Її ще називають вотяцькою. Нею розмовляють близько 565 тис. удмуртів. Удмуртська мова, як і мордовська та марійська, стала літературною лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Комі-зирянська мова. Комі-зирян налічується понад 280 тис. Вони живуть переважно в Комі АРСР. Мають літературну мову.

Комі-перм'яцька мова. Поширена в основному в Комі-Перм'яцькому національному окрузі Пермської області. Комі-перм'яків близько 150 тис. Літературна мова почала складатись у післяжовтневий час.

Карельська мова. Це мова близько 200 тис. карелів, з них 45 тис. проживають у Фінляндії. Мовою та походженням карели близькі до фіннів і користуються фінською літературною мовою.

Самодійські мови. За багатьма особливостями самодійські мови об'єднують з угро-фінськими (становлять серед них окрему групу). Це мови самодійських (застаріле самоїдських) народів — ненців, евенків, нгансанів і селькупів, які живуть у Ненецькому, Ямало-Ненецькому і Таймирському національних округах, на півночі Архангельської області і Красноярського краю та

в Тюменській області РРФСР. Ненецькою, евенською, нганасанською і селькупською мовами розмовляють близько 40 тис. чол. Ненецька і селькупська мови стали писемними.

~~129~~ Тюркська сім'я мов. Цими мовами розмовляють народи тюркського походження. Поширені на сході Європи (на Поволжі), в Середній Азії, в Сибіру, Тувінській АРСР, китайській провінції Сінцзян, на Кавказі, а також у Малій Азії. Ще в 20-х рр. ХХ ст. писемність багатьох тюркських народів (узбеків, туркменів, киргизів, казахів, татар, якутів, кумиків) ґрунтувалася на складному арабському алфавіті, в 30-ті рр. її було переведено на латинський алфавіт, а в 1940—1941 рр. — на російський.

1 Азербайджанська мова. Нею розмовляють понад 4,3 млн. азербайджанців — основного населення Азербайджанської РСР і близько 3 млн. в Ірані. Ця мова давні літературні традиції. Перша писемна пам'ятка належить до Х—ХІ ст. Це — епос «Кітабі Деде-Коркуд». Різні етапи розвитку азербайджанської мови можна простежити за літературними творами письменників Насімі, Фізулі, Хатаї, Вагіфа, Ахундова, Зардабі та ін. З першої половини ХІХ ст. стала літературною мовою. Справжнього розквіту набула за радянських часів.

2 Узбецька мова. Це мова понад 9,2 млн. узбеків. В основі сучасної узбецької літературної мови радянського періоду лежать ташкентсько-ферганські говори. Узбецька мова має багаті писемні традиції.

3 Туркменська мова. В Туркменській РСР нею розмовляє близько 1,5 млн. туркменів. Літературна туркменська мова почала формуватися у ХVІІІ ст., але остаточно склалася лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

4 Казахська мова. Мова 5,3 млн. казахів, які проживають, головним чином, у Казахській РСР. Але казахи живуть також в інших республіках Середньої Азії, в РРФСР, у КНР і МНР. Писемність — з другої половини ХІХ ст. Літературна казахська мова остаточно сформувалася за радянської доби.

5 Киргизька мова. В СРСР нею розмовляють близько 1,4 млн. киргизів у Киргизькій РСР і за кордоном — 80 тис. Сучасна киргизька літературна мова з її писемністю склалася лише після Великого Жовтня.

6 Башкирська мова. Нею розмовляють близько 800 тис. башкирів, які живуть у Башкирській АРСР і в сусідніх областях і краях РРФСР. Утворилася внаслідок

інтеграції місцевих ослих угро-фінських племен з кочовими тюркськими і монгольськими. Літературна башкирська мова сформувалася в радянську епоху.

4 Чуваська мова. Мова понад 800-тис. чувашів — основного населення Чуваської АРСР. Крім того, близько 600 тис. чувашів живуть в Ульяновській, Куйбишевській областях, у Башкирській і Татарській автономних республіках, у Сибіру.

5 Татарська мова. В СРСР нею розмовляє близько 4,8 млн. татар. З них у Татарській АРСР проживає понад 1,5 млн. чол. За межами СРСР проживає понад 100 тис. татар. Літературна мова на загальнонародній основі сформувалася в радянський період, вона багата художніми творами.

6 Якутська мова. Мова близько 300 тис. якутів — основного населення Якутської АРСР. Зазнала значного впливу монгольських і маньчжурських мов, зберігає багато архаїчних рис давніх тюркських мов.

7 Турецька мова. Нею розмовляють 36 млн. турків, з них понад 150 тис. поза межами Туреччини — в Болгарії, Югославії, Греції, на острові Кіпрі, в СРСР, Ірані. Близька до азербайджанської мови. Сучасна турецька літературна мова сформувалася в 20-х рр. ХХ ст. Писемність існує на основі латинського алфавіту. Його введено замість арабського в 1928—1930 рр.

8 Кумицька мова. Поширена в Дагестанській АРСР на Кавказі. Нею розмовляють 180 тис. кумиків. Ця народність сформувалася внаслідок змішання дагестанських племен з кочовими тюркськими. Літературна мова сформувалася після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

9 Каракалпацька мова. Мова 250 тис. каракалпаків, з яких 236 тис. живуть в СРСР (у Каракалпацькій АРСР у складі Узбекицької РСР, а також у Туркменській і Казахській РСР) і 15 тис. в Афганістані. Каракалпацька народність сформувалася в XV—XVI ст. До Жовтневої революції каракалпацька мова спеціально не вивчалась. Проблеми писемності і літературної мови були розв'язані лише в радянський час.

10 Тувинська мова. Мова 140 тис. тувинців — основного і корінного населення Тувинської АРСР (у складі РРФСР), що розташована на південному заході Східного Сибіру. Писемність запроваджена в 1930 р.

11 Алтайська мова. Як загальнонародна літературна мова сформувалася тільки в радянську епоху. Це мова

понад 50 тис. алтайців — корінного населення Горно-Алтайської АО Алтайського краю.

Гагаузька мова. Гагаузів понад 150 тис. Вони проживають у південних районах Молдавії, в прилеглих до неї районах Одеської області; окремі гагаузькі села є в Середній Азії та в Казахстані. В Молдавію гагаузи переселились з північно-східної Болгарії в кінці XVIII — на початку XIX ст. Писемність на основі російської графіки запроваджено в 1957 р.

Печенізька мова. Мертва мова, якою розмовляли печенги — тюркські кочові племена, що у VIII — IX ст. кочували між Волгою і Уралом, а звідти переселилися у причорноморські степи. У XII ст. частково злилися з половцями, у XIII ст. — з монголо-татарами.

Половецька мова. Мертва мова половців (кипчаків, куманів) — тюркського кочового народу, який у XI — XIII ст. населяв степи між Дунаєм і Волгою.

Булгарська мова. Мертва мова, якою розмовляли в булгарському царстві в гирлі Ками. Татарська і башкирська мови сформувалися під впливом булгарської мови. Її елементи є в одній з слов'янських мов — болгарській, у якій вони становлять суперстрат.

§ 130. Іберійсько-кавказька сім'я мов. Цими мовами розмовляють понад 5 млн. чол., що живуть на Кавказі. Тільки одна мова цієї сім'ї — баскська — існує на Піренейському півострові, в Іспанії. Давне корінне населення Піренейського півострова зветься іберами, іберійцями: звідси перша частина назви — іберійсько-кавказька сім'я мов. Все населення Піренеїв, крім басків (яких налічується близько 600 тис. в Іспанії, 180 тис. у Франції і 250 тис. емігрантів у Південній Америці), виявилось романізованим, користується романськими мовами, переважно іспанською, меншою мірою — французькою і португальською. В Іспанії баски з 1936 р. мали культурну автономію: баскською мовою велося викладання в початкових класах, видавалася художня та інша література. Проте в 1939 р. іспанський фашизм заборонив друкування книг, газет та будь-якої іншої літератури баскською мовою.

Усі інші мови іберійсько-кавказької сім'ї функціонують на Кавказі. Їх більше як 160. Розглянемо найвідоміші.

Грузинська мова. Нею розмовляє понад 3,2 млн. грузинів. Має діалекти: картлійський, кахетський, імеретинський та ін. Частково поширена в Азербайджанській РСР, у Туреччині, в Ірані. В історії грузинської мови

розрізняють 2 періоди: період старогрузинської мови (V — XI ст.) і новогрузинської мови (з XII ст.). З усіх іберійсько-кавказьких мов грузинська є мовою з давніми і багатими літературними традиціями. Писемність на грузинському алфавіті. Перші писані пам'ятки належать до V ст.

Занська мова. Поширена в Західній Грузії. Безписемна, тільки розмовно-побутова. Нею розмовляють 400 тис. занів.

Сванська мова. Мова сванів безписемна. Вона поширена на південному схилі Кавказького хребта, у верхній течії рік Інгури і Цхеніскалі.

Абхазська мова. Мова понад 80 тис. абхазців — корінного населення Абхазької АРСР у складі Грузинської РСР. Писемність на основі російського алфавіту.

Адигейська мова. Мова 100 тис. адигейців, які становлять корінне і основне населення Адигейської АО, що входить до складу Краснодарського краю РРФСР. Писемність склалась після Великого Жовтня.

Аварська мова. Одна з мов Дагестану. Аварською мовою розмовляють понад 380 тис. аварів — основної народності Дагестанської АРСР. Цією мовою створено багату художню літературу (твори Расула Гамзатова та ін.).

Даргинська мова. Це мова 230 тис. даргинців — народності, яка живе в гірських і передгірних районах середнього Дагестану.

Лакська мова. Нею розмовляють понад 80 тис. лаків, які живуть у Дагестані.

Лезгинська мова. Мова 300 тис. лезгинів, які живуть на півдні Дагестанської АРСР і на півночі Азербайджанської РСР.

Табасаранська мова. Нею розмовляють 55 тис. табасаранів — народності, що живе в Дагестані. Мовою і культурою близькі до лезгинів.

Адигейська, аварська, даргинська, лакська, лезгинська, табасаранська мови стали писемними за радянської доби (писемність у них — на основі російського алфавіту).

Монгольська сім'я мов. Це мови монгольських народів. Утворилися на основі діалектів єдиної монгольської мови в XIV — XVI ст. Монгольські мови мають багато спільного з тюркськими і тунгусо-маньчжурськими мовами. До монгольських належать:

Монгольська мова, або халха-монгольська. Це — мова Монгольської Народної Республіки. Нею розмовляє понад 1 млн. чол.

Бурятська мова. Мова 250 тис. бурятів, які становлять корінне населення Бурятської АРСР; частина з них живе також в Усть-Ординському та Агинському Бурятських національних округах, на півночі МНР. Сформувалась на основі інтеграції монгольських племінних мов з місцевими тунгусо-маньчжурськими і тюркськими. До Великої Жовтневої соціалістичної революції привілейовані верхівки користувалися старомонгольським письмом, яке не було зрозумілим народові. Новий російський алфавіт з деякими додатковими знаками запроваджено з 1939 р.

Калмицька мова. Нею розмовляють понад 120 тис. калмиків, які становлять основне населення Калмицької АРСР. Живуть у Нижньому Поволжі, куди в XVII ст. перекочували з Центральної Азії. Калмицька мова стала писемною з 1923 р., коли запроваджено російський алфавіт.

Ойратська мова. Мова 70 тис. ойратів, які живуть у Західній Монголії і Північно-Східному Китаї (в Сінцзян-Уйгурському автономному районі).

§ 132. Тунгусо-маньчжурська сім'я мов. Мови цієї сім'ї поширені на території Сибіру, Далекого Сходу та Північного Китаю. Найбільш близькі до мов монгольської сім'ї. Вони поділяються на дві мовні групи: тунгуську і маньчжурську.

До тунгуської групи належать такі більш відомі мови:

Евенкійська мова. Її застаріла назва — тунгуська. Евенки живуть у лісовій смузі в басейні р. Єнісей. Чисельність їх — близько 30 тис. чол. Понад 5 тис. евенків живуть у Китаї. У СРСР усі евенки стали осілими, в 1930 р. дістали автономію — утворено Евенкійський національний округ. Відкрито школи евенкійською мовою, з'явилась національна інтелігенція, покінчено з залишками родового ладу.

Евенська мова. Це мова евенів (ламутів) — народності, яка живе в Якутській АРСР, у Магаданській і Камчатській областях та в Хабаровському краї. Чисельність — понад 10 тис. Мовою, культурою і побутом евени дуже близькі до евенків. Евенська мова має кілька діалектів.

Нанайська мова. Нею розмовляють 10 тис. нанайців, або гольдів (гольдська мова), які живуть у СРСР по обох берегах нижньої течії ріки Амуру, понад 1 тис. нанайців живе в КНР.

До маньчжурської групи мов належать:

Маньчжурська мова. Мова близько 100 тис. маньчжурів, які живуть у Північно-Східному Китаї. Мова

вимирає. Більшість маньчжурів розмовляє китайською мовою.

Удегейська мова. Мова 1,5 тис. удегейців, які живуть на схилах хребта Сіхоте-Алінь у Приморському і Хабаровському краях.

Інші мови тунгусо-маньчжурської сім'ї — це мови малочисельних народів: удьчська (до 2 тис. чол.), орочська (700 — 800 чол.), негідальська (близько 350 чол.), орочька (близько 300 чол.). Спроби створити розвинути писемність цими мовами успіху не мали через зовсім малу кількість їх носіїв. Ці народи користуються російською мовою.

33. Китайсько-тібетська сім'я мов. Після індоєвропейських мов мовами цієї сім'ї розмовляє найбільша кількість людей. Найвідоміші з них такі:

Китайська мова. Китайці живуть у КНР, Таїланді, Малайзії, Індонезії, В'єтнамі, Бірмі, Філіппінах, у США, Канаді, Австралії, Південно-Африканській Республіці. Перші писані пам'ятки датуються XV—XII ст. до н. е. До XX ст. н. е. існувало 2 форми китайської мови: народно-розмовна (байхуа) і писемно-літературна. Перша функціонувала у вигляді місцевих діалектів, серед яких переважав північний діалект. Писемно-літературна мова теж вийшла з народно-розмовного діалектного мовлення, але з часом стала книжною, малозрозумілою. На початку XX ст. на основі народно-розмовної мови північного діалекту і в першу чергу говорів м. Пекіна та прилеглих до нього районів сформувалася нова літературна мова, яка вже у 20-х рр. витіснила стару писемно-літературну і стала загальнокитайською національною мовою (пугунхуа). Нині у Китаї існує 8 груп діалектів, відмінності між якими дуже значні, що утруднює спілкування між представниками різних діалектів.

Тібетська мова. Мова 3,4 млн. тибетців — народності, яка населяє Тібетський автономний район КНР. Крім того, кількост тисяч тибетців живе в інших районах Китаю, а також у Непалі, Кашмірі (Індія) тощо. Тібетська мова має багату писемну літературу. Перші твори з'явилися в VII ст. н. е. З XX ст. писемна тібетська мова значно наблизилась до розмовної.

Тайська мова. Є мовою народу тай — основного населення Таїланду (до 1939 р. сіамська мова держави Сіам). Нею розмовляють 32 млн. чол. Служить засобом спілкування для всіх, хто живе в Таїланді, — китайців, лао, в'єтнам-

пів, малайців. Тайське письмо створено на основі давньоіндійського «деванагари» у XIII ст.

Бірманська мова. Розмовна і державна мова Бірманського Союзу. Для 23 млн. бірманців є рідною; нею користуються народи, що населяють Бірму, — близько 6 млн.: шани, карени, чини, кая та ін. Писемні пам'ятки створено на основі давньоіндійського алфавіту, відомі з XI ст.

В'єтнамська мова. Нею розмовляють 32 млн. в'єтнамців, переважно в Демократичній Республіці В'єтнам і Південному В'єтнамі. Письмо виникло на ґрунті латинського алфавіту в XVII ст. Однак поширилось тільки в XX ст., лігши в основу національного письма.

§ 134. Малайсько-полінезійська сім'я мов. Об'єднує мови народів і племен, які живуть на півострові Малакка (в Малайзії і на півдні Таїланду), на островах Індонезії, Океанії та на острові Мадагаскар в Африці. Поділяється на малайську (індонезійську), меланезійську, полінезійську, мікронезійську і мальгаську групи мов.

До малайської, або індонезійської, групи мов належать

Індонезійська мова. Це державна мова Республіки Індонезії. Найближчим до неї є діалект Східної Суматри. Індонезійською мовою розмовляють понад 100 млн. індонезійців. У столиці Індонезії — Джакарті — поширений джакартський діалект. Індонезійська мова сформувалася на основі малайської мови, але найбільше відрізняється від неї великою кількістю іношомовних слів, переважно з індоевропейської голландської мови.

Яванська мова. Нею розмовляють 42 млн. яванців — основного населення острова Ява. Найдавніші писані пам'ятки належать до IX ст. Тепер писемність переважно ґрунтується на латинському алфавіті.

Малайська мова. Є офіційною мовою Федерації Малайзії, рідною мовою малайців, які проживають в Індонезії, — на островах Суматра, Калімантан, Ява та ін. Малайською мовою розмовляють 80 млн. чол. Писані пам'ятки — з VII ст. До XIII ст. використовувались різні типи індійського письма, з XIII ст. запроваджене арабське письмо, а з першої половини XIX ст. — латинське.

Меланезійська група об'єднує мови меланезійців — споріднених мовою і культурою племен і народностей, які живуть на островах Меланезії. До складу Меланезії входять: о. Нова Гвінея, архіпелаг Бісмарка, Соломонові острови, Нові Гебріди, Нова Каледонія, Фіджі та ін. острови. Меланезійців — понад 800 тис.

До полінезійської групи мов належать мови полінезійців — споріднених племен і народів (маорі, гавайці, самоанці, тонганці, таїтяни, туамотанці та ін.), що живуть у Полінезії, до якої входять такі острови у Тихому океані: Гавайські, Самоа, Кука, Товариства, Лайн та ін. Наприкінці XVIII ст. полінезійців було понад 1 млн. чол., а тепер — близько 540 тис. Це — результат колоніальної політики США, Англії, Франції, Нової Зеландії, яким належать як колонії Полінезійські острови.

Мікронезійську групу мов становлять мови мікронезійців — споріднених мовою і культурою племен та народностей, які живуть у Мікронезії. До її складу входять: Маріанські острови, Каролінські, Маршаллові, Гілберта та ін. (всього близько 1500 островів). Мікронезійців понад 150 тис. чол.

До малайсько-полінезійської сім'ї мов належить також малагаська мова. Нею розмовляють понад 6 млн. мальгашів — основного і корінного населення Малагасійської Республіки на острові Мадагаскар в Африці. Мальгаші сформувалися на основі змішання негроїдного населення Мадагаскара з малайцями, які в II — XII ст. переселилися на острів з Індонезії. Мальгаші здобули політичну незалежність у 1960 р., коли вони визволились з-під французького колоніального гніту і утворили Малагасійську Республіку.

§ 135. Дравідійська сім'я мов. Охоплює мови дравідів — народів, що живуть переважно в Південній Індії, а також у Центральній і Східній Індії, в Пакистані і Шрі-Ланці. Дравідійськими мовами розмовляють понад 95 млн. чол. Найбільш відомі з них: тамільська мова, якою розмовляють 45 млн. чол., що живуть на південному сході Індії та на півночі Шрі-Ланки; мова телугу, якою розмовляють 48 млн. чол. на південному сході Індії; мова малаялам, нею розмовляють понад 10 млн. чол., які також живуть на південному сході Індії. Менш відомими є такі дравідійські мови: туду (500 тис. чол.), куї (1,5 млн. чол.), курух (500 тис. чол.), гонді (1 млн. чол.), малто — мова горців (12 тис. чол.).

Писані пам'ятки дравідійськими мовами, зокрема тамільською і телугу, сягають V — VII ст. н. е. Після визволення народів Індії та Шрі-Ланка від англійського колоніального гніту створилися сприятливі умови для формування дравідійських мов як мов національних. Алфавіт з походження староіндійський.

§ 136. Семіто-хамітська сім'я мов. Мови цієї великої сім'ї поширені в північній і північно-східній Африці та в південно-західній Азії. Серед семіто-хамітських мов виділяють 4 групи споріднених мов.

Семітська група мов. Ними розмовляють в арабських країнах, в Ірані, Ефіопії, Сомалі, на острові Мальта. До семітських мов належать: акадська мова з вавилонським і ассірійським діалектами, відома за клинописними пам'ятками Давнього Сходу, єврейська стародавня мова (мертваз III ст. до н. е.); в оновленому вигляді є державною мовою сучасного Ізраїлю, її називають мовою іврит; фінікійська з пунічним діалектом, мертва до н. е.; угарітська мова, якою в кінці III — середині II тисячоліття до н. е. розмовляло населення фінікійського рабовласницького міста-держави Угаріт (на території сучасної Сирії); арамейська мова — мова Переднього Сходу в період III ст. до н. е. — IV ст. н. е.; арабська мова, що відома як класична арабська мова, сучасна літературна і живі територіальні діалекти; живі мови Ефіопії: амхарська, харарі, гураге, тигре, тафат, мертва ефіопська; айсорська, або ассірійська, — мова нащадків давнього семітського населення північних районів Передньої Азії; айсори живуть в СРСР, Ірані, Іраку, АРЕ.

Найпоширенішою семітською мовою є мова арабська. Нею розмовляють 98 млн. чол. в Іраку, Сирії, Лівані, Йорданії, Йємені, Саудівській Аравії, АРЕ, Лівії, Тунісі, Алжирі, Марокко, частково в Судані. Арабська мова стала важливим фактором об'єднання народів Близького Сходу в їх боротьбі за свою державну незалежність.

Хамітська група мов. До цієї групи належить єгипетська мова — мова єгиптян; відома з IV тисячоліття до н. е. Протягом своєї історії вона зазнала багатьох змін, внаслідок чого розрізняють: староегипетську мову (від перших писаних пам'яток з XXXIX — XI ст. до н. е. по XXIII ст. до н. е.); середньоегипетську (XXII — XVIII ст. до н. е.); новоегипетську (XVII — VIII ст. до н. е.); демотичну (VIII — V ст. до н. е.); коптську (від III ст. н. е. до наших днів). Але тепер коптська мова вживається мало. Після завоювання Єгипту арабами (640 р. до н. е.) її поступово витіснила арабська мова. Староегипетською мовою створено багату староегипетську літературу.

Окрему групу становлять берберські мови — мови народностей, що населяють окремі райони Марокко,

Алжіру, Лівії, АРС, а також Нігерії. Ними розмовляють близько 6 млн. берберів. Іншу групу становлять к у ш и т с ь к і мови (в Ефіопії, Кенії, Судані, Танзанії, Сомалі),

Терміни «семітський», «хамітський» та «яфетицький» (так застаріло іноді називають мови іберійсько-кавказької сім'ї) утворено від імен синів біблійного Ноя: Сіма-Хама і Яфета; від них нібито після всесвітнього потопу «пішло» все людство.

§ 137. Палеоазіатська сім'я мов. До цієї сім'ї мов належать мови деяких народностей Сибіру — чукчів, коряків, ескімосів, алеутів та ін.

Не всі вони мають спільне походження. Тільки чукотська група (мови чукотська, коряцька, ітельменська) об'єднує споріднені мови. Інші мови введені в палеоазіатську сім'ю мов за територіальною приналежністю.

Ч у к о т с ь к а - мова. Є мовою 14 тис. чукчів, що живуть у Чукотському національному окрузі Магаданської області, а також у деяких районах Коряцького національного округу та Якутської АРСР.

К о р я ц ь к а мова. Мова коряків, які живуть переважно в Коряцькому національному окрузі. Їх близько 8 тис. За Радянської влади створено писемність, літературу, відкрито школи з рідною мовою навчання.

Е с к і м о с ь к а мова. Ескімоси — найпівнічніший народ земної кулі. 25 тис. ескімосів живуть у Гренландії, 16 тис. — на Алясці, 9 тис. — у Канаді і кілька тисяч — в СРСР (на узбережжі Берінгового моря і на острові Врангеля).

Писемність чукчів, коряків, ескімосів виникла в повоєнний час. Графіка — російська.

А л е у т с ь к а мова. Мова корінного населення Алеутських островів (США), а також Командорських островів (СРСР). За мовою і культурою близькі до ескімосів. У США алеутів близько 4 тис. чол., в СРСР — близько 400 чол.

§ 138. Мови негрів Африки. В Африці налічується близько 430 негро-африканських мов і діалектів. Серед них є малопоширені мови, локальні. Єдиної класифікації мов Африки немає. Проте, крім мов індоевропейської і семіто-хамітської сімей, на території Африки розрізняють такі сім'ї мов корінного населення, як: мови сім'ї банту, мови суданської сім'ї, мови сім'ї манде і нілотської сім'ї.

А. Мови сім'ї банту. Ними розмовляють понад 65 млн. негрів — африканців Центральної і значної частини Південної Африки. До мов сім'ї банту належать

такі головні мови: суахілі, зулу, каса, сото, чвапа, луба, лінгала, кіконго, кінгвана; деякі мови пігмеїв; мови населення Нігерії; мови племен західного узбережжя Атлантичного океану. Алфавіт латинізований. Мовами банту розмовляють у Центральній-Африканській Республіці, Народній Республіці Конго, Республіці Заір, Камеруні, Габоні, Анголі, Південній Родезії, Малаві, Танзанії, Мозамбіку тощо.

Б. Мови суданської сім'ї. Всього понад 50 млн. чол. розмовляють цими мовами, переважно в Судані, частково в Ефіопії. До неї належать такі групи мов: нільсько-чадська, що охоплює 35 мов; нільсько-екваторіальна (24 мови), нільсько-ефіопська (20 мов) та ін. Найважливішими суданськими мовами є: багірмі, азанде, мангбету, бабуте.

В. Мови сім'ї манде. Ними розмовляють понад 22 млн. чол., які проживають у верхів'ях ріки Нігеру, в Сенегалі (на заході Африки) та в Гвінеї. Мови цієї сім'ї дуже близькі основним лексичним фондом і подібні граматичною будовою. Назви цих мов: мандинго, сонінке, ваї, сусу, менде, кп'еле, буса, бете, гере, бакве, акап, фанті, еве, йоруба, нупе, біні, ібо, іджо та ін.

Г. Мови нілотської сім'ї. Ними розмовляють понад 6 млн. чол., які живуть у верхів'ях Нілу, в Судані, Кенії, на півночі Танзанії, а також на півдні Африки.

§ 139. Індіанські мови Америки. Ці мови поділяються на численні споріднені мови індіанських племен. Так, наприклад, у Північній Америці розрізняють мови атабаскські, алгонкінські, ірокезькі, сіу, мускоге та ін.; у Мексиці і в Центральній Америці — юто-астецькі, майя; в Південній Америці — аравацькі, чибча, чон, пано та ін.

У Північній Америці на час появи колонізаторів-європейців проживало понад 1,5 млн. індіанців, а тепер залишилось менше 200 тис. Це результат гноблення їх північноамериканськими колонізаторами.

§ 140. Мови Далекого Сходу, що не входять ні в які сім'ї мов. Японська мова. Її генетичний зв'язок з іншими мовами не з'ясований. Письменність виникла з VII ст. Нею розмовляють 102 млн. чол. Письмо складове.

Корейська мова. Це мова 43 млн. корейців, з них близько 2 млн. живуть в СРСР, КНР, США, Японії та

в інших країнах. Корейська мова має кілька діалектів. Письмо — буквено-складове, існує з XV ст. Корейська мова має давню писемну традицію: з IV ст. н. е. на основі китайської писемності.

§ 141. **Мови народів Радянського Союзу в генеалогічному відношенні.** Народи нашої країни розмовляють мовами, що належать до різних генеалогічних груп.

З індоєвропейських мов найпоширенішими в нашій країні є східнослов'янські мови — російська, українська і білоруська. З інших індоєвропейських мов у СРСР повністю представлені балтійські мови (литовська і латиська); молдавська мова, що належить до групи романських мов; вірменська мова, яка становить самостійну групу; таджицька, осетинська, курдська, таліська, татська — мови іранської групи; германські мови представлені німецькою і новоєврейською (їдиш) мовами; циганська мова з індійської групи. На території СРСР поширена більшість мов тюркської сім'ї: узбецька, татарська, казахська, азербайджанська, туркменська, киргизька, чуваська, башкирська, якутська, каракалпацька, кумицька, тувинська, алтайська, гагаузька.

Майже всі мови іберійсько-кавказької сім'ї представлені в СРСР: грузинська, занська, сванська, абхазька, адигейська, аварська, даргинська, лезгинська, лакська, табасаранська та ін.

З мов угро-фінської сім'ї в СРСР поширені угорська, естонська, карельська, комі-зірянська, комі-перм'яцька, мордовська, марійська, саамська, фінська, а також хантійська, мансійська.

Народи Крайньої Півночі розмовляють самодійськими мовами, які теж належать до мов угро-фінської сім'ї: ненецька, селькупська, нганасанська та ін.

З тунгусо-маньчжурських мов в СРСР представлені такі мови: евенкійська, евенська, нанайська, удегейська та ін.

З монгольських мов на території СРСР поширені бурятська і калмицька мови.

Представником семіто-хамітської сім'ї мов на території Радянського Союзу є айсорська мова (мова айсорів, або ассірійців, 24 тис. живе на території СРСР).

У СРСР також поширені палеоазіатські мови, якими розмовляють деякі народи Сибіру: чукчі, коряки, ітельмени, юкагіри та півхи.

§ 142. **Поняття лінгвістичної карти.** Поширеність сімей мов, їх груп, підгруп і навіть окремих мов на певній тери-

торії можна відтворити графічно — передати на карті певним кольором чи відповідними знаками. Так створюється лінгвістична карта.

Карта мов світу дає уявлення про сучасний стан поширеності мов, який склався історично. Лінгвістична карта наочно перекоонує у тому, що спорідненість мов не визначається географічною, територіальною близькістю. Наприклад, угорська мова, що належить до сім'ї угро-фінських мов, розмістилась в оточенні індоевропейських мов, зокрема слов'янських, германських і романських. Це сталося історично.

Окремо від основної маси іберійсько-кавказьких мов існує баскська мова. Вона поширена в Іспанії. Усі інші мови цієї сім'ї розміщені на території Кавказу.

Отже, територіальні межі мови історично змінюються. Звідси й невідповідність між назвами сімей, груп і територій їх поширеності. Індоевропейські мови знані майже на всіх материках Землі. Історичні причини зумовлюють поширеність мов далеко від тих меж, де вони вперше сформувались.

Література

Белодед И. К. Ленинская теория национально-языкового строительства в социалистическом обществе. М., 1972.

Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1965, гл. V, разд. 1—2, с. 397—417.

Гилляревский Р. С., Гривнин В. С. Определитель языков мира по письменностям. М., 1965.

Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1973, гл. XIV, с. 256—263.

Іванов В. В. Мови світу.— УРЕ, т. 9, с. 272—274.

Исаев М. И. Сто тридцать равноправных (о языках народов СССР). М., 1970.

Реформатский А. А. Введение в языковедение. М., 1967, гл. VI, с. 382—464.

Атлас народов мира. Под ред. С. И. Брук, В. С. Апенченко. М., 1964.

Мы и планета. Цифры, факты. М., 1972.

ЗМІСТ

Від авторів	3
Розділ I. Предмет, завдання і методи науки про мову. Галузі мовознавства	
§ 1. Мовознавство як наука про мову. Загальне і часткове мовознавство	5
§ 2. Практичне і наукове значення мовознавства. Поняття прикладної лінгвістики	8
§ 3. Місце мовознавства серед інших наук та зв'язок з ними	9
§ 4. Поняття філософського методу. Марксизм-ленінізм—методологічна основа радянського мовознавства	12
§ 5. Дослідні методи мовознавства. Поняття про синхронію і діахронію	13
§ 6. Мовознавство — арена ідеологічної боротьби	19
Розділ II. Мова, її природа і функції	
§ 7. Проблема суті мови в немарксистському мовознавстві	24
§ 8. Вульгарно-матеріалістичне розуміння мови	27
§ 9. Марксистсько-ленінське розуміння суспільної природи мови та її функцій	28
§ 10. Мова як система знаків	29
§ 11. Мова — універсальний засіб спілкування людей. Інші засоби комунікації	30
§ 12. Мова і мислення	32
§ 13. Загальнонародний характер мови. Територіальні діалекти і жаргони	34
§ 14. Ідеологічна суть окремих мовних явищ	37
§ 15. Стилїстична диференціація мови	38
§ 16. Мова і мовлення. Взаємодія суб'єктивних і об'єктивних факторів у мові	40
§ 17. Поняття норми у мові	42
Розділ III. Структурні елементи мовної системи. Відділи мовознавства	
§ 18. Структурні елементи мови, їх функції	44
§ 19. Мовні рівні	45
§ 20. Поняття структури і системи мови	46
§ 21. Відділи мовознавства	49

Фонетика

22.	Матеріальна давність мови. Наука про звуки мови	50
23.	Три аспекти в характеристиці звуків мови	51
24.	Фізичний, або акустичний, аспект у характеристиці звуків мови	52
25.	Анатомо-фізіологічний аспект у характеристиці звуків. Поняття артикуляції	53
26.	Лінгвістичний, або фонологічний, аспект у характеристиці звуків. Поняття фонем	57
27.	Фонетика і фонологія	60
28.	Фонетична і фонематична транскрипції	61
29.	Експериментальне артикуляційне та акустичне вивчення звуків	66
30.	Класифікація звуків. Основи поділу звуків на голосні і приголосні	70
31.	Система голосних, їх класифікація	72
32.	Система приголосних, їх класифікація	75
33.	Фонетичне членування мови. Поняття про склад. Склавові і несклавові звуки	81
34.	Дифтонги. Трифтонги	83
35.	Наголос	84
36.	Проклітики та енклітики. Такт	86
37.	Зміни звуків. Фонетичні і нефонетичні зміни	87
38.	Фонетичні зміни. Зміни ~~зумовлені~~	88
39.	Позиційні звукові зміни	89
40.	Комбінаторні звукові зміни	91
41.	Асиміляція	91
42.	Аксондація	95
43.	Дисиміляція	95
44.	Інші типи звукових змін	97
45.	Незумовлені зміни звуків	99
46.	Нефонетичні зміни звуків	100
47.	Поняття звукового закону	103
48.	Орфоепія. Вимовні норми мови	105
49.	Письмо; його значення	106
50.	Типи начертального письма	108
51.	Так зване предметне письмо	113
52.	Графіка і алфавіт. Транслітерація	117
53.	Орфографія і її принципи	117

Лексикологія

54.	Лексикологічні науки	119
55.	Слово як одиниця мови. Поняття лексеми	120
56.	Семасіологія. Значення слова	121
57.	Значення слова і поняття	122
58.	Мотивовані і немотивовані значення слів. Природа виникнення назви	123
59.	Моносемія і полісемія. Поняття терміна	125
60.	Пряме і переносне значення	126
61.	Типи перенесення, або зміщення, значень слів	128
62.	Розширення, звуження (спеціалізація) значень слів	132
63.	Омонімія	133
64.	Синонімія	137

65.	Антонімія	141
66.	Лексикологія у вузькому розумінні терміна. Лексика мови з погляду походження	142
67.	Слова споконвічні («свої») і запозичені («чужі»)	143
68.	Інтернаціоналізми	147
69.	Явище пуризму. Ставлення до слів іношомовного походження	148
70.	Неологізми	150
71.	Архаїзми та історизми	152
72.	Слова активного і пасивного вжитку	153
73.	Лексика з погляду її вживання. Загальнонародна і діалектно та соціально обмежена лексика	153
74.	Стилістично забарвлена і стилістично нейтральна лексика	155
75.	Фразеологія. Поняття лексикалізації	155
76.	Класифікація фразеологізмів	156
77.	Етимологія. Поняття дестимологізації	159
78.	Побутова, або народна, етимологія	162
79.	Ономатологія, або ономастика	162
80.	Лексикографія. Типи словників	163
81.	Енциклопедичні словники	164
82.	Лінгвістичні словники	165
83.	Словники, що пояснюють слова	165
84.	Словники, що пояснюють фразеологізми відповідної мови	169
85.	Словники нормативно-прикладного значення	170
86.	Двомовні і багатомовні словники	172

Г р а м а т и к а

87.	Предмет граматики. Її розділи—морфологія і синтаксис	175
88.	Грамматична форма слова	176
89.	Форми словозміни і форми словотворення. Синтаксичні і несинтаксичні форми	179
90.	Грамматичне значення слова	180
91.	Поняття граматичної категорії	182
92.	Морфологічна будова слова. Поняття морфеми	183
93.	Виділення морфем і вставовлення їх ролі	185
94.	Види морфем. Корінь і афікси. Варіанти морфем (аломорфи)	185
95.	Словотворча (дериваційна) і словозмінна (реляційна) функції афіксів. Поняття формотворчих афіксів	189
96.	Продуктивні і непродуктивні, активні і пасивні афікси. Продуктивні і непродуктивні морфологічні моделі слів	192
97.	Поняття парадигми	194
98.	Нульова флексія	195
99.	Основа слова. Основи непохідні і похідні	196
100.	Твірна, або вивідна, основа	199
101.	Поняття про словотвір як учення про способи творення нових слів	200
102.	Морфологічні процеси	203
103.	Роль аналогії у зміні морфологічної будови слова	205
104.	Засоби вираження граматичних значень, функціонально рівнозначні афіксам	206
105.	Класифікація мов світу за морфологічною будовою слів	211
106.	Частини мови. Принципи їх виділення	214
107.	Речення як найважливіша комунікативна одиниця	216

§ 108.	Словосполучення	222
§ 109.	Поняття про синтагму	225
§ 110.	Члени речення	228
§ 111.	Типи речень	230
§ 112.	Змінність граматичної будови	231

Розділ IV. Походження мови. Історичний розвиток мов

§ 113.	Походження мови як засобу спілкування і виникнення конкретних мов	235
§ 114.	Легенди про походження мови	236
§ 115.	Гіпотези про походження мови	237
§ 116.	Марксистсько-ленінська теорія походження звукової мови	240
§ 117.	Закономірності розвитку мов. Позалінгвістичні і внутрілінгвістичні причини мовних змін	242
§ 118.	Основні процеси розвитку конкретних мов і діалектів: диференціація та інтеграція	244
§ 119.	Специфіка в розвитку фонетичної будови, словникового складу і граматичної системи	247
§ 120.	Функціонування конкретних мов у різні періоди їх розвитку	250
§ 121.	Функціонування мов у соціалістичних націях	253
§ 122.	Функціонування російської мови як мови міжнародного спілкування	254
§ 123.	Мови міжнародного спілкування	257
§ 124.	Перспективи розвитку мов у майбутньому. Поняття про штучні міжнародні мови.	258

Розділ V. Генеалогічна класифікація мов

§ 125.	Різноманітність мов світу і проблеми їх класифікації	263
§ 126.	Класифікація мов за спільністю походження (або генеалогічна класифікація)	264
§ 127.	Індоевропейська сім'я мов	265
§ 128.	Угро-фінська сім'я мов	277
§ 129.	Тюркська сім'я мов	279
§ 130.	Іберійсько-кавказька сім'я мов	281
§ 131.	Монгольська сім'я мов	282
§ 132.	Тунгусо-маньчжурська сім'я мов	283
§ 133.	Китайсько-тибетська сім'я мов	284
§ 134.	Малайсько-полінезійська сім'я мов	285
§ 135.	Дравідійська сім'я мов	286
§ 136.	Семіто-хамітська сім'я мов	287
§ 137.	Цалеоазіатська сім'я мов	288
§ 138.	Мови негрів Африки	288
§ 139.	Індіанські мови Америки	289
§ 140.	Мови Далекого Сходу, що не входять ні в які сім'ї мов	289
§ 141.	Мови народів Радянського Союзу в генеалогічному відношенні	290
§ 142.	Поняття лінгвістичної карти	290